

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

A Skotte,

B, Die Grapsteen

C, Die 3 Porten

D, Vindelboom,

E, Vlagghuis 4 for. Skotte,

F, Lucht van vlieg gaar ygenom

G, Dod ghicht oft Vlieg Bolwart Bay Dethd.

a, vlieg tice vlieg gade for die Dethd.

b, vlieg gade,

c, porten leg for vlieg oft Muisen tice Dethd.

d, een telminst post en een tijt, op een leg

e, een telminst post op een tijt, op een leg

f, een telminst post op een tijt, op een leg

g, een gaardboom op een vlieg for Muisen

h, telboom 2 gaardboom for die Muisen

i, telboom 3 vlieg

k, Dethd porten, Dethd, NB: Dethd.

l, vliegboom

m, vlieg huis, Dethd 2 vlieg.

n, een vlagghuis, post 4 Man,

o, vlieg boom op een vlieg, op een leg

p, Dethd boom

q, vlieg, op een vlieg, op een leg

r, vlieg, op een vlieg, op een leg

s, vlieg, op een vlieg, op een leg

t, vlieg, op een vlieg, op een leg

v, vlieg, op een vlieg, op een leg

w, vlieg, op een vlieg, op een leg

x, vlieg, op een vlieg, op een leg

y, vlieg, op een vlieg, op een leg

Nota, m. d. en straat Nordwest van
en l. vlieg, op een vlieg, op een leg
gaar op tice Muisen.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III RÆKKE - 18. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Mikkel Skovs skitse over Malmø 23. november 1658.

Bagsiden: Plan over Lilleborg fra Bornholmske Samlinger 1911.

Silhuet af landsdommer Ditlev Ludvig Rogert, 1742-1813.

Medalje fra 1680erne med prospekt af Christiansø.

Amtmand Frederik Thaarup, 1766-1845.

Udgivet: 2004

ISBN 87-87042-30-4 ISSN 0084-7976

Tryk, Grafisk Hus/Bornholms Tidende Rønne.

FORORD

På bestyrelsens vegne kan jeg endnu en gang udtrykke glæde over at kunne udsende et interessant bind med mange fine, velskrevne artikler og med mange gode illustrationer.

Vores mangeårige bestyrelsesmedlem, Ebbe Gert Rasmussen, har i de seneste år arbejdet med opstanden i Malmø i 1658. Desværre endte den som en katastrofe i modsætning til opstanden på Bornholm samme år. Ebbe Gert Rasmussen har gransket i datidens mange arkivalier, og det spændende resultatet præsenteres her.

Med arkæolog Rikke Islers artikel ser vi på genstandene fra udgravningerne på Lilleborg; Peter Fink gør opmærksom på et dokument fra 1319 med bornholmske relationer, forfattet på latin og oversat af forfatteren. Arkivar Karl Peder Pedersen tager afsæt i sammenlægningen af amt og kommuner 1. januar 2003, hvor Bornholm blev forsøgskommune – og giver et eksempel på et tilsvarende eksperiment fra 1700tallet. Den unge historiker, Stella Borne Mikkelsen tager os på tur til Christiansø og tilbage i tiden: hvordan var forholdene på Christiansø i anden halvdel af 1700tallet? At et apotek kan gå fallit hører man vist aldrig om. Det skete imidlertid i Rønne i begyndelsen af 1800årene; apotekeren dengang hed Mangor. Apotekeren der nu fortæller historien hedder Verner Andersen. Sidst i årbogen har Niels Foght Hansen fra Bornholms Centralbibliotek været så elskværdig at forsyne os med en liste over alle de publikationer om Bornholm, der er udgivet i årene 2002-2004.

Bestyrelsen vil godt udtrykke sin taknemmelighed til forfatterne. Endnu en gang er det lykkedes at finde nyt og interessant stof om Bornholms historie. Tak til skribenterne, som har været med til at understrege, at Bornholm, trods øens afsondrede beliggenhed i Østersøen, har en fængslende historie, der er en initiativrig og flittig befolkning værdig. Vi er også glade for de mange gode hidtil ukendte illustrationer, som er med til at gøre denne årgang af samlingerne meget indbydende.

Rønne d. 11. oktober 2004

Ann Vibeke Knudsen

Formand og denne årgangs hjælperedaktør
sammen med redaktør Henning S. Andersen

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Forord 5

Ebbe Gert Rasmussen:

"Hvilket vi hjertelig ønsker"

Malmøssammensværgelsen - det skånske sidestykke 1658-59 9

Rikke Isler:

Genstandene fra Lilleborg 69

Peter Fink:

Den skånske forbindelse.

En beretning om Esger Juul og ridder Jens Kande 87

Karl Peder Pedersen:

Det bornholmske eksperiment.

Historien om den amtmandsløse tid på Bornholm 1781-1787 95

Stella Borne Mikkelsen:

"Vor yderste post mod øst".

Befolkning og levevilkår på Christiansø fæstning ca. 1750-1800 121

Verner Andersen:

Da Rønne Apothek gik fallit 145

Niels Foght Hansen:

Litteratur om Bornholm indgået i

Bornholms Centralbibliotek 2002-2004 159

Ann Vibeke Knudsen:

Bornholms historiske Samfund 2003-2004, formandsberetning 169

Prisliste – Bornholms historiske Samfund 172

Love – Bornholms historiske Samfund 178

Forfatterens navne og adresser 179

Bestyrelsens navne og adresser 179

Hvilket vi hjertelig ønsker

Malmøsammensværgelsen
- det skånske sidestykke 1658-59

Af Ebbe Gert Rasmussen

"...alt folchet er willig noch och lengis med smerte effier forløsning."

(Bartolomæus Mikkelsen til København oktober/november 1658).

Den 18. august 1658 udformede dragonkaptajn og generaladjutant hos kongen, Mikkel Skov, et bønsskrift til Frederik III om iværksættelsen af en række initiativer i anledning af hans påtænkte hverv i Skåne. Først og fremmest bad han om at få udvirket kongebreve til indflydelsesrige mænd i Blekinge om at bistå ham i råd og dåd; blandt modtagerne nævnte Skov sin egen fader, Jesper Skov, den tidligere borgmester og tolder i Rønneby. Desuden anmodede den unge officer om en kongelig ordre, der skulle sætte ham i stand til at optræde på majestætens vegne for at bestride en række nødvendige udgifter, herunder penge til tobak, øl, madvarer og andre artikler. Ligeledes udbad han sig et kongebrev med henblik på at bearbejde indbyggernes uvilje mod den svenske udskrivning af soldater og told. Endelig ønskede Skov kongelige ordrer til navngivne højere officerer om at stille nogle karle og en løjtnant til hans rådighed¹.

På dette tidspunkt havde København været belejret af svenskerne i halvanden uge. Der var således hårdt brug for Skovs indsats i forsvaret af hovedstaden. Men dragonkaptajnen var samtidig personligt optaget af forholdene i Skåne og i sin hjemstavn, Blekinge, der i snart et halvt år havde været under svensk herredømme. Han var foruroliget over, hvad der

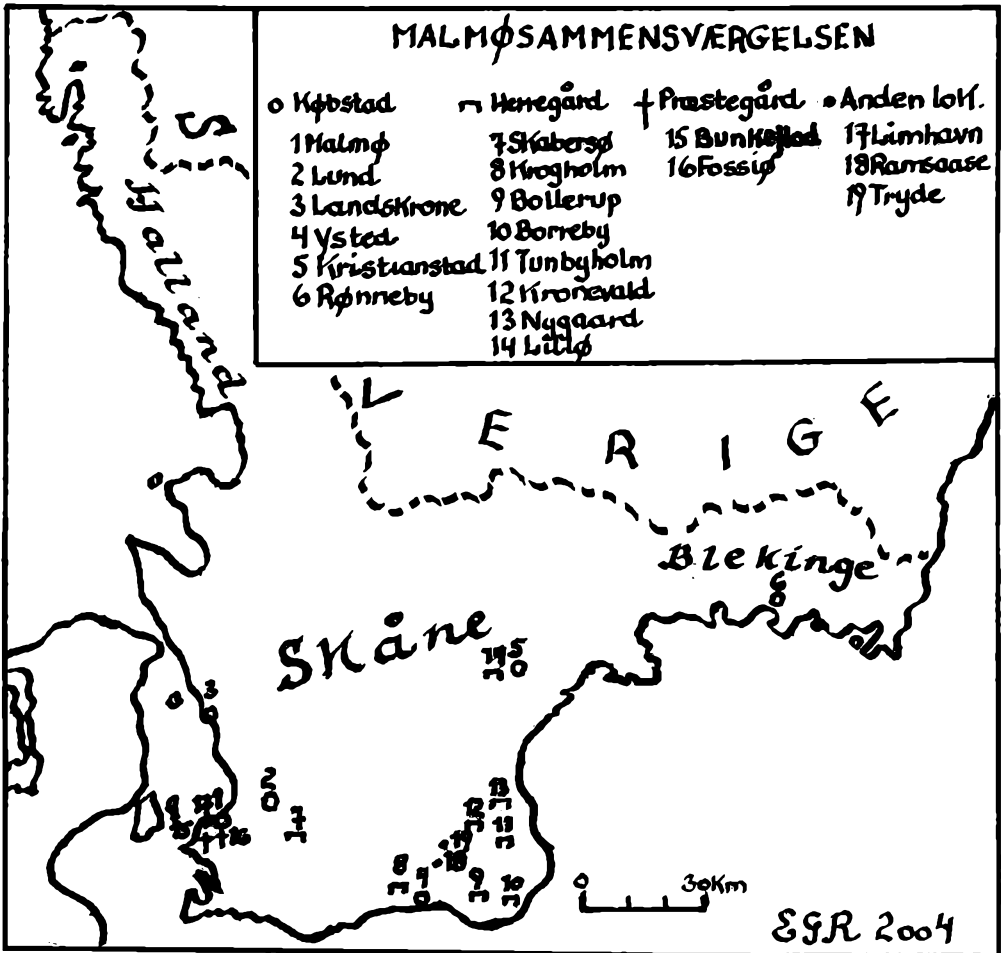
siden roskildefreden i februar var sket på den anden side af Øresund. Han vidste i skrivende stund, at misfornøjelsen gærede blandt borgere og adel derovre, en reaktion mod det nye svenske styre, især dets told- og handelspolitik. Denne havde reelt siden slutningen af juli været udtryk for en bevidst *forsvenskning* - i modstrid til fredstraktatens løfter til indbyggerne. De afståede landsdele var nu på randen af et åbent oprør. Her ville dragonkaptajnen være med. Derfor henvendelsen til kongen.

Malmøssammensværgelsen

Sandsynligvis var dragonkaptajnen vidende om, at der var ved at blive organiseret en hemmelig forbindelse mellem patriotiske kredse i Skåne og den danske regering. Sammensværgelsen havde det hovedformål at genindføre danske tilstande øst for Sundet. I begyndelsen var der forskellige udgangspunkter for arbejdet, der senere voksede sammen.

Størst interesse her samler sig om kredsen af misfornøjede, der især hørte hjemme i og omkring Malmø. Den centrale skikkelse var Bartolomæus Mikkelsen, der boede på gården ved kalkbruddet i Limhavn umiddelbart sydvest for Malmø. Han var en mand i sin bedste alder med et omfattende person- og lokalkendskab og gode forbindelser. Det er uvist, hvorfor og hvordan han havde undgået både edsafleggelse til og hylding af den svenske konge og krone. Hans økonomiske stilling som industrimand, der indebar store fordele, bl. a. eneret til fremstilling af kalk i Skåne, var ved afståelsen blevet usikker. Den svenske regering mente principielt, at kalkbruddet burde stilles under statens kontrol.

¹ Mikkel Skovs Memorial 1658 18/8 or. utrykt, Rigsarkivet (fork. RA) Koncepter og Indlæg til Skaanske Tegnelser B 53 1651-60. Fr. III.s åbne brev herom den flg. dag tr. Danske Magazin. 1843 III. I. pp.268f.

Malmö sammensværgelsen. Kortet angiver alene de vigtigste lokaliteter, der er nævnt i teksten. Alligevel fornemmes, hvorledes rygraden i sammensværgelsen - ligesom på Bornholm - udgjordes af gode samfundsstøtter så som byernes købmænd og magistrater, landområdernes store jordejere, præster og fogder.

Dets produktion betragtedes som vitalt for befæstningsarbejderne i landsdelen. Disse mørke økonomiske fremtidsudsigter har sikkert været en tungtvejende bevæggrund for ham ved siden af hans patriotiske følelser.

Mændene, som Mikkelsen knyttede til sig, repræsenterede alle kredse i befolkningen, dog med tyngden i samfundets mellemlag.

Efterhånden synes de alle at have udfyldt forskellige specialfunktioner i komplottet. I stæderne var de oftest købmænd. I Malmö således Mikkelsens nærmeste medarbejder, Johan Jørgensen, ligesom Jokum Brun, Fadder Davidsen, Kjeld Kjeldsen og bornholmeren Oluf Svendsen Brock; derimod lykkedes det ikke at vinde en anden købmand af bornholmsk æt, borgmester Evert Wildfang.

Sct. Petri kirke i Malmø. Den prægtige gotiske teglstenskirke, der er inspireret af hanseatisk kirkearkitektur, dominerer nu som dengang bebyggelsen i Malmøs gamle bydel.

Kirken, der ligger øst for torvet, synes, som det fremgår af de senere forhør, nu og da at have dannet rammen for rekruttering af deltagere i sammensværgelsen.

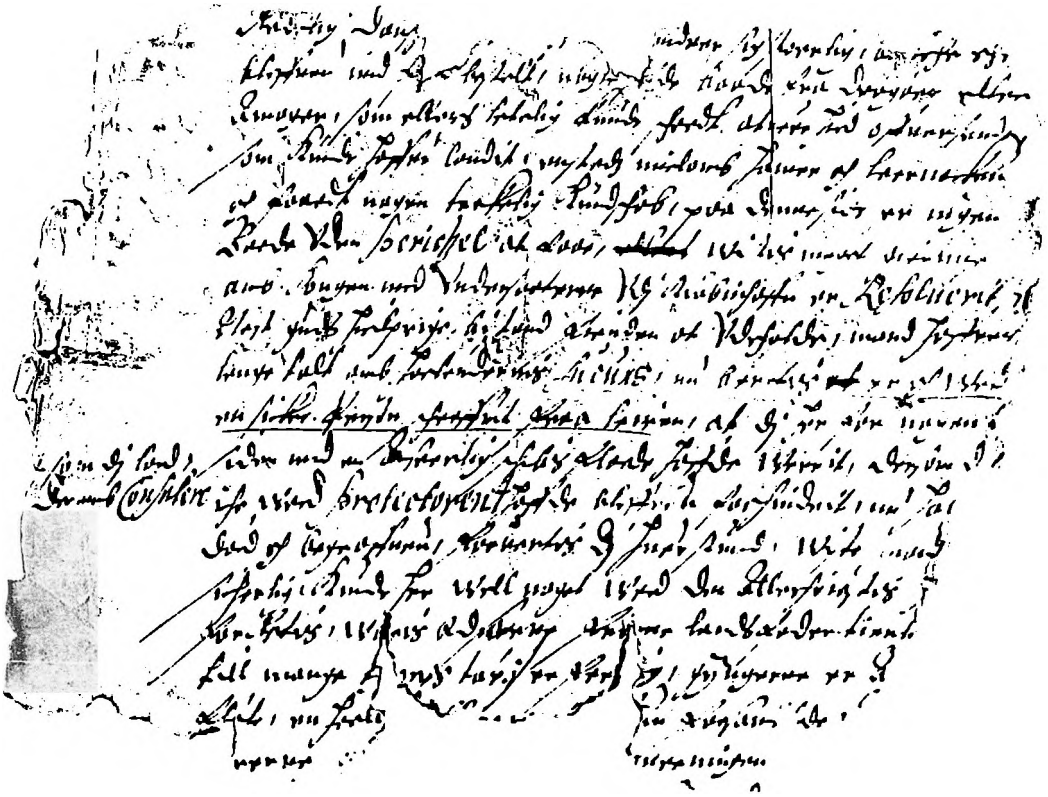
Foto Ebbe Gert Rasmussen.

Inden for murene boede endvidere toldereren Niels Pedersen, hvis vinkælder lå umiddelbart op til strandmuren ved strandporten, og bryggeren Herluf Sørensen. På samme måde i Ysted Hans Kofoed, hvis aner ligeledes var bornholmske, i Lund Bjørn Jakobsen og i Kristianstad Kristian Lund. Alle har de sandsynligvis været modstandere af den nye told- og

handelspolitik - deres mulige patriotiske bevæggrunde ufortalt. Noget lignende gjaldt formentlig også Hans Allesen i Bunkeflod, Mikkelsens sognepræst, og kollegaen i Fossiø, Søren Frandsen. På landet dannede fogder og skytter ryggraden. Herude var Peder Nielsen, fogeden på Bollerup, en central figur med kontakt til fogderne på Børringe kongsgård, i Vemmenhøj herred og på Krogholm ved Ysted m.fl. Væsentlig var også Ludvig Stats, der tidligere havde været skytte på den danske rigshofmester, Joachim Gersdorffs godser på begge sider af Linderødsåsen; i det bakkede skovområde var han nu virksom med at hverve mandskab. Videre gik forbindelsesvejene i det vidtstrakte kommunikationsnet mod øst og nord over Gønge til Rønneby og Kristianopol tæt på grænsen til Sverige. Fra bondestanden kom Greel Pedersen fra Hyllie og andre. I Ramsaase og Tryde tilvirkede smedene geværer.

En noget anderledes gruppe udgjordes først og fremmest af adelige. Deres motiver var også i udpræget grad økonomiske. Denne kreds forekommer mindre organiseret, formentlig fordi dens medlemmer arbejdede under vanskeligere forhold, enten fra arrest i deres private huse i fæstningsbyerne og i fæstningerne eller isole-rede ude på deres godser. Den centrale skikkelse var Ove Tagesen Thott til Skabersø. Nævnes skal også Otto Lindenov til Borreby og Thotts svigermoder Ide Skeel til Bollerup samt Kirstine Rantzau til Kronevald. Det relativt stærke kvindelige islæt er et andet særkende for gruppen. Formentlig en kombination af deres stand og personlige egenskaber.

For begge kredse er det givet, at mange af deltageres tjenere var mere eller mindre implicerede i arbejdet.

Første side af Bartolomæus Mikkelsens brev til København september eller oktober 1658. I det viste fragment spørger brevskriveren til kongens og københavnerne forsvarsvilje efter det svenske overfald på landet i begyndelsen af august.

Dog er det uvist, hvornår og hvorledes de to grupper fandt sammen. Forbindelsen var i hvert fald etableret i slutningen af november, da det endelig lykkedes Skov at komme over til Skåne.²

Emne og afgrænsning

At forholdene i Skåne og Blekinge efter afståelsen er emnet for dette arbejde bør ikke være fremmed for en bornholmsk betragtning. Indtil roskildefreden betragtedes og forvaltedes Bornholm som en - lidt afsides del - af det gamle Østdanmark. At afståelsen også omfattede klip-

peøen ude i Østersøen var i og for sig naturligt efter datidens tænkemåde. Øen opfattedes nu engang som en del af Skåneland. På Bornholm gjaldt siden middelalderen Skånske Lov - suppleret med særlige bornholmske vedtægter som følge af øens isolerede beliggenhed. I Lund residerede øboernes kirkelige øvrighed, bispem. Til og fra ham og domkapitlet reguleredes retningslinjerne for den bornholmske gejstlighed og dermed i

2 Ebbe Gert Rasmussen: Modstanden i Skåneland 1658-59 i Bornholmske Samlinger (fork. Bornh. Sml.), 1990, III.4, pp. 61ff.

vidt omfang regeringens kommunikation til menighederne. Over Ysted og Simmershavn gik - afhængigt af vind og vejr - færgeforbindelsen til øen. I tidens løb havde folk fra Skåne og Blekinge slået sig ned dér, ligesom mange bornholmere havde slægtninge og venner i stæder og landsbygder på den anden side af havet. Ovenfor har vi allerede bemærket sådanne bornholmske skåninge.

Men det aspekt, der gør sig gældende på dette sted, er et lidt andet. Som tidligt i Skåne og Blekinge etableredes som bekendt senere en tilsvarende sammensværgelse på Bornholm. Men det er også kendt, at den succesrige bornholmske konspiration - med en enkelt undtagelse³ - ikke har givet sig til kende i det samtidige kildemateriale, der er bevaret til vore dage. Ret beset kan vi derfor ikke i dag komme tættere ind på livet af Peder Olsen og hans medarbejdere. Vi kan rent faktisk ikke have nogen vidnefast viden om, hvilke problemer de sammensvorne tumlede med og hvilke tanker og stemninger, der optog dem under ugers forberedelser og venten.

Lige stik modsat forholder det sig i malmøssammensværgelsens tilfælde. Fra den er nemlig en del materiale bevaret. Det drejer sig om et enkelt læg papirer med især breve fra København til Mikkel-sen samt hans koncepter, kladder til svar (antagelig 38 skrivelser). Materialet opbevares i det svenske rigsarkiv blandt de omfattende sagsakter, der stammer fra den kommissionsdomstol, der i foråret og sommeren 1659 var nedsat for at udrede

trådene i komplottet, efter at det var blevet afsløret.⁴ Desuden har forfatteren til denne artikel under studier i Stockholm konstateret tilstedeværelsen af nogle supplerende breve (9 eller 10 skrivelser), der efter brugen under forhørene blev forlagt i en anden sammenhæng.⁵ Der er med andre ord tale om et samtidigt, primært vidnesbyrd om den løbende kommunikation mellem de sammensvorne og den danske regering. En udnyttelse af dette materiale kan - foruden direkte at fortælle om handlinger og følelser i Skåne - indirekte give en fornemmelse af de problemer, som også den bornholmske sammensværgelse må have kæmpet med.

Den nyere forskning

Vore dages kendskab til det skånske sammensværgelsesmateriale skyldes først og fremmest den danske historiker Knud Fabricius. Til sin omfattende fremstilling af Skånes historie efter afståelsen, der udkom 1906, benyttede han flittigt dele af dette materiale. Forfatteren mente, at det omfattede ca. 60 breve. I øvrigt fremhævede han dets betydning som kilder til

3 Sm: Hans Oldelands forhandlinger med bornholmerne (Bornh. Sml. 1980. II.14) pp. 9ff og Dette gavebrev, 1981-82 (ibid. II.15-16) pp. 161ff.

4 "Limhamnsbrevet" i det svenske Riksarkivet (fork.SRA), Äldre komiteer (ÄK) 41 vol. 4. De er ofte forsynede med et eller flere numre med eventuelt påfølgende stort bogstav. Denne (senere) mærkning er ikke noget udtryk for en tidsfastsættelse af de enkelte skrivelser; men et udtryk for deres brug som bevismateriale under diverse forhør. I nedenstående oversigt (*Bilag*), som der her henvises til én gang for alle, er mærkningerne anført som f.eks. nr. 3 32. 33. W. Materialet er utr. men netop udgivet af denne forfatter i Danske Magazin 2004 9.rk.bd.I hæfte 4 pp.477-539. - I vore dage er brevene fra Fr. III. udtaget fra samlingen og arkiveret i SRA ÄK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59.

5 I sm. pakkes sidste læg ("Commissorial Rätten i Malmö ... 1659"). De er i nævnte oversigt (*Bilag*) mærkede med *, ligesom de også er betegnet med nummer og evt. bogstav, hvor disse forekommer.

at trænge til bunds i sammensværgelsens historie. Fabricius understregede, hvorledes selviske motiver tilsyneladende ofte gik hånd i hånd med de patriotiske hos komplottets deltagere.

Hans studier demonstrerer et bredere og dybere kendskab til det enestående kilde-materiale end hidtil. I vekslende grad har han bevisligt udnyttet i hvert fald 20 eller 21 af brevene.⁶ Fabricius' arbejde var en be-drift. Senere historikere har i vid udstræk-ning bygget på hans banebrydende indsats.

Det gælder tydeligst arbejder om sammensværgelsen som sådan af de sven-ske historikere Alf Åberg siden 1958 og Hans Ersgård 1977. Hvor førstnævnte fremhæver malmøssammensværgelsens manglende evne til at holde oprørsplaner-ne hemmelige - i modsætning til Born-holm⁷ - betoner den sidste, at selvom komplottet havde forbindelse med alle grupper i det skånske samfund, stammede lederne alle fra dets mellemlag. Han understreger lige som Fabricius, hvordan patriotiske hensyn hos dem ofte gik hånd i hånd med selviske interesser.⁸

Men afhængigheden af Fabricius ses også vedrørende andre emner, der har for-bindelse til konspirationen. Her skal næv-nes svenske Kenneth Nyström 1968, der i første række beskæftiger sig med Corfitz Ulfeldt og hans forbindelse til sammen-sværgelsen. Her fremsættes det syns-punkt, at malmøprocessen havde sin rod i

domstolens tese, at Ulfeldt var hovedper-son bag de mange kup mod svenskerne i de afståede og besatte lande.

Han antog også, at fremkomsten af lim-havnsbrevene ikke skyldtes fundet af en æske i en skrænt ved Limhavn - som almindeligt antaget - men snarere var resultatet af en intensiv undersøgelse af Mikkelsens gård.⁹ Heri følges han i det væsentlige af den danske historiker Stef-fen Heiberg i hans Ulfeldtbiografi, der udkom 1993; dér fremhæves det, at Ulfeldt utvivlsomt havde kontakt med de sammensvorne og Danmark gennem Mikkelsen.¹⁰

En interessant nyskabelse er den danske historiker Anders Linde-Laursens arbej-der efter 1993, der søger at klarlægge datidens opfattelser af det nationale begreb i brydningen mellem dansk og svensk. I disse studier indgår de side-løbende konspirationer i Skåne og på Bornholm. Forfatteren pointerer, hvorle-des nationalfølelsen i 17. århundrede havde karakter af en "statspatriotisme", hvor individets nationale loyalitet begrun-dedes i kongens person snarere end i det sproglige fællesskab.¹¹

6 Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Lund-Kbh. 1906. I, pp. 98ff. For et samlet overblik over forfatterens kendskab til limhavnsbre-vene se oversigt (*Bilag*).

7 Alf Åberg: När Skåne blev svenskt. Stockholm 1958, pp. 48ff og - især - i Kampen om Skåne under försvenskningstiden. Stchl. 1994, pp. 36ff.

8 Hans Ersgård: Stadens historia 1658-1718 i Oscar Bjurling (red.): Malmö stads historia. Malmö 1977. 2, pp. 191ff.

9 Kenneth Nyström: Corfitz Ulfeldt och Malmösam-mansvärjningen 1659 i Ale. Hist. Tidskr. för Skåne-land 1968:3, pp. 31ff.

10 Steffen Heiberg: Enhjørningen Corfitz Ulfeldt. Kbh. 1993, pp. 172ff. Forfatteren synes i det væsentlige kildemæssigt at bygge sin opfattelse på dokumenter-ne i RA, Kongehusets Arkiv Ulf. sager.

11 Anders Linde-Laursen: Skåne: danskt, svenskt - eller skånskt i Erik Osvalds (red.): Spelet om Skåne. Malmö Museer 1993, pp. 104ff. Skåne på skillevejen i Skalk nr. 2 1993, pp. 14ff og Det nationales natur. Lund 1995 pp. 31ff.

Formålet med artiklen

I vore dage er malmøssammensværgelsens historie belyst i hovedtræk. Vi kender de mest fremtrædende deltagere, deres handlinger og tanker i væsentlige sammenhænge. Det er også kendt, hvorfor det gik dem, som det gik.

Det er imidlertid karakteristisk, at historieskrivningen så godt som udelukkende har interesseret sig for konspirationens bestræbelser på at genindføre det danske herredømme. Men i modsætning hertil har man ikke næret synderlig interesse for dens øvrige aktiviteter. Og en snævert afgrænset undersøgelse af limhavnsbrevene har endnu ikke været gennemført.

Hensigten er her at redegøre for nogle af de mest påtrængende problemer, som knytter sig til det samlede, i dag kendte materiale. Det gælder først og fremmest at forsøge at afdække, hvoraf det består. Dertil så vidt muligt at udnytte den viden, limhavnsbrevene gemmer. Er det muligt at kaste nyt lys over deltagerens handlinger og stemninger? I denne sammenhæng er det endvidere relevant at undersøge, hvorvidt der kan spores forbindelse fra den skånske sammensværgelse til dens bornholmske parallel. Som tidligere påpeget af denne forfatter var den sidste foranlediget af den danske regering og udviste på visse punkter træk, der kan minde om den første.¹² Endelig vil det være oplagt at undersøge, i hvor høj grad de svenske foranstaltninger i de nyere hvede landsdele kan have indvirket på komplotets arbejde og brevenes tilblivelse.

Ikke at forglemme den rolle, som Ulfeldt kan have spillet i dette rænkespil.

Limhavnsbrevene og deres tilstand

Som nævnt omfatter materialet hovedsagelig et enkelt læg i de pakker, der hidrører fra kommissionsdomstolens virksomhed. Af de her bevarede, antagelig 38 skrivelser er de 13 mere eller mindre beskadigede, antagelig en følge af den ublide medfart de fik i grusgraven ved Limhavn, hvor de var gravet ned. Enkelte (2 eller muligvis 3) er så mutilerede, ødelagte, at kun fragmenter af enkelte linjer er i behold.

Brevene opbevares ikke i kronologisk rækkefølge. Forklaringen er nok, at dele af materialet blev udtaget til brug i forhørene, men ikke altid lagdes tilbage på deres gamle plads. Som ligeledes anført er det dog lykkedes at opspore formentlig 9 eller 10 skrivelser andetsteds i processakterne. Af disse er 6 mere eller mindre beskadigede. Formodentlig ejer eftertiden således i alt 47 eller 48 skrivelser, som vi kan betegne som limhavnsbreve. Et materiale, der er bevaret i en brøstfædig og fragmentarisk skikkelse, skønt det ikke kan udelukkes, at fremtidige undersøgelser yderligere kan lokalisere enkelte skrivelser.

Der hviler en høj grad af anonymitet over brevene i henseende til tid og ophav. Det konfidentielle, fortrolige præg har sikkert sine rødder i hele forehavendets fordægtige karakter. Det står fast, at kun 8 skrivelser har en formel underskrift, enten i form af en decideret fuld navnetegning (6) eller blot udsteders initialer (2). På tilsvarende vis indeholder kun 26 af brevene en virkelig datering.

¹² Bornh. Sml. 1982, II. 15-16, pp. 280ff og 1990, III.4, pp. 73ff.

Forhold som disse vanskeliggør den historiske udnyttelse. Vi er ofte henvist til alene de enkelte skrivers håndskrift og ordlyd, når vi stiller spørgsmål om ophav og datering. Den nedenfor udarbejdede oversigt (Bilag) er forfatterens hypotese om en mulig kronologisk rækkefølge og ophavsbestemmelse.

Forfatterne

Limhavnsbrevene fordeler sig på ganske få forfattere. Langt de fleste (25 koncepter) stammer fra den midaldrende *Bartholomæus Mikkelsen*. De dækker jævnt fordelt hele perioden fra slutningen af september eller begyndelsen af oktober 1658 til marts det følgende år. Alene af den grund har historieskrivningen traditionelt betragtet ham som leder af modstandsarbejdet. Hele hans sociale position talte også herfor: de familiære forbindelser med Bartholinerne, borgmester Christoffer Hansen og biskop Hans Svane i København, de mange økonomiske kontakter som leverandør af kalk og byggematerialer til kronen og forretninger med skånske adelige, bl.a. Corfitz Ulfeldt.¹³ En ansvarsbevidst mand med en stærk nationalfølelse og et vågent blik for de økonomiske udsigter, og som - i lighed med flere af de øvrige forfattere - var dybt forankret i sin kristne tro. På én gang idérig og offervillig, forsigtig og påvirkelig. Nogen stor stilist er han ikke. Hans stavning har et noget gammeldags præg med anvendelse af overflødige gloser, dobbeltkonsonanter og andre unødvendige bogstaver.

Joachim Gersdorff. Stik af Albert Haelwegh ca. 1655-59. Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Den kongetro og lærde rigshofmester havde gode forudsætninger for at optræde som forbindelsesled mellem regeringen i det belejrede København og guerilla-virksomheden i Skåne og på Bornholm. Hans vidtstrakte godser lå i provinsens sydøstlige skovbygder.

Hans sprog er knudret, tungt og omstændeligt.

På samme måde havde flere af de andre implicerede interesser af familiemæssig, økonomisk eller anden art, der bandt dem til det tabte land. Det gælder således den 30-årige kammerjunker *Corfitz Trolle* til Skarholt, der senest i begyndelsen af december var udset til at lede troppeudsættningen af Malmø. En opgave han gik til ivrigt og ansvarsbevidst. Hans breve (i alt 13) er spredt over tiden fra midten af december til slutningen af februar. De er i stigende grad præget af hans personlige bekymringer for hans kære i Skåne, ikke

¹³ Bornh. Sml. 1990. III.4, pp. 61f. Se også Heiberg i Sv. Cedergreen Bech (red.): Dansk Biografisk Leksikon (fork. DBL) 1981 (3. udg.), 9, pp. 581f jfr. C.O. Bøggild-Andersen ibid. 1980, 5, pp. 582f.

mindst kæresten, den 13 år yngre Birgitte Rantzau, der var datter af Ide Skeel.¹⁴ I begge sammenhænge kan han dog virke nervøs og bange. Hans danske er sikkert, klart og ikke til at misforstå, skrevet i en moderne og flydende udformning. Det bemærkes, at linjerne bliver desto mere skrånede mod højre, jo længere han under skrivningen kommer ned på sine små brevark; denne pudsige ejendommelighed tyder unægteligt på, at ejermanden var kejthåndet. Hans breve er som de øvrige forfatteres alle skrevet i hovedstaden.

Det gælder den jævnaldrende *Mikkel Skov*. Vi har allerede mødt dragonkaptajnen - der i øvrigt inden længe befordredes til major - i hans bestræbelser på fra hovedstaden at opnå kontakter i både Skåne og Blekinge. Men foreløbig havde han meget om ørene i København, hvor han optrådte tappert i udfaldene både i august og til Amager i oktober. Først i november lykkedes det ham at komme over til Skåne, hvor han involveredes i bestræbelserne på at skabe kontakt til magistrater og fogder i Skåne og Blekinge.¹⁵ En utrættelig, idérig, optimistisk og begejstret officer, der skrev sine få breve (3) dels i juletiden, dels efter stormen på København 10.-11. februar 1659.

Den noget ældre major *Ludvig Stats*¹⁶ har ligeledes efterladt sig få breve (4), som blev skrevet omkring jul, da han efter sit hvervearbejde atter var tilbage i hovedstaden.

Han skrev kontant og præcist med en kølig, professionel militær holdning. Han synes - i modsætning til Skov - at have været en ret usammensat karakter med vedvarende jordforbindelse.

Endvidere er der fra det tidlige efterår 1658 bevaret brudstykker af breve (1 eller 2) fra rigshofmester *Joachim Gersdorff*. Regeringslederens forbindelser til både Skåne og Bornholm var tætte. Broderparten af hans godser lå på begge sider af Linderødsåsen, f.eks. Tunbyholm i sydvest og mod nord Lillø vest for Kristianstad. Endvidere havde han været forlenet med Hammershus. Kontakterne til magistrater og fogder begge steder kunne med stor fordel anvendes til guerillakrigsførelsen.¹⁷ Som regeringskredsens forbindelsesled til de to konspirationer var han den, der var ansvarlig for det dristige foretagende. De beskedne uddrag fra hans hånd giver i øvrigt ingen holdepunkter for hans nærmere rolle i arbejdet. Dog fornemmer man, at han i den tidlige fase - før hollændernes ankomst - søgte at undgå en overilet fremfærd øst for Sundet.

Endelig rummer den lille samling et enkelt brev fra *Hans Jørgensen*, der fjerde juledag fra hovedstaden søgte at trøste sin ven Mikkelsen oven på det andet mislykkede angrebsforsøg.

Malmøssammensværgelsens brevveksling med København

Uvished (tiden indtil 5. december 1658)

Hvornår og under hvilke omstændigheder den skånske sammensværgelse begyndte, røber limhavnsbrevene ikke. I den henseen-

14 Smst. p. 68. Især Fabricius har understreget Trolles store interesse for sin trolovedes redning (p. 116).

Se også Hans H. Fussing i DBL 1984, 15, pp. 41f.

15 Smst. pp. 64ff. For Skovs optræden se i øvrigt N.M. Petersen: Efterretninger om General-Adjutant Mikkel Skov etc. i Danske Magazin 1843. III.Rk. 1 Bd. pp. 263ff og Heiberg i DBL 1983, 13, pp. 457f.

16 Smst. p. 64.

17 Smst. p. 73.

de er det historiske udgangspunkt lige så usikkert som i det noget senere bornholmske begivenhedskompleks.¹⁸ Men sandsynligheden taler for, at det skete kort efter 7. august 1658, da Karl X Gustaf indledte sin nye krig mod Danmark. Det uvarslede angreb måtte vække stærke følelser i befolkningen i de afståede landskaber. Men det er også muligt, at det først var de efterfølgende svenske foranstaltninger her i løbet af september, som fik bægeret til at flyde over i den privilegerede stand såvel som blandt præster og borgere. De gennemførte konfiskationer af det adelige gods, udskrivninger af mandskab til krigstjeneste samt andre byrder berørte alle kredse i samfundet.¹⁹ *Forsvenskningen* omfattede nu reelt også den private ejendom, der tilhørte åbenlyse fjender.

Det var formentlig i slutningen af september eller i begyndelsen af oktober, at Bartolomæus Mikkelsen i et brev til København²⁰ pegede på de perspektiver, som den skånske side af Sundet frembød for den danske krigsførelse. Således gav han udtryk for sin forundring over, at skibe fra Amager ikke var landet for at indhente kundskab om forholdene i Skåne. Han ville gerne have kendskab til kongens og københavnernes beslutning om at yde fjenden modstand. Herovre kunne man sikkert gøre noget for at tjene kongen. Således pegede han på, at gøngerne nu var forsamlede; han bekræfter hermed de meldinger om en begyndende,

Karl X Gustaf. Oliemaleri af Sébastien Bourdon ca. 1653. Svenska Porträttarkivet. Nationalmuseum. Samtidig med at den svenske konge uden varsel overfaldt Danmark i august 1658 med det erklærede formål at udslutte naboriget som selvstændig stat, slog han ind på en forceret og brutal forsvenskning af sine nyerhvervede provinser.

væbnet modstand mod det svenske styre i Kristianstad og Sølvesborg len, som assistensråden Gustaf Hansson Taubenfeldt på sin razzia over Skåne siden 13. september havde ladet tilgå sin konge.²¹ Det ville desuden være let for danskerne at sikre sig de forsyninger af øl og brød, der for tiden udskibedes fra Malmø til den svenske flåde, "det wj aff hierted ynd-scher."

18 Ebbe Gert Rasmussen: *Bornholm 1658* (i *Bornh. Sml.* 1967. II.3, pp. 112 ff) og sm. 1982-83, pp. 139ff.
19 *Bornh. Sml.* 1990. III.4, pp. 54f.
20 SRA ÄK 41 4 Limhamnsbrevet nr. 1 BM mutil. konc. u.d. og underskr. Se til det følgende også Fabricius pp. 100f jfr. p.104, hvor brevet dateres til "noget efter Mikaelis (d. 29. Sept.)" og *Bornh. Sml.* 1990. III.4. p. 55.

21 Taubenfeldts indberetninger efter 13/9 er trykt i M. Weibull og L. Weibull: *Efter Roskildefred i Historisk Tidskrift för Skåneland.* Lund 1903. I pp. 198ff.

De bevarede dele af skrivelsen afslører ikke, om Mikkelsen ved denne lejlighed nævnte planer om et væbnet oprør i Malmø, endsigse eksistensen af en sammensværgelse her. Men den fortsatte korrespondance forudsætter, at det forholdt sig sådan.

De muligheder, som Mikkelsen præsenterede, måtte lyde som liflig musik i den danske regerings ører. Men Gersdorff manede til besindighed.²² Mikkelsens og alle redelige patrioters kærlighed til kongen og fædrelandet var klædelig. Man måtte til punkt og prikke opfylde, hvad der stilledes "den bekiendte person" i udsigt. Hvis han er til at vinde, bliver det en let sag. Den unavngivne person var Malmø's kommandant, Johan von Essen, der indtil begyndelsen af november indgik som en vigtig brik i de danske kupplaner. Dog måtte man gå betænksomt og klogt til værks, indtil den forventede [nederlandske] undsætning ankom til København. Han indrømmede, at der for længst burde have været bud over til Mikkelsen. Men før man sikkert kunne udrette noget, ville det være bedst ikke at lade sig mærke med noget. Så snart Gud vil give nåde, at man behersker søen, vil det være den rette tid. Da vil en undsætning af Malmø ikke slå fejl. Angrebet skal sættes ind mod slottet. Mikkelsen burde derfor jævnlige orientere om situationen i staden.

Det var dog ikke den danske regerings politik at lægge for stor afstand til modstandsarbejdet. Det fremgår af, at der med brevet fulgte en instruks i otte punkter til

Ludvig Stats.²³ Den pålagde majoren at gå løs på de fremmede i Lund (pkt. 1). Derefter skal man rydde op i Trelleborg, idet man undervejs skal sikre sig heste og geværer på herregårdene (pkt. 2). Så meget folk skal samles, at Ysted kan angribes, hvorved man kan få undsætning ind over byen (pkt. 3). Almuen må intetsteds forulempes (pkt. 4). Deltagere skal blive rigeligt belønnet (pkt. 5). Jo før dette kan gøres desto bedre for flåden og undsætningen (pkt. 6). De officerer og den ammunition, Stats kan få stillet til rådighed, kan udsendes ved Ysted (pkt. 7). Endelig skal København orienteres om, hvorvidt man ønsker en general af tysk nationalitet eller en af vor stand (pkt. 8). Under et par af punkterne (3 og 6) omtales en unavngiven person, sikkert en anonym budbringer til sammensværgelsen; det minder påfaldende om den tilsvarende kommunikationsvirksomhed med hemmelige agenter, som senere blev fulgt på Bornholm.²⁴

Mikkelsen opgav ikke. Noget skuffet og ærgerlig vendte han tilbage til sin plan 10. oktober.²⁵ Det havde været det rigtige tidspunkt at angribe Malmø om natten mellem søndag og mandag [3.-4. oktober]. Man kunne med 500 mand have omgået slottet langs med stranden, da de tre porte i brandmuren ud til denne var svagt funderede og vagterne her alene to stakler; det ville ikke havde været nogen sag at støde portene op og trænge ind ad

22 Smst. nr. 2 JG mutil. or. med latinsk skrift, udateret og uden underskr. Se for det følgende også Fabricius p. 101 og Bornh. Sml. 1990 III. 4 p. 64.

23 Smst. nr. 3 mut. or. u.d. mærket 32, 33 W. Se for det følgende også Fabricius pp. 101 og 104 og Bornh. Sml. 1990. III.4 pp. 63f.

24 Se Bornh. Sml. 1967. II.3 p. 116 og 1982-83. II. 15-16 pp. 144ff.

25 SRA ÅK 41 4 nr. 4 BM 10/10 mut. konc. med latinsk skrift og mærket 39 W. Se også Fabricius p. 106.

I Dærens og alle Redlige Patrioters,
 Kiærlighed til Kongen og Fædernelandet
 er meget tæckelig. Hveris der vdeloffuis
 G. M. (S) til den bekienete person, daac vrygg-
 yelig efterkommes: Vif dersom hand er
 at erinde, daa vorder ald saggen
 let, og af hannom kand gifuis de
 beste anslag til resten, og det som er
 tungst. Allene gaar betenckelig og
 usselig om det alting; og foretænk
 endtil succursen, som vi disse dage,
 nest Guds siel, viist skier, er
 ankommen. Der skulle længe
 siden fassue været bud ofter

Side 2 af Joachim Gersdorffs brev til Mikkelsen september eller oktober 1658. På den afbildede side formaner rigshofmesteren den patriotiske kreds af skåninge til at udvise forsigtighed. Bemærk i marginen den senere (svenske) tilføjelse, at den i brevtæksten foretagne (ligeledes svenske) understregning er Malmøs kommandant, Johan von Essen, som længe indgik i kupplanerne.

denne vej. Samtidig kom han med en række militære informationer: Således var 110 englændere til fods ankommet om søndagen, og oberst Hans Mörner stod for at afgå med fire kompagnier ryttere; adelsrytteriet var ankommet til Ysted, medens rytterne herfra var blevet forlagt til Skanør og Trelleborg. Endelig var den svenske konge rejst fra Landskrona til Helsingborg, og nordmændene havde fremgang. I disse uger med løvfald og kortere dage blev fjenden mere nærgående. Samme dag havde svenskerne forstærket vagten, således at de nu med 40 mand red patrulje langs den sydlige kyst mellem Pile og Hammer ved Skåneøret, kun en mils vej fra Limhavn. Sidste onsdag [6/10] var det nær gået galt, da båden returnerede [fra Amager] og styrede lige mod land. Jeg ville - betonedes Mikkelsen - for alverdens skyld ikke udstå sådan en fare igen; men det var lykkedes at overtale rytterne til at gå indenfor og lade sig beværte. Han var ikke i tvivl om, at han i modsat fald havde måttet bøde med liv og formue. Faren havde ikke været mindre af, at søfolkene medbragte fire personer fra Malmø. København burde derfor ikke udstede pas til den slags personer. Den omtalte person, von Essen, var rejst til kongen i Landskrona og Helsingborg; Mikkelsen mente dog fortsat at have ham på den danske side.

Stemningen var trykket blandt de dansksindede skåninge. Borgerskabet er for flertallets vedkommende villigt nok, skønt man kun tør betro sig til få. Man vovede ikke at røre på sig, før man fik undsætning. Ellers ville man havne i største ruin. Men han kunne informere om mere: For fem dage siden var der ankommet en skude fra Sverige med

ammunition, der siges at blive ført over land til Malmø, hvad han gerne tidligere ville have givet meddelelse om, men der var ingen båd at få. Atter fremførte han den dårlige forsvarstilstand, som byen og slottet befandt sig i.

Optimismen voksede mærkbart under indtryk af den nederlandske undsætning af København 29. oktober. Det ses i Mikkelsens næste brev, der blev til umiddelbart efter.²⁶ De dansksindede havde glædet sig, da et stærkt beskadiget svensk skib søgte havn i Malmø efter slaget i Sundet. Man håbede nu, at hjælpen ikke var langt borte, "huilchet wj hiertelig yndsker." Således lufter forfatteren sin glæde over, at bondeopbuddet i Blekinge, omtrent 1000 mand, holder deres grænser åbne. Han har talt med Stats, hvis skriftlige betænkning er vedlagt; majoren havde, inden han fik ordre til at afvente undsætningen, været indstillet på at rense landet mellem Kristianstad og Malmø. Han er fortsat parat. Der var andet at glæde sig over. I Malmø talte fjenden ikke mere end 250 mand til hest og fods. Desuden mente Stats, at ulven - Corfitz Ulfeldt - var på dansk side, hvis det, man tidligere var blevet enige om, blev opfyldt; muligvis ville han for egne midler hverve et antal folk, men det lå ham på sinde at kende kongens vilje. Det lader sig også gøre at sikre sig den tidligere omtalte person - von Essen - når man er sikker på undsætning.

Brevskriveren dvæler ved de svenske mandskabsproblemer. Fra Sverige kan de ikke forvente nævneværdigt folk.

26 Smst. nr. 5 fra pakkens sidste læg BM udat. stærkt mutil. konc. mærket 55. Den omt. betænkn. af Stats er ikke bevaret.

I stæderne står det tilmed skralt til; i Göteborg står alene 150 mand, i Varberg 50, i Halmsted 60, i Laholm 70, i Kristianopel 80, i Kristianstad 50, det samme antal i Landskrone og i Helsingborg 60. Sidstnævnte sted er muren ved stranden rettet noget op og nogle steder forsynet med palisader. På selve skibsbroen og på muren lige ved er placeret henholdsvis 3 og 2 kanoner, formentlig alle sekspundige. I Landskrone er intet gjort siden sidste krig. Ville den hollandske flåde blot stå til søs og hindre, at hæren på Sjælland blev overført. Efter ulvens beretning er han ikke mere end 3000 mand stærk i belejringen, og af disse er mange svage. Hvis Skåne kunne bringes på den danske side, ville store forråd herfra kunne hjælpe de andre provinser. Den svenske flåde er slet forsynet. Fra Stockholm meldte en skrivelse, at Throndhjem Len nu var på danske hænder, og at folkene derfra var trængt ind i Jemtland. Og Mikkelsen har netop fået at vide, at 100 mand af oberst H. Chrf. Frölichs regiment af præste- og fogedryttere er sendt til Ysted og 30 til Trelleborg.

Det er muligt, at Mikkelsen malede et vel lyst billede af situationen, som den tegnede sig i de mørke efterårsaftener set fra Limhamn. Men den omfattende efterretningsvirksomhed er ikke til at tage fejl af. Heller ikke svenskernes mandskabsproblemer under forberedelserne til stormangrebet på den danske hovedstad. Det var de samme vanskeligheder, Johan Printzensköld kæmpede med på Bornholm, da sygdom og død efterhånden reducerede hans i forvejen beskedne garnison på det forfaldne Hammershus, uden at hans anmodninger om erstatning kunne opfyldes.²⁷ Mikkelsens indberetning er

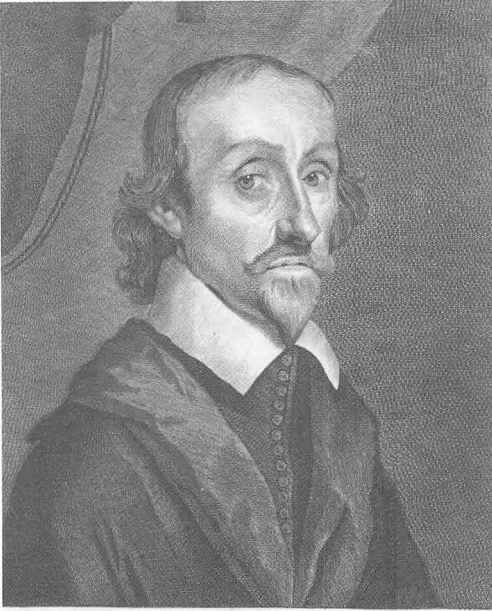
dog især interessant i omtalen af de kontakter, Ulfeldt plejede med sammensværgelsen. Der er ingen grund til at betvivle Mikkelsens ord - udtalt under omstændigheder, hvor han ikke forestillede sig at skulle stilles til ansvar for dem under en retssag. Den forhenværende danske rigshofmester og ligeledes forhenværende svenske kongelige rådgiver har ført samtaler med den patriotiske kreds og stillet hjælp i udsigt. Oven i købet har han udtalt sig ret præcist om den svenske belejringshær foran København. Det grevelige ægtepars senere, hårdnakkede benægtelser under processen imod Ulfeldt²⁸ holder i lyset af Mikkelsens udtalelser ikke.

Situationen var den samme, da Mikkelsen - den næste eller en af de nærmeste dage - atter skrev til København.²⁹ Han gentog sin ængstelse for, at fjenden skulle overføre mandskab fra Sjælland. Fra Landskrone forlyder, at der igen er kommet ryttere fra Sverige. Han vendte også tilbage til den tilstand, den der-værende garnison befandt sig i, hvad personen - dvs. budbringeren - kan fortælle om. Man anstrenger sig med henblik på en erobring af stedet, modparten er grebet af frygt og rædsel. Men han forestillede sig, at svenskerne skulle bruge folk mod nordmændene, der mentes at gå ind i Sverige over Bohus len. Mandskabet i Landskrone beskrives som ringe, slotsgarnisonen lader byen ligge fri. Det ligger sammensværgelsen på sinde, om der kommer undsætning ind

27 Bornh. Sml. 1967. II.3 pp. 110f.

28 SRA ÄK 41 1 Greve Ulfeldts acta og 41 4 Handlingar 1659 SEP-DEC. utr. Se iøvrigt Heiberg i DBL 1984. 15, pp. 141f.

29 SRA ÄK 41 4 nr. 6 BM udat. mut. konc. mk. 58.

*Illustration af Generalfeldmarskalk Christian Skeel, Dan-
de Wællör. Remp Danica Senatori Ser. R.
M. Prof. Trigonometriae
H. 1700*

Christen Albertsen Skeel. Stik af Albert Haelwegh ca. 1655-59. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst. Den patriotiske og fromme sekretær i rigsrådet argumenterede i sensommeren og efteråret 1658 for nytten af en virksom guerillaaktivitet i de besatte såvel som de afståede landsdele. Men han formåede ikke at optræde som et samlingspunkt for sine alderstegne kolleger over for hoffet og kongen.

over Ysted eller hvor. Thi alt folket er villigt nok og længes med smerte efter forløsning.

I disse mørke efterårsuger med blæst og løvfald slæbte dagene sig afsted i uvisshed. Men omsider kronedes konspirationens anstrengelser med held. I København var holdningen ændret siden hollændernes ankomst. I rigsrådet fremførte sekretæren, Christen Albertsen Skeel til

Fussingø sine forslag om en storstilet modoffensiv. Den indebar bl.a. landsætninger i Skåne med det formål at erobre fæstningerne, da man vidste, at indbyggerne støttede dette.³⁰ Og nu modtog Mikkelsen et kongeligt åbent brev af 2. november, der i første række sigtede på at vinde borgmester Hans Henriksen, der sammen med andre af byens velhavere havde solgt varer til den svenske krone; ligeledes havde de forstrakt den med en større sum penge.³¹ Lad være at forsøget løb ud i sandet, da Mikkelsen ikke turde viderebefordre brevet, eftersom borgmesteren ansås for nationalt upålidelig. At et følgende forsøg på at overbevise den anden borgmester, bornholmeren Evert Wildfang, heller ikke kronedes med held er også underordnet - tilsyneladende var det i dette tilfælde hustruen, der fik talt ham fra det. Det afgørende var, at den patriotiske kreds - på dette psykologisk vigtige tidspunkt - ved kongens direkte henvendelse modtog et tydeligt signal om den danske regerings nye, mere aktive standpunkt. En ny dansk politik overfor de afståede landsdele, der tilsvarende gav sig udslag seks dage senere i form af et kongeligt brev til bornholmerne om at iværksætte en opstand mod svenskerne.³²

Der var derfor al grund til at arbejde videre. Som forholdene var, stod efterrettningsevnen i første række, hvad der ses af Mikkelsens skrivelse af 11. november.³³ Fire dage før var endnu et

30 Bornh. Sml. 1982. 15-16 pp. 116ff.

31 Fr.III's åbne brev 1658 2/11 or. SRA ÅK 40 2 Inkomna handlingar 1658-59. Se Fabricius p. 109 og Bornh. Sml. 1990. III.4 pp. 64 og 80, hvor brevet er trykt.

32 Se Bornh. Sml. 1967. II.3 p. 109 og 1982. II.15-16 pp.120ff.

33 SRA ÅK 41 4 nr. 7 BM 11/11 mutil. konc.

svensk fartøj ankommet til Ysted med kanoner og ammunition, der skulle føres over land til Helsingborg og Malmø; han kunne have ønsket sig, at en [dansk] kaper eller et andet fartøj havde taget sig af dette skib. Ligesom han glædede sig sidste fredag [5/11], da danske skibe gik østover; disse kunne have vidst besked om søtransporten, selv om han intet havde hørt herom. I Landskrone var der snart ingen svenskere i staden og kun få på slottet; byen kunne nu erobres og flåden med. Flåden manglede redskaber og var stærkt beskadiget. Mikkelsen havde gerne for nogle dage siden underrettet herom, men det havde været umuligt at få fat i en båd. I et efterskrift tilføjede han, at det danske [af svenskerne overtagne] rytteri nu var i march mod Helsingborg.

Forberedelser (5. - 18. december 1658)

Da vinteren pludselig indtraf med storm, frost og sne, kom der skred i begivenhederne. Ved skæbnens ironi skete det samtidig på Bornholm og det skånske fastland. I dagene efter 23. november lå en dansk ambassade til storfyrsten af Moskva underdrejet ved den bornholmske kyst nord for Rønne. Under det elleve dages ufrivillige ophold i ly for uvejret førte gesandten Hans Oldeland forhandlinger med repræsentanter for den bornholmske sammensværgelse, der var organiseret i kølvandet på kongebrevet.³⁴ Og samtidig opholdt Mikkelsen sig i Skåne. 23. november slap han - i bondeklæder - endelig uset i land ved Hylliestrand umiddelbart syd for Limhamn. Han

hyrede en bonde til at køre sig ind til Malmø, hvor han de næste timer udspionerede forsvarsinstallationerne i og omkring Malmø. Sine iagttagelser fik han suppleret under et besøg hos den interne-rede adelsmand Ove Thott i dennes logi. De næste par dage førte han samtaler med Mikkelsen og de øvrige sammensvorne i Limhamn og Bunkeflod præstegård. Om det således passerede fik svenskerne intet nys.

På dette grundlag udarbejdede Skov efter sin hjemkomst til København en aktionsplan for et angreb på Malmø, som blev godkendt af kongen 2. december. Den byggede i hovedtrækkene på en dansk ekspeditionsstyrkes landgang ved Limhamn i ly af mørket. Under fremrykningen mod Malmø skulle behjertede malmøborgere få kontrol over de vigtige porte til slot og stad som indledning til det afgørende hovedangreb. Dette skulle sættes ind bag om slottet ved strandmuren, mens samtidig borgere inden for murene stod parate med særlige opgaver. I forvejen ville man have beruset de højere svenske officerer under en banket på Malmøhus. Under angrebet påregnedes bistand af friskyterne.³⁵ Planen var dristig og fantasifuld, idet dens virkeliggørelse i høj grad byggede på overraskelsesmomentet. Dens svaghed var imidlertid, at den forudsatte deltagelse af et betragteligt antal borgere inden for murene, der måtte indvies på forhånd. Angående disse centrale begivenheder er der desværre et hul i limhavnsbrevene. Det kan til en vis grad forklares ved, at den sædvanlige skriftlige kommunikation under

³⁴ Bornh. Sml. 1980. II.14 pp. 9ff og 1982. II. 15-16 pp. 161ff.

³⁵ Bornh. Sml. 1990. III.4 pp. 64ff jfr. Fabricius p. 112ff.

Mikkel Skovs skitse over Malmø 23. november 1658. Rigsarkivet. Den lille håndtegning blev udarbejdet i en tidlig aften under et besøg i Niels Pedersens vinkælder (mærket h og i til højre ud mod Øresund) til brug for planlægningen af det danske angreb på byen. Bemærk øverst Malmøhus (A), slotsgraven (B), slotsporten (C), vindebroen (D) og vagthuset foran slottet (E). I selve byplanen har dragonkaptajnen angivet Østergade (4) og Vestergade (6) - samt midt i sine kommentarer i venstre side - torvet og nederst Øster Port (V); til højre fokuserer han på de svage punkter i forsvaret ved strandmuren (d, e, f), strandporten (k) og havnebyggen (l).

Skovs skånesophold delvis har været erstattet af en mundtlig. Men dette alene er ikke forklaringen; den videre korrespondance kender til flere breve end dem, der står til rådighed i vore dage.

Efter Skovs hjemkomst til hovedstaden modtog Mikkelsen et nyt kongeligt åbent brev af den 27. november.³⁶ Denne gang var det møntet på ham alene. Fordi han havde oprådt som en tro patriot, gav Frederik III ham nu tilsagn om dækning af alle de udgifter, han hidtil havde pådraget sig og siden ville påtage sig. Der var ingen tvivl om, hvad den danske konge ønskede.

At Frederik III - atter i et psykologisk vigtigt øjeblik - skrev til sammensværgelsens ledende skikkelse forblev da heller ikke uden effekt. Søndag 5. december skrev Mikkelsen til Corfitz Ulfeldt.³⁷ Han ville have foretrukket selv at overbringe brevet for at kommentere sine foregående skrivelser; men han turde ikke komme til byen. I stedet ønskede han at tale med frøken Leonora eller en anden af grevens betroede. Dog ville han gerne have hurtigt svar, da det bliver næste tirsdag [7/12]. Det er givet, at Mikkelsen hermed refererer til bestræbelserne på at få Ulfeldt koblet til det danske angreb, som var planlagt at finde sted i den nærmeste fremtid; grevens stilling måtte derfor være afklaret. For meningen er, at Ulfeldt ubesværet selv kan skrive til kongen, som det fornemmes af Trolles brev; deri kan fremføres den

Frederik III. Oliemaleri af ukendt kunstner. Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Ligesom det var tilfældet i det bornholmske begivenhedskompleks, holdt kongen sig mest muligt i baggrunden, hvad angår forholdene i Skåne. Men når han i sjældne øjeblikke henvendte sig direkte til sammensværgelsen, var effekten stor.

undskyldning, som greven bedre kan udtrykke end han som en ringe person. Dette ville gavne både greven og hans familie, ligesom det ville være ønskeligt for kongen så vel som rigets indbyggere. Ulfeldts brev kunne overbringes af Hans Jørgensen, der ligesom Corfitz Trolle har skrevet til ham herom; og det skulle ikke komme for andres øjne. Greven kunne desuden lade en betroet, ikke for kendt tjener følge med over for at sikre sig, at det blev befordret til rette vedkommende.

Det har været magtpåliggende for de sammensvorne at formidle en forsoning mellem Ulfeldt og Frederik III. For uanset omfanget af en konkret bistand af gre-

36 Fr. III.s åbne brev 1658 27/11 or. i SRA ÅK 40 2
Inkomna handlingar 1658-59. Se Bornh. Sml. 1990.
III.4 pp. 66 og 81, hvor brevet er trykt.

37 SRA ÅK 41 4 nr. 8 BM 5/12 til CU mutil. konc. mk.
31 og 12. De omtalte breve fra Trolle og Jørgensen
opbevares ikke længere sammen med limhavnsbre-
vene og er muligvis gået tabt.

ven måtte en eventuel moralsk støtte fra hans side være af stor psykologisk betydning. Mikkelsens brev er i sig selv et vægtigt vidnesbyrd om, at kongen ønskede et udspil fra den faldne statsmand, ligesom det viser, at der i patriotiske kredse næredes store forhåbninger til den rolle, han kunne spille.

Dagen efter, 6. december, skrev Mikkelsen til Frederik III.³⁸ Her argumenterede han for, at angrebet skulle sættes ind just nu. Tre svenske kompagnier til hest var forrige søndag [28/11] blevet udskibet fra Malmø. Ifølge mandskabet var målet snaphanerne ved Kristianstad; dog mente han selv, det snarere skulle sættes ind mod nordmændene. Herefter er der nu kun 50 ryttere og 200 soldater tilbage i staden. Dette er den høje og rette tid til at angribe. Aktionen burde løbe af stabelen om natten mellem torsdag og fredag [9-10/12] - allersenest døgnet efter. Succesen var sikret med 1000 mand under gode officerer. Det er nu den gyldne tid, eftersom dronningen forventes til Malmø og muligvis medfører tropper. Borgerskabet er ved godt mod og vil gøre det bedste. Det ville gå uden for megen blodsudgydelse. Men senest havde den svenske regering skærpet kursen. Han omtaler dens nylige forbud mod samkvem med den danske side af Sundet; kongebrevet, han nævner forkyndt 2. december, er sikkert det forbud, der 19. november var blevet udstedt fra Landskrone. Det sigtede mod at stoppe enhver trafik mellem svenske undersåtter og fjenden samt dennes forbundsfæller; overtrædelser ville blive straffet med tab af liv, ære og gods.³⁹ Der-

til kom, at de internerede adelsmænd 4. december var blevet sat i arrest på slottet. Svenskernes nervøsitet var mærkbar. Man frygtede specielt den danske flåde, som man forgæves havde gjort flere anslag mod. Riksmarsken Carl Gustaf Wrangel var nu afrejst til Frederiksodde for at trække mandskab derfra til Sjælland, ligesom kongen til Korsør. Disse efterretninger ville han gerne have overbragt straks; men båden var blevet holdt tilbage af modvind.

En vedlagt instruks, forfattet af Johan Jørgensen og nogle officerer, bygger på samtalerne med Skov og den deraf følgende angrebsplan.⁴⁰ Borgerskabet har lovet bistand (pkt. 1). Det bedste sted at gå i land er Limhavn, da vagten her er trukket tilbage siden tirsdag [29/11]; isen kan brækkes i stykker ved landstigningen. Redskaber hertil bør medtages fra København. De lokale poster vil blive orienteret i rette tid (2). Otte mand kan marchere over den tilfrosne slotsgrav mellem slotsbygningen og palisaderne mod byen; her kan styrken være, før alarmen går (3). Borgerne vil forsyne de hollandske fanger med geværer (4). På slottet er der blot 30 mand, og den yderste port er så åben, at man kan få en stiksav imellem, hvorimod den inderste er forsynet med jernkæder. Graven her kan forceres ved hjælp af bleskingske bjælker. De seks adelige, der sidder i arrest, vil bistå angriberne. Vagterne er blot fire forfrosne stakler (5). Eventuelle fanger kan føres til Limhavn indtil videre (6). Der vides intet konkret om ruten fra slotspladsen op på volden, men

38 Smst. nr. 9 BM til Fr. III 6/12 mutil. konc. mk. 16. 17. 18. Se også Fabricius p. 115.

39 Bornh. Sml. 1982-83. II. 15-16. pp. 15f.

40 SRA ÅK 41 4 nr. 10 vedl. nr. 9 *Memoriall* 6/12 afskr. mk. 42 43 44. Se Fabricius p. 116.

det forholder sig nok som tidligere; hvad der ellers skulle være overset, kan man aftale mundtligt, når styrken ankommer. Der kommer 1000 mand med gode officerer (7). Fra København må folkene medbringe isporer, ligesom petarder, sprængbomber, kan sendes i forvejen. En mand bør komme over dagen før for at gøre sig tanker om, hvor der konkret skal landes, ligesom man kan orientere vore patrioter i Malmø (8). Styrken må ikke vide, hvor den skal hen, før skibene kommer under land (9). Når tolderer Niels Pedersens mure bestiges [fra strandmuren], kan angriberne trænge ned i huset til kælderer og med flankeild dække folkene, der brækker strandporten op (10).

Dokumentet vidner om et grundigt forarbejde. Det nævner ikke, hvorfra det har sin talangivelse på angrebsstyrken, men sandsynligvis er kilden Trolle, der jo tidligere havde skrevet til Mikkelsen. Men i hvert fald stod man klar i Malmø ved vinterens indtræden. Nu var det op til beslutningstagerne i København. Det var formentlig på dette tidspunkt, at Mikkelsen overfor Gersdorff afslog det tilbud om hvervet som byfoged dér, som rigshofmesteren - på kongens vegne - havde stillet ham i udsigt.⁴¹ Han fremførte, at han, hvis der af hans ringe person fortsat kunne udrettes noget, ikke ville spare hverken lyst eller iver. Men han henviste til sin fremskredne alder og kongens løfte til ham, hvorfor han ville være fornøjet med noget at leve af til sig og hustruen. Han foreslog i stedet stillingen givet til vennen Hans Jørgensen. Det var muligvis denne, han antagelig samtidig orienterede om sit afslag.⁴²

41 Smst. nr. 11 BM til Gersdorff u.d. konc.
Se også Fabricius Noter p. 16 (nr. 7).

I disse mørke og kolde dage, da den bornholmske sammensværgelse inden for to hektiske døgn, 8-9/12, fjernede det svenske styre på Hammershus,⁴³ måtte tidspunktet for angrebet på Malmø - af uoplyste grunde - udskydes. Signalet til angreb kunne dog gives når som helst. Det var herom, kammerjunker Corfitz Trolle formentlig enten den 10. eller 11. december skrev til Mikkelsen, der i forvejen havde henvendt sig til lederen af undsætningsstyrken.⁴⁴ Han havde nu gjort sit bedste. Det eneste, der kunne komme på tværs, var isen. Angrebsstyrken, 1500 mand, var parat og kom over med det første. Med brevet fulgte en instruks, som desværre synes tabt. Vi kommer over den følgende nat eller natten derpå, hvorfor Mikkelsen må mage det så, at der kan være et tegn eller en lygte i Limhavn, som alene kan ses af dem, der kommer fra søen. Der bør smugles geværer ind på Malmøhus til de gode venner, der kunne udruste deres tjenere med pistoler eller andre våben; man kunne også drikke vagterne for døren fulde og derefter berøve dem deres geværer.

På dette tidspunkt var aktionen altså blevet udsat til natten mellem den 12. og 13. december, i seneste fald den følgende nat. Men isforholdene slog fortsat skår i planlægningen. Dog var Trolle fuld af fortrøstning og havde endnu sin hele opmærksomhed rettet mod angrebet alene.

Atter den 12. december lod han, der nu virker usikker og febrilsk, høre fra sig.⁴⁵

42 Smst. nr. 12 Sm. til unavngiven ven (bem. brevets du-form) u.d. konc.

43 Bornh. Sml. 1967. II.3 pp. 118ff og 1982-83. II. 15-16 pp. 229ff.

44 Smst. nr. 13 CT til BM or. u.d., men før den følgende skr. mk. W

Mikkelsen måtte udtrykke sin mening om det tilrådelige i at komme nu. Nu havde han imidlertid fået 5 skuder og et kaperfartøj med 8 kanoner lempet ud af bommen. Når han havde skrevet, at der kom 1500 mand var tanken, at Mikkelsen kunne vise de andre brevet; imidlertid kommer der kun knap 800 mand, men de bedste i hovedstaden. Men Mikkelsen måtte sørge for det nævnte tegn eller lys til at pejle efter, og altid indtil I får bud fra os, eller vi kommer. Der måtte være folk tilstede i Limhavn, der kendte vejene. Endvidere måtte der fremskaffes nogle store både nede ved havnen til at transportere tropperne i land på. Det var også ønskeligt, at hans gode venner blev underrettet. Kongebrevet om borgmester Hans Henriksen og dennes købmandskolleger måtte returneres, da kongen fornam, at disse skulle være svensksindede; indholdet af brevet burde derfor ikke åbenbares for dem. Da man ikke havde tid til at fremskaffe stormstiger, måtte der være personer inden for porten, der kunne slå den op. Atter omtales kontakten til hans gode venner og ønsket om at få et vink om at kunne komme nu eller ej. Mikkelsen måtte endelig viderebefordre en skriftlig besked til hans søster.

Hvis modtageren efter læsningen af det noget nedslående, usammenhængende brev er blevet forvirret og mismodig, er det forståeligt. For ikke alene var tidspunktet atter udskudt; men dertil kom også en vis usikkerhed hos ekspeditionslederen vedrørende signalet, der skulle udløse angrebet. Oven i købet var den bebudede undsætningsstyrke blevet

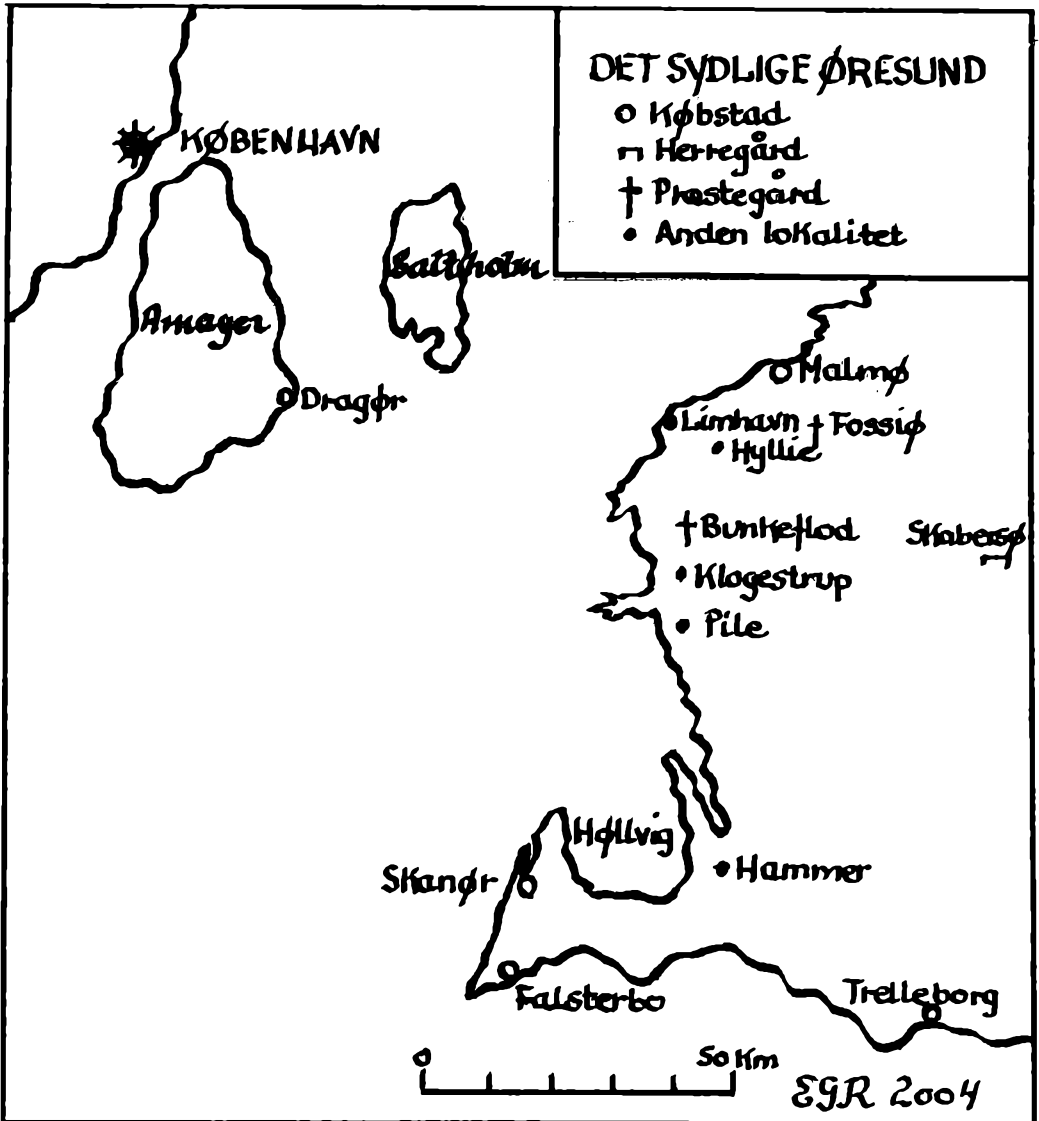
næsten halveret - som Mikkelsen måtte opleve det. For at gøre målet fuldt skulle han her i ellefte time med ubestemt varsel være i stand til at rekvirere landgangsfartøjer, hvilket i sig selv kunne være risikabelt nok, samtidig med at han skulle besørge postgang mellem Trolle og hans skånske kære.

Desværre kender vi ikke Mikkelsens svar, som Trolle 14. december takkede for.⁴⁶ Brevet, der er skrevet samme dag, han hørte fra Mikkelsen, indeholder også en strøm af anvisninger - ofte blot gentagelser. Men det er tydeligt, at omsorgen for familie og venner lagde stigende beslag på den uerfarne angrebsleders opmærksomhed. Mikkelsen måtte således sørge for, at vennerne blev advaret i tide; specielt var det påtrængende, at denne kunne hjælpe hans tjener tilbage til ham, hvis hans moder ønskede det. Det var uheldigt, at der var kommet fremmede gæster i Limhavn. Men kammerjunkeren vil dog, når han har modtaget besked fra Mikkelsen, rette sig derefter. Man er klar i hovedstaden med gode officerer og ret gode folk, henved 800 mand, som nok skal tage fat. Der måtte endelig være et tegn for angrebsstyrken; borgmesterens tjener vil ankomme til Pile - midtvejs mellem Limhavn og Skåneøret - sammen med Stats og en snes friske karle, som skulle uskadelliggøre vagten ved Limhavn. Derfor måtte der være pålidelige folk tilstede, som kunne vise vej og atter andre, når strandporten skulle åbnes. Når I skriver, at vi skal komme, så skal vi ikke fejle.

Samtidig måtte det udvirkes, at kommandanten og de vigtigste officerer i

45 Smst. nr. 14 sm. til sm. or. 12/12 mk. 4/ W.
Se også Fabricius p. 116.

46 Smst. nr. 15 sm. til sm. or. 14/12 mk. 49 59 W.
Se også Fabricius a. st.

Det sydlige Øresund. Kortet viser de lokaliteter, der især var relevante for landsætningen af det danske undsætningskorps, som var tiltænkt rollen som hovedstyrke i erobringen af Malmø i december 1658.

byen blev drukket "sticken wicken full"; man måtte komme noget i drikkevarerne. Når Mikkelsen ser, at man kommer, må man være parat. Hans moder burde orienteres om alt, hvad enten hun skulle blive eller komme. Men det måtte ikke glemmes at smide vogne, hjul og stiger på

gaden i Malmø, når fjenden mærkede larm. I et efterskrift føjede Trolle til, at kongen længtes efter, at det kunne gå an engang. Og endnu et efterskrift betonedede vigtigheden af hver aften, når porten blev lukket, at have vished for, om der var ankommet flere ryttere, og hvornår dron-

ningen kommer, og hvor stærk en militærstyrke der ledsager hende.

Det var ikke nemt at være i Mikkelsens sko. Bortset fra at København atter havde reduceret angrebsbistanden - vel ikke i tal, men i kvalitet - skulle han tage højde for ekspeditionslederens mange anvisninger. Og dem kom der stadig flere af, oftest af helt privat karakter; hans tanke om eventuelt at hente moderen over kunne vel være et udtryk for, at han selv har været i tvivl om sine evner til at føre angrebet til en lykkelig udgang. Har denne tanke også strejft Mikkelsen, har det næppe øget hans tiltro til kammerjunkereren.

Den følgende dag, 15. december, udfærdigede Mikkelsen en instruks med de sidste efterretninger og korrektioner til angrebsplanen.⁴⁷ Folkene i Malmø vil sørge for posterne (pkt. 1). Man vil gå løs på både Malmøhus og Malmø fra vest, samtidig med at angrebet sættes ind mellem graven og palisaderne fra porten mellem by og slot, som borgerskabet åbner (2). Da rigsråden Gustaf Soop har opslået sit logement i tolderens hus, må man i stedet trænge ind i byen ved Gråbrødre Tårn (3). Og eftersom der er ankommet 200 ryttere, vil 1200 eller mindst 1000 mand være nødvendige til angrebsstyrken; ellers må man nøjes med 800 (4). Da styrken overføres med skuder, bør den lande neden for Klogestrup mellem Pile og Limhavn. Mandskabet springer direkte ned på isen. Så kan man se bort fra en eventuelt posteret vagt ved Limhavn, hvad der ikke er nu (5). Skuderne kan med mandskabet under dæk krydse i søen indtil aftenstide og i mørkningen søge

frem til landingsstedet. Der må udvises påpasselighed, da kaptajnen på slottet holder søen under observation (6). Save og deslige er bestilt (7). Det gælder også signalet til søsiden. Hvad der må være glemt vil blive bragt på plads; vi venter jer hver time. Et af angrebsfartøjerne bør føre et flag på stormasten, så det kan ses her og være tegn til angreb (8). I går ankom et kompagni nyudskrevne soldater på omkring 120 mand fra Sverige. Der kan nu være højst 250 fodsoldater. Som de gamle infanterister er vagttrætte, er de nye ueksercerede. Angriberne bør medføre morgenstjerner og leer, hvis de er nødvendige til de fangne hollændere (9). En person må sendes over i forvejen, så man ikke spilder tiden (10). I Malmø mener man, at der bør angribes tre timer før daggry (11).

Der var meget, der skulle holdes sammen på i Limhavn. Helt til eget brug lavede *Mikkelsen* derfor en udskrift af det afsendte dokument med de aspekter, der måtte synes afgørende: At posterne var på plads (1), at angrebet ville blive sat ind fra vest (2), at tegnet med hvidt øverst oppe var aftalt (3) og endelig kravet om en angrebsstyrke på mindst 12-1500 mand. Men realistisk så han ikke bort fra de svage punkter: Vejrliget, usikkerheden om det faktiske antal landgangstroppe og at ammunition og kanoner måtte medbringes (4).⁴⁸

Men postgangen var besværlig som følge af vejret. Dagen efter, 17. december, beklagede Trolle, at han først aftenen i forvejen ved syvtiden havde modtaget Mikkelsens brev.⁴⁹ Af den grund havde

47 Smst. nr. 16 mut. *memoriall* konc. i BMs hånd 15/12 mk. A W.

48 Smst. nr. 17 BM or. u.d.

49 Smst. nr. 18 CT til BM or. 17/12 mk. W.

han ikke kunnet få folk og proviant ombord. Men inden aften ville alt være indskibet, således at man kunne afsejle klokken syv næste morgen. Der som vinden tillader det, skal det med sikkerhed ske. Derfor burde man i Malmø besinde sig på, hvorledes slotsgraven bedst kunne forceres, og vide, hvor ryttervagterne var posterede og hvor mandsstærke. Det var vigtigt, at man havde et tegn på land til at sejle efter; viceadmiralen ville selv føre folket i land. "Gud wed, hor angst ieg er selffuer, om dett gaar icke an", tilstod han. Mikkelsen skulle give besked om alt, herunder om der var posteret ryttervagt ved Limhavn, og i så fald hvor stærk. I et efterskrift betonedede han, at man ville sejle ud - hvad enten man hørte fra Mikkelsen eller ej. Og at det især var vigtigt, at byporten kunne være åben, og at nogle indefra åbnede slotsporten.

Angrebet skulle således sættes ind den følgende dag, lørdag den 18. december. Herren velsigne jer alle, udbrød Mikkelsen samme dags aften, da han ved syvtiden besvarede kammerjunkeren's brev, som han havde modtaget to timer før.⁵⁰ På tærskelen til anslaget var han plaget af bekymringer. Han frygtede, at de godtfolk i Malmø havde åbenbaret det for så mange. Skulle flere få det at vide, ville hele byen geråde i ulykke. Men det var utilstrækkeligt, at man nu atter sendte en tjener over. Kunne man i det mindste ikke have sendt en af officererne, som han kunne rådføre sig med. Vorherre ved, "huad banghed ieg leffuer i nat og daug." Det havde været bydende nødvendigt at få Stats eller en anden officer over endnu samme aften. Men nu

var tidspunktet forpasset. Alt var færdigt, da han - to dage før - sendte sin instruks over. Men næst Guds nådige bistand skal det nok gå. Hvis derimod tøvejret fortsatte, ville det falde besværligere. De sidste nyheder fra Malmø var en blanding af godt og ondt. Noget af rytteriet var blevet udkommanderet. Men Johan Jørgensen var dog i sit brev af samme dag af den opfattelse, at ritmester Stahlhammer ville afmarchere med sit kompagni den følgende dag eller dagen efter. Der var ankommet en købmand fra Göteborg med klæde; det ville være godt at tage med til København. Vennerne på slottet ville der blive draget omsorg for. Man har i fem dage ment, at hvis der ikke kom officerer over, ville angrebet først finde sted søndag aften. Vil man blot sende Stats over. Desværre er det umuligt at åbne slotsporten, hvorimod det nok kan lade sig gøre med porten mellem byen og slottet. Da der ved Limhavn fortsat ikke er nogen vagt, er det bedst at lande her. Der vil blive signaleret med en lygte; men i øvrigt er det fuldmåne. Samtidig er det nødvendigt, at angrebsstyrken fører flag i klart vejr og sejler frem og tilbage ud for Dragør, så svenskerne ikke aner uråd.

De centralt placerede personer havde nerverne på højkant her, hvor det store øjeblik nærmede sig. Hverken Mikkelsen eller Trolle kunne frigøre sig for angsten, der sneg sig ind på dem. Således var der endnu dagen før angrebet tilbagestående problemer. Man kunne ikke komme længere angående det nøjagtige tidspunkt for aktionen, den konkrete landingsplads og de sidste detaljer i forbindelse med angrebet. Vejret kunne ligeledes stille sig i vejen. Desuden var man ikke herrer over uventede dispositioner fra fjendens side.

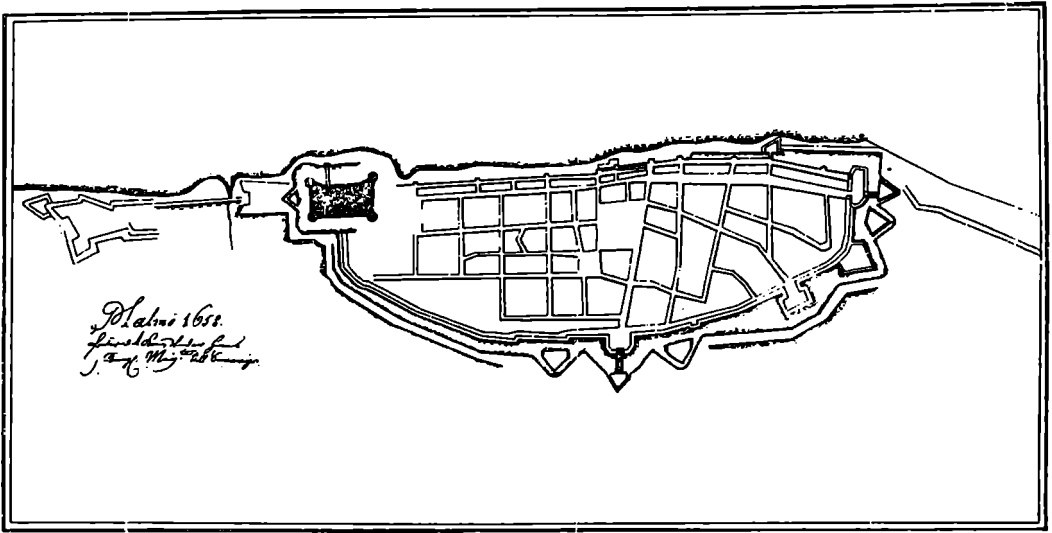
⁵⁰ Smst. nr. 19 BM til CT sm. d. konc. Se også Fabricius pp. 116f. Brevet fra Jørgensen synes ikke bevaret.

Malmö i 1580 erne.
 Stik af Franz Hogen-
 bergen i værket "Civi-
 tates orbis terrarum,"
 Köln 1594. "Elbo-
 gen," der var de tyske
 købmænds navn for
 byen, havde frem til
 1658 næppe ændret
 sig meget. Omgivet af
 bymur og voldgrav til
 landsiden klumper
 den middelalderlige
 bybebyggelse sig sam-
 men omkring den stat-
 elige Sct. Petri kirke i
 billedets midte.
 Til venstre ses
 Malmöhus mod vest.

ØGEN

Malmö i 1658. Krigsarkivet, Stockholm. Midt i byplanen ses torvet og til venstre Malmöhus i vest. Arbejderne på en tiltrængt modernisering og udbygning af de middelalderlige, forældede forsvarsværker, der var blevet iværksat i 1650'erne og især omfattede en ydre sikring af adgangen til slottet og bag dette Vesterport til højre, var ikke blevet fuldført inden roskildefreden. Straks efter afståelsen til Sverige påbegyndtes yderligere forsvarsarbejder begyndende med Sønderport (nederst) og Østerport (til højre på planen).

Endelig kunne åbenmundethed i egne rækker blive skæbnesvanger, da flere og flere blev enten indviet i planerne eller på anden måde fik nys herom.

Tungest hvilede byrden utvivlsomt på Mikkelsen. Selv den mindste misforståelse eller fejl kunne ikke alene medføre fiasko under selve angrebet, men siden også få fatale konsekvenser for de deltagende skåninge. Men under det kolossale nervepres klyngede han sig til sin faste tro på, at "Gud regierer verket effter sin behagelig villie."

Sikkert sent om natten til den berammede dag, lørdag 18. december, skrev Trolle et sidste brev til Mikkelsen.⁵¹ Meget nyt var der, ikke. Det væsentligste var, at kammerjunkerens nu afsendte denne per-

son - sikkert Stats - til Mikkelsen, der hermed fik den fornødne militære ekspertise ved sin side. Mindre betænksomt var det, at Trolle atter forsikrede, at "J kan aldrig were so bange, som ieg er." Ej heller var det velbetænkt, at han igen belemrede Mikkelsen med sine gode venner i Skåne. Denne havde i forvejen sit at se til. Modtageren var mest af alt interesseret i Trolles forsikring om, at man, hvis vinden var føjelig, straks ville komme over til Skåne, hvor man nok skulle gøre det nødvendige arbejde. I det - næsten obligate - efterskrift var det Trolle magtpåliggende, at Mikkelsen viderebefordrede et vedlagt brev, formentlig til kammerjunkerens kære. Selv på falderebet var ekspeditionsleders tanker splittet mellem hensynet til den militære aktion og sine egne personlige bekymringer.

⁵¹ Smst. nr. 20 CT til BM or. 18/12 mk. 28.W.

Da mørket endelig sænkede sig ved firetiden om lørdagen, blev der hektisk aktivitet blandt de sammensvorne. Forberedelserne til det store øjeblik gik ind i deres sidste fase. De var mange og forskellige. I Limhavn gennemgik Mikkelsen angrebsplanen med Stats. Og i Malmø var friskytter umærkeligt "sivet" inden for murene. På lofterne i Jokum Bruns og Kjeld Kjeldsens gårde var nogle borgere og adeliges tjenere travlt optaget af at klargøre geværer og andre gøremål. På gaderne anbragte atter andre tavse mænd vogne, hjul og stiger. I såvel som uden for staden gik modtageposter i stilling. Nu kunne man blot vente. Timen var nær.

*Skuffelse og nye anstrengelser
(18.-26. december 1658)*

Natten mellem lørdag 18. og søndag 19. december, fjerde søndag i advent, blev et foreløbigt antiklimaks for den dansksindede kreds. Timerne gik, den ene efter den anden. Den ventede ekspeditionsstyrke kom ikke. Det, der ikke måtte ske, var sket. I nattens løb var det pludseligt blæst op fra nordøst. Herved pakkede isen sammen ud for København og hindrede ekspeditionens afsejling. Limhavnsbrevene fortæller intet om de travle forberedelser, den forgæves venten og senest den skuffelse, der efterhånden greb de implicerede. Vor viden om disse aspekter må hentes andetsteds fra. Tildragelserne er omtalt spredt over det senere forhørsmateriale, der er bevaret i forbindelse med den første kommissionsdomstols virke.⁵² Dette omfattende materiale ligger uden for denne artikels emnekreds. Men limhavns materialet er ikke desto mindre et

levende vidnesbyrd om, hvordan uheldet påvirkede deltagerens handlinger og følelser i den følgende tid.

En første orientering om det indtrufne gav Trolle den følgende dag, 19. december.⁵³ Det var umuligt at komme over. Hvis vinden ikke var kommet så hastigt på tværs, ville det aldrig være slået fejl. De over 500 mand var gået ombord. Men man ville komme, når vinden blev god. Det er derfor vigtigt, at man i Malmø altid vil være parat og indhenter efterretninger fra byen, når portene lukkes. Der bør foranstaltes et tegn derinde, hvis kommandanten skulle få nys om noget; det har han allerede talt med tolderen Niels Pedersen om, da denne kom over. Dog uden at man glemte lygten, der skulle lede angrebs-skuderne. Den største forsigtighed måtte udvises. I København har man i fire dage holdt portene lukkede, så belejrerne havde ikke kunnet få noget at vide. Vær kun ved godt mod. I alle tilfælde måtte hans venner orienteres. Og så spillede Trolle trumfen ud: Hans herre, kongen, havde set Mikkelsens brev - formentlig skrivelsen af 17. december - og glædede sig over hans troskab. Frederik III havde udtrykt håbet om, at Vorherre måtte give dem styrke, det skulle blive dem gengældt til sin tid; han havde bedt ham om at skri-

52 SRA ÄK 40 I Kommissorialrätten i Malmö April-Juni 1659 nr. 13 Protokol: "Examen" 18/4, 19/4, 20/4 og 21/4 med bl.a. de indledende forhør af Mikkelsen, Johan Jørgensen og Jokum Brun; derimod findes i nr. 14 "Processus" de egentlige forhør af samtlige arresterede i kommissionens formelle funktionsperiode. Se Fabricius pp. 117f og Bornh. Sml. 1990. III.4 p. 68.

53 SRA ÄK 41 4 nr. 21 CT til BM mut. or. 19/12 mk. W W. Se også Fabricius p. 118 med sammenvævet referat af dette og flg. brev.

ve til Mikkelsen og opfordre ham og de andre til at fortsætte. Han ville ikke svigte dem. I sit sædvanlige efterskrift kom Trolles bekymring for moderen tydeligt frem. Hun måtte endelig være nær Malmø, når angrebet løb af stabelen, for at komme over til hovedstaden. Derom måtte Mikkelsen orientere hende ved bud.

Udsættelsen af angrebet øgede kammerjunkeren bekymringer. Måske endnu samme dag, måske først den følgende, 20. december, meldte Trolle sig på ny.⁵⁴ Vinden var fortsat imod; men tegnet var stadigvæk, at man kom, når Mikkelsen kunne se en mængde fartøjer ved Dragør om dagen. Det afgørende var, at vinden tillod det. Kongen havde bedt om, at efterretninger kom ud af Malmø, efter at portene var lukkede, og at der ville være nogen tilstede for i den situation at passe på, så fjenden intet mærkede. Hvis sligt alligevel kom ud, var det vigtigt at holde fast i, at man intet vidste; man ville blive holdt skadesløs. Frederik III bad om, at alle ville være standhaftige: Der kommer nu over 1000 mand over, og kongen havde antydnet, at han "torde well selffuer gaa med."

Den patriotiske kreds skulle holdes til ilden. Nu gjaldt det om at stå fast. Dertil tjente den fortsatte fastholdelse af gamle aftaler, løftet om et større troppekontingent og - dette vigtige psykologiske kneb er utvivlsomt Frederik III.s eget bidrag - kongens personlige optagethed af sagen og antydningen af, at han selv ville tage direkte del i undsætningen. Malmø var altså ikke glemt, København var stadig rede. Men brevets efterskrift blotlægger ekspeditionslederens splittede sind. Han formanede nok en gang Mikkelsen om

ikke at glemme lygten. Denne måtte også lade hans jomfru, der var hos sin søster, vide, om Mikkelsen kunne få bud ind i byen, når han kunne se kaperne føre flag ud for Dragør. Efter vennerne, søsteren og moderen kom nu også den trolovede, Birgitte Rantzau, ind i hans breve som særlig opgave til den i forvejen bebyrdede Mikkelsen. Konspirationens leder skulle nu også være forbindelsesled til hende, der opholdt sig hos søsteren, Margrethe, i hendes og mandens, Ove Thotts, bolig i Malmø.

Sikkert med samme post modtog Mikkelsen et brev fra Ludvig Stats, der efter sit korte ophold i Skåne atter var tilbage i hovedstaden.⁵⁵ Han bad om at blive orienteret om, hvorvidt snaphanerne var forsamlede, hvor og hvor stærke de var. Samtidig ville han vide, om rytteriet endnu lå i Ysted og Trelleborg, og hvor stærkt det var. Endelig ville han have besked om, hvorvidt der var kommet bud fra Peder Nielsen - fogeden på Ide Skeels Bollerup - vedrørende hans egne knægtes gøremål og indstilling. Også han berørte problemet med isen. Nu kunne man blive færdige, var hans lakoniske kommentar til udsættelsen. Forhåbentlig ville svenskerne ikke forstærke sig. Med Guds hjælp skulle man nok komme over og angribe "met glede." Den nøgterne officer så kontant og professionelt på det indtrufne.

Stats meldte sig på ny dagen efter, 21. december.⁵⁶ Han betroede sin "kiere wen," at han nu havde bragt det så vidt, at man ville være fremme, når Mikkelsen kunne se kaperne ved Dragør. Der måtte sendes bud til Johan [Jørgensen], at friskyterne skulle blive i staden. Der måtte være en mand herfra ude hos dem ved ankomsten.

54 Smst. nr. 22 sm. til sm. or. u.d. mk. W. Sml. forrige note.

55 Smst. nr. 23 LS til BM or. u.d. mk. 45.

56 Smst. nr. 24 sm. til sm. or. 21/12 mk. 47.

Det var desuden vigtigt at have efterretninger fra Malmø, når porten var lukket. Skulle man blive antastet i de lyssky forberedelser, kunne man blot spille uvidende; de kan sige, at det er skarnsstreger.

Det seneste brev fra Stats indicerer, at friskytter tidligere var blevet trukket ind i Malmø til forberedelse af angrebet. Hensynet til disse mænd under en udsættelse af aktionen har naturligvis ligget deres ansvarlige foresatte på sinde. Men samtidig har snaphanernes tilstedeværelse været problematisk for de stedlige implicerede med indkvartering, bespisning m.m. Skulle den situation vare for længe, ville det være en yderligere risikofaktor for hemmeligholdelsen af planen.

Omkring vintersolhverv var det svært at være dansk - både i Malmø og i København. Men trods alt var der lyspunkter i årets mørkeste tid. Lille juleaftensdag, torsdag 23. december, lod både Trolle og Stats atter høre fra sig.⁵⁷ Ekspeditionslederen klagede over, at vinden fortsat var imod. Vi er færdige til at komme. Når Mikkelsen kunne se fartøjerne ved Dragør og kaperen med et dansk flag, ville man komme. Derfor måtte lygter være tændte om natten. Det var vigtigt, at Mikkelsen orienterede hans jomfru, så hun kunne komme til stede med en vogn, som Mikkelsen havde anvist hende. For han havde skrevet til hende, at hun skulle følge dennes råd. Og så fremførte Trolle "disse gledelige och wisse tiender," at der var ankommet en borgmester med andre indbyggere fra Bornholm; de havde overleveret hans herre land og slot, efter at de havde slået kommandanten med andre officerer og størstedelen af soldaterne ihjel.

København havde ligeledes fået sikre meddelelser om, at Trondhjem slot nu var på danske hænder. Samtidig havde den polske konge indtaget Thorn (det nuværende polske Torún), ligesom brandenburgerne var gået op i Jylland. Kongen ville stå indbyggerne i Malmø bi. Derfor var det nødvendigt at overbringe al kundskab. I det sædvanlige efterskrift opfordrede Trolle endnu engang Mikkelsen til omsorg for hans trolovede. For han ville føre hende over til sig i hovedstaden.

Brevet fra Stats ligger indholdsmæssigt på linie med Trolles. Men det fokuserer i højere grad på hovedsagen.⁵⁸ Man må nu holde sig til aftalerne. At Trolle - som han har forstået på denne i kirken - vil have sin kæreste over kan drøftes, når man kommer. Der var mere presserende anliggender for majoren. Gud nåde os for tøjvejret, men man kan intet gøre mod vind og vejr. Også han viderebragte meldingerne om de militære fremskridt. Vedrørende de bornholmske begivenheder fæstner han sig ved, at bornholmerne havde frigjort sig uden nogen hjælp udefra. "Wilde Gud det saa haffue at vdi lige maade hoss Eder schulle eroffueres, war det en ønschelig glæde." Selv ville han stå ved sin ed og håbede, at de andre i lige måde ville være standhaftige. Budet måtte endelig returnere straks, da han gerne ville have sin kappe og Niels Pedersens pistolbælte over.

Det synes som om, de to forfattere på forhånd har drøftet det budskab, de hver især stod for at afsende til Limhavn. Men brevene er alligevel typiske produkter af deres ophavsmænd. Således skjuler Trolle ikke sin ærgrelse over vejrliget; til gengæld er han tilbøjelig til at lade sin

57 Smst. nr. 25 CT til BM or. 23/12 mk. W.

58 Smst. nr. 26 LS til BM or. 23/12.

gættur
 ha nu pford, hvad jeg ynder at anseere evant
 Bismarckelundt med Gæstue pbliged herind Gæstue
 Læremid K. S. Læstid, og Landit, i Gæstue Nægt: Gæstue
 bled nager Sæker's: Læremid Sæker's, og Gæstue
 der 20 Decemb: Gæstue med Record Gæstue
 Gæstue i Gæstue, med Gæstue det ha Gæstue at
 udj. Læge maada f. S. med Gæstue Gæstue med det
 af Gæstue glæde, Gæstue Gæstue med det
 andret Gæstue i Læge med Gæstue med det
 Gæstue, med Gæstue at Gæstue med det
 Gæstue med Gæstue Gæstue af Gæstue Gæstue
 Gæstue, Gæstue med Gæstue, Gæstue med det
 med Gæstue, Gæstue Gæstue med det, Gæstue
 Gæstue at med Gæstue med det, der 23 Decemb
 1658
 Gæstue Gæstue
 Gæstue

Sidste del af Ludvig Stats' brev til Mikkelsen 23. december 1658. I sin omtale af den bornholmske opstand gør den nøgterne officer opmærksom på, at bornholmerne generobrede deres ø med Hammershus ved egne kræfter.

bekymring for den trolovede skygge over det, der var hans hovedopgave. Modsat forholder Stats sig nøgternt til de faktiske forhold; det personlige er for ham munderingen. Forskellen afspejles ligeledes i de to mænds meddelelse om de bornholmske tildragelser. Trolle gengiver stort set den ukritiske version, som blev den foretrukne i hovedstaden kort efter deputationens ankomst til København 21. december.⁵⁹ Hvorimod Stats fremhæver, at bornholmerne havde sikret sig Hammershus og

øen ved egne kræfter. Men i begge tilfælde skulle orienteringen herom tjene som inspiration og forbillede for den patriotiske kreds. Der var al mulig grund til at fortsætte arbejdet.

Da lysnede det - endelig. Med julen indtraf omsider det ventede omslag i vejret. Blæsten stilnede af. Et nyt forsøg blev

59 Se herom: Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm og arveriget. En oversigt (over forskn. som till. til disp. = Bornh. Sml. 1982-83. II.15-16) Rønne 1985. pp. 7ff.

planlagt til at løbe af stabelen natten mellem anden og tredje juledag. Denne nyhed meddelte Trolle, Stats og Skov enstemmigt Mikkelsen første juledag, lørdag 25. december.⁶⁰ Kammerjunkeren skrivelse er usædvanlig ordrig og præget af den febrilske nervøsitet, der nu atter greb ham. Der var tale om en byge af instruktioner, der ofte var afbrudt af private bekymringer.

Nu afsendte han kongens livknægt for at instruere Mikkelsen. Vi ligger færdige og vil med god vind komme med sikkerhed i morgen aften, den 26. december. Derfor måtte Mikkelsen huske lygten. Kommandanten burde gøres "caput". Det kunne ske ved at drikke ham fuld, ligesom de andre officerer blev trakteret. Det var væsentligt at have underretning inde fra byen, for at svenskerne ikke skulle ane uråd. Stedkendte borgere måtte være tilstede i Limhavn, mens andre passede på i staden, når man kom. Man måtte vide, hvor stærke svenskerne var på slottet, og hvorvidt de gode venner dér var blevet forsynede med geværer. Under alle omstændigheder måtte de sættes ind i, hvad der nu var i anmarch. Trolle forestillede sig, at det var de internerede adelsmænd, der skulle bede den svenske kommandant til gæstebud på slottet og derpå beruse ham. Samtidig kunne de give vagterne ved døren godt øl med stærk brændevin i.

Lad nu alt være færdigt, formanede Trolle og nævnte udtrykkeligt stormstiger og planker. Samtidig anmodedes Mikkelsen om at overbringe hans jomfru et vedlagt brev og sørge for, at hun kunne være tilstede ved Limhavn den følgende aften, da han selv ville komme over og hente

hende. Han ville gå til sejls, når folkene var gået ombord. Ved Dragør ville han samle Stats og nogle andre gode karle op, mens borgmesterens tjener ville gå i land ved Limhavn og straks stå til rådighed for Mikkelsen. Atter afbrød omsorgen for den trolovede ekspeditionslederen: Mikkelsen måtte endelig lade sin tjener opsøge jomfruen, således at hun kunne komme ned til ham. Alle måtte holde sig færdige i byen. Han bad derfor om at blive orienteret om en eventuel ryttervagte ved Limhavn, da han i skumringen ville sende nogle over, der skulle sætte den ud af spillet. Han måtte vide alt, hvad der kom fra Malmø og skete på vejene. Ingen fjendtlige ryttere måtte være i stand til at angribe danskerne bagfra i flanken, når de begyndte at storme.

Og atter gjaldt bekymringerne kærsten: Han foreslog Mikkelsen at lade hende køre ud af porten mod Bollerup; han havde skrevet til hende, at hun skulle sige, at hendes moder, Ide Skeel, havde skrevet efter hende, for hun var blevet syg. Mikkelsen måtte derfor sørge for, at hun hyrede en pålidelig vognmand, der kunne køre hende til det sted, hvor han satte hende stævne. I efterskriftet bad kammerjunkeren modtageren at give folkene i staden besked, "naar wi kommer an med det hele corpus" ved Limhavn. Han foreslog Mikkelsen at stille et lys i et af sine vinduer. Dertil skulle posteres folk ved porten for løbende at orientere om tilstanden i byen. Mikkelsen måtte også sørge for, at et par porte var til at åbne, og at man fik nogle gode vejvisere. I selve byen måtte vogne være for hånden mod rytteriet; og han gentog, at der skulle sørges rigeligt for de svenske officerer.

De undergivne officerer formulerede sig anderledes kort og koncist. Således

60 SRA ÄK 41 4 nr. 27 CT til BM or. 25/12 mk. W.

bad Stats efter sine juleønsker modtageren om at videbringe til Johan [Jørgensen] i Malmø, at "det er berammit at lege juel nu den anden iuledaug hoss Eder."⁶¹ Derfor måtte denne samle sine kammerater, så de kunne være tilstede og åbne den ene port. Mikkelsen måtte sørge for, at en pålidelig mand fra Malmø ville være tilstede i Limhavn.

Mikkel Skov var mere opstemt og bramfri.⁶² For da han havde ønsket vernerne en glædelig jul og et godt nytår, forsikrede han, at han aldrig havde været gladere og aldrig havde haft større forhåbning til det fælles værk, siden man sidst havde været sammen; majoren tænkte sikkert på de travle dage under sit illegale besøg i november. Nu håbede han i morgen nat "at staa hoes Eder med 1 tusinde slyngler till mig." Han ville bede det lille Jesusbarn om fremgang for forehavendet som nytårgave. I sit efterskrift forespurgte han, om det ikke var muligt at fremskaffe en kraftig hest til ham selv, da det ellers ville falde ham tungt efter landgangen at opstille tropperne og marchere, eftersom han siden sit seneste skud ikke havde været svagere til noget end at gå. Han skulle nok selv medbringe sadel og tømme. Ligeledes ville det være godt, om der holdtes en hest parat til obersten, altså Trolle. Der måtte også være 2, 3 eller 4 vogne i beredskab til sprængbomberne, og hvad der ellers blev transporteret. Men stormstiger og blekingske bjælker måtte være for hånden på stedet. Som en pud-sighed kan det nævnes, at majoren på

konvolutten under Mikkelsens adresse anførte, at det var det sted, han "foruden j himelen" helst ønskede sig hen. Dette er Mikkel Skov i en nøddeskal. Det kunne ikke gå hurtigt nok med at komme i kamp med svenskerne.

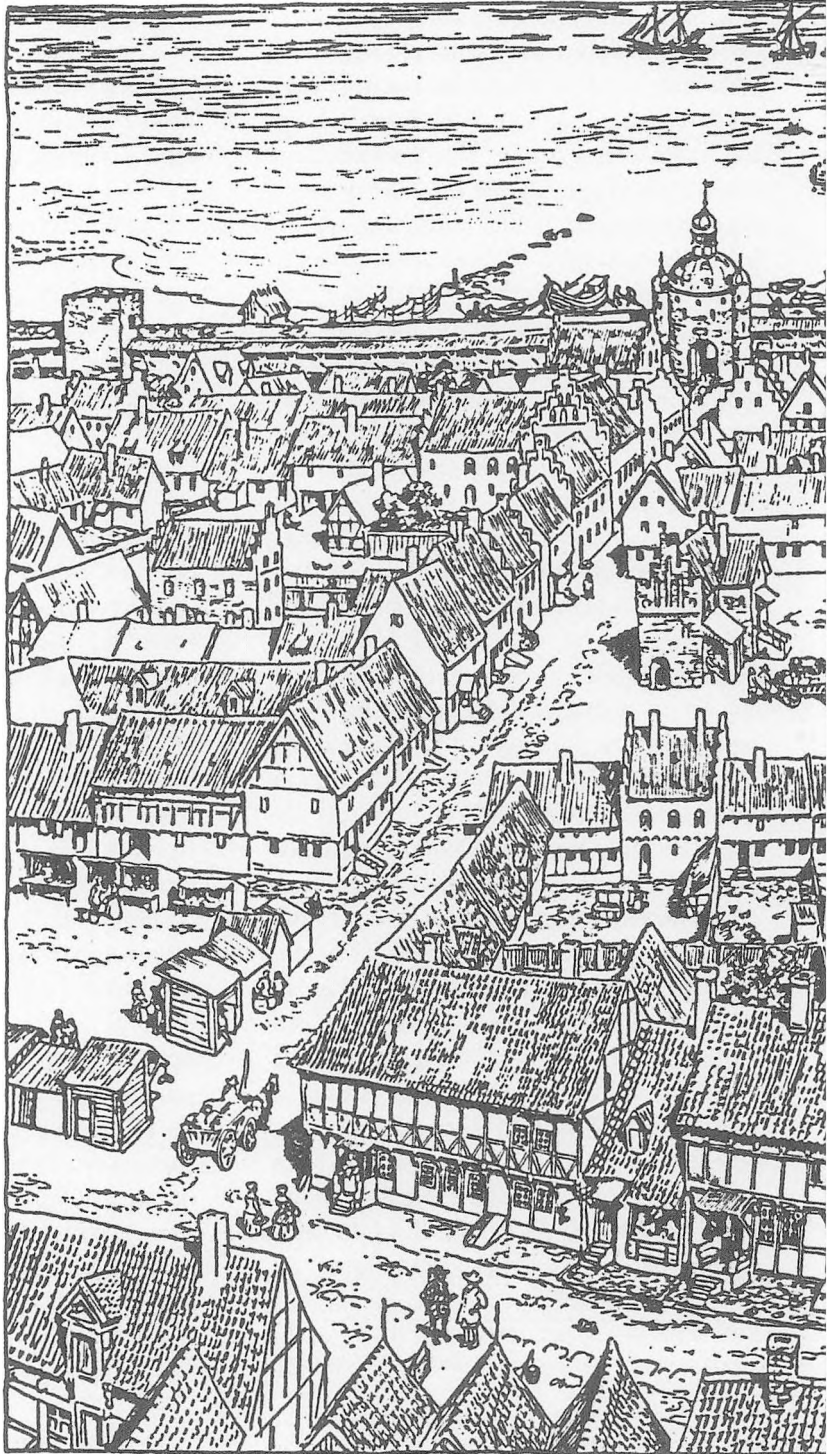
Endnu før de sidste forberedelser var tilendebragt i hovedstaden enten sent den samme juledag eller snarere tidligt om morgenen anden juledag, søndag den 26. december, lod Trolle høre fra sig.⁶³ Det var de sidste anvisninger, for en gangs skyld alene koncentreret om angrebet. Decideret nyt var der ikke. Ekspeditionslederen meddelte blot, at alt var færdigt i hovedstaden. Netop nu gik mandskabet om bord og straks til søs. Han håbede, at styrken ville være fremme "vdi jafften heller vdi mod natt." Nu stod det til Gud at regere vind og vejr. Just nu er vinden så fjøelig, at fartøjerne kan krydse op til Dragør og derfra stikke lige over til Skåne. Mikkelsen måtte være velunderrettet om forholdene i staden og specielt forhindre, at nogle lå i skjul i tilfælde af tumult.

Dette var signalet. I Limhavnsgård udfærdigede Mikkelsen en instruks til mændene i staden omkring Johan Jørgensen.⁶⁴ Her opridsede han, hvad han opfattede som sikker viden. De første fire punkter er for så vidt uinteressante, som de blot er en gentagelse af de militære successer, som Trolle og Stats tidligere havde indviet den patriotiske kreds i. Men herefter gjaldt det mere direkte folkene inde i byen. Nu er det deres alvor at komme hid, så snart vinden er fjøelig, forhåbentlig i morgen, om ikke i nat.

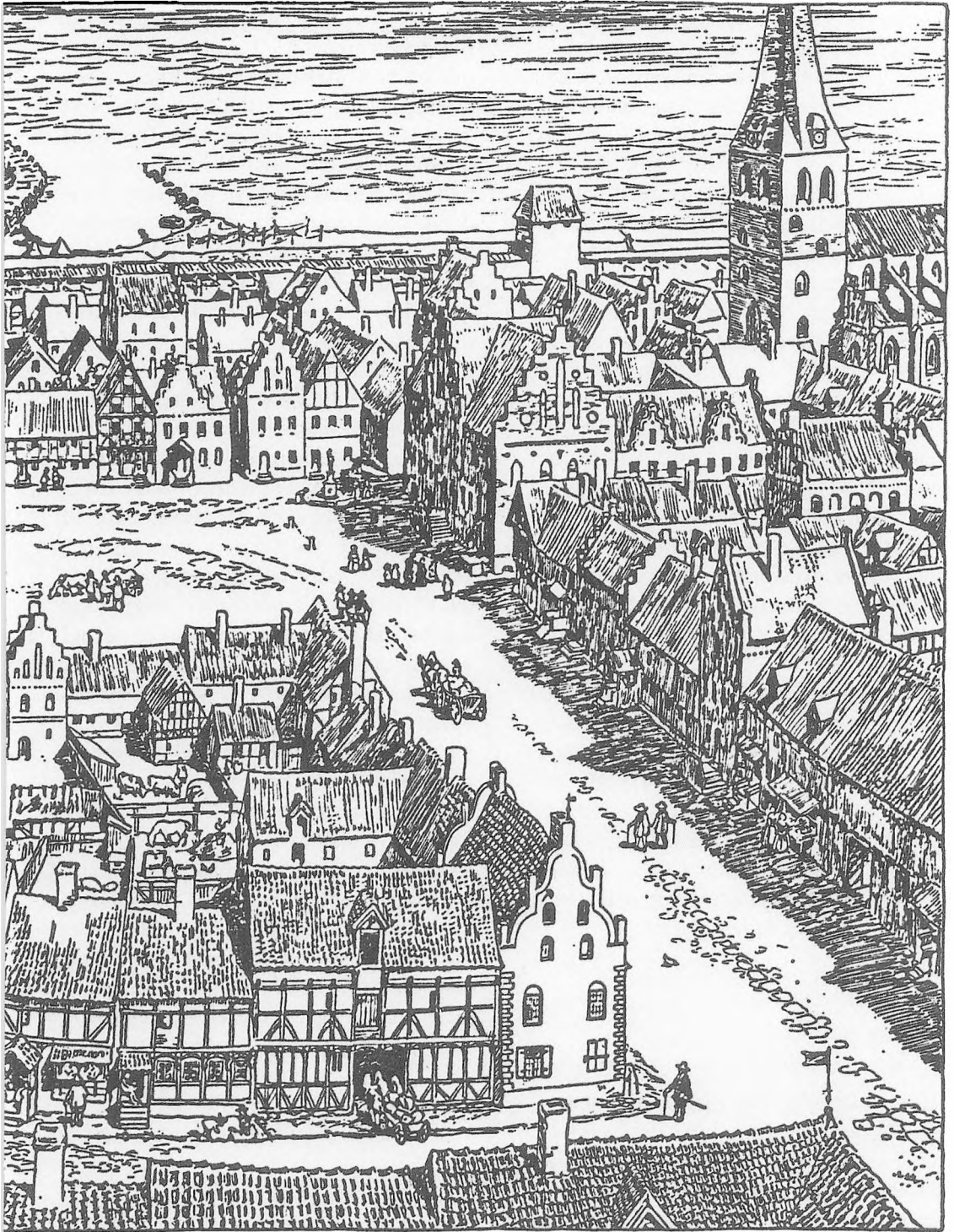
61 SRA ÄK 41 4 nr. 28 LS til BM or. 25/12. Se også Fabricius, der sammenblander indholdet af denne og flg. skrivelse.

62 Smst. nr. 29 MS til BM or. u.d. Se forrige note om Fabricius p. 118.

63 Smst. nr. 30 CT til BM or. u.d. mk. W.
64 Smst. nr. 31 *Memoriall* konc. i BMs hånd u.d.

Det centrale Malmø i det 17. århundrede. Tegning af E. Bager, Malmö Museum. I motivets midte ses torvet med det fornemme gotiske teglstensrådhus til højre og bag dette Sct. Petri kirke. I baggrunden ud til Øresund anses strandmuren med tårne, og midt for ses havnebryggen. Det var på torvet, at de tre formodede ledere af sammensværgelsen måtte lade livet kort før jul 1659.

Danskerne vil lade en kaper løbe ud for Dragør med flag fra stortoppen, som kan ses i klart vejr. I øvrigt samles landgangsfartøjerne også dér. Angriberne bliver dobbelt så stærke som før. Mikkelsen henviser her til brevet fra Stats (pkt. 5), antagelig en banal erindringsforskydning hos den travlt optagne leder af sammensværgelsen. Det var nemlig Skov, og ikke Stats, der havde angivet en styrke på et tusinde mand. Når man derfor i Malmø observerede de danske skibe om dagen, måtte Jeppe [Pedersen] som tidligere Thønnes skipper, muligvis flere, ud til Limhavn for at rapportere (6). Belønningen bør de ikke tvivle om. Angriberne ønsker friskytterne ind i byen. Borgerne kan bedst samles så nær ved porten som muligt. "I kunde sige att uille lege juell, omb noget paakomb". Ellers har han skrevet til hovedstaden, at man skal sende et bud til ham dagen, før de kommer (7).

Endelig var det kommet så vidt. Da mørket sænkede sig søndag eftermiddag, gik de lyssky forberedelser atter i gang øst for Sundet. Til Limhavn kom der gæster fra hovedstaden, ligesom allehånde forberedelser var i gang både inden for og uden for Malmøs mure. Det var stort set en gentagelse af sceneriet, der havde udspillet sig otte dage tidligere.

Chok og skuffelser
(27. december 1658 - marts 1659)

Det var ufatteligt. Det var ikke til at bære. Men også denne gang talte kendsgerningerne deres eget brutale sprog. For at besvare hvorfor det igen gik galt for danskerne natten mellem søndag 26. og man-

dag 27. december, må vi atter ty til især forhørsmaterialet.⁶⁵ I nattens mulm og mørke blev skibene - som følge af en grundstødning ved Saltholm - tvunget til at vende om. Dog lykkedes det Trolle i et mindre fartøj at nå ind til Limhavn, hvor han blev forenet med sin trolovede. Uvidende om hvad der var passeret med skuderne, ventede han og de lokale folk endnu nogle timer forgæves. Så sejlede ekspeditionslederen atter ud i den mørke nat med sin frøken. Igen stod skåningene tilbage - desorienterede og skuffede.

Den nye fiasko vakte snart stærke følelser til live på den skånske side. Hos Mikkelsen blandedes udtalt fortvivlelse med stærk vrede. Det kommer til udtryk i et brev, han den følgende dag, 27. december, skrev til vennen Hans Jørgensen i København.⁶⁶ Han fastslog uden omsvøb, at der var tale om en afsked på bømemaner. Kongen var ilde betjent af forrædere - hvem de så end var. For anden gang var skåningene blevet holdt for nar, hvorved de sammensvorne havde sat liv og formue på spil, og byens menighed og den fattige almue var gerådet i den største ulykke. Første gang havde man ladet passere. Men når fornemme folk for anden gang havde skrevet, at man med sikkerhed kom og på forhånd havde sendt fremtrædende personer over, havde den patriotiske kreds modtaget det med glæde. Men nu kunne han ikke se andet, end at man var blevet holdt for nar. På den måde plejer man at optræde over for fjender og ikke over for redelige patrioter. Det måtte

65 SRA ÅK 40 I nr. 13 og 14, utr. Se også Rasmus Nyrup: Efterretninger om Kong Friderik III. Kjbh. 1817 pp. 250ff, Fabricius p. 117 og Bornh. Sml. 1990. III.4 p.68.

66 SRA ÅK 41 4 nr. 32 BM til HJ 27/12 konc. Se Fabricius p. 119 og Bornh. Sml. 1990. III.4 p. 68.

gå dem godt i hovedstaden, men personligt ønskede han for fremtiden ikke at modtage hverken breve eller både derfra. Han bad vennen hilse alle gode venner, da dette "schall werre den sidste affscheden." En særlig hilsen sendte han til kongens livkæmper Erik, der i den forgangne tid som budbringer havde krydset farvandet mellem Dragør og Limhavn i båd.

Mikkelsens første reaktion er forståelig; det er ikke så svært, at han for en stund tabte besindelsen. Men utvivlsomt overreagerede han med hensyn til den skade, uheldet havde forvoldt skåningene. Disse måtte føle en dyb skuffelse, måske også fortvivlelse. Men foreløbig havde svenskerne tilsyneladende intet bemærket. Alligevel var der herefter ikke mindre risiko for, at nogen røbede det passerede. Dog synes det, at vredesudbruddet var den bedste hjælp for ham. Mikkelsen havde på denne måde fået luft for sine følelser. Men hvis han har forestillet sig, at sagen hermed var afsluttet, tog han fejl. Det viste sig hurtigt, at hans holdning ikke var repræsentativ for de implicerede. Reaktionen udeblev ikke. Den første kom fra Malmø.

Samme dags aften tog han fornyet kontakt til vennen.⁶⁷ Nogle godtfolk fra staden havde opsøgt ham i skumringen og ville fortsætte. Deres argument var, at hvis nogle af de folk, der havde været herovre, ville lægge skylden på dem, kunne de ikke modbevise dem. De mente, at en opgivelse nu ville bestyrke den fejlagtige opfattelse hos visse kredse i hovedstaden. Det ville de ikke have siddende på sig. De tilbød at skaffe Stats ind i byen uden mandefald.

Dog kunne de ikke samles i større grupper. Det fornemmes, at "meenigheeden er fast som en mand." Om natten havde nogle hundrede vogne holdt på torvet med proviant, hvilket ville have hindret rytteriets aktioner. I øvrigt var 500 ryttere samme dag afgået til Kristianstad for at bekæmpe gøngerne. Ridderskabets heste i Ysted og Trelleborg under greve Gustaf Banér skulle afsted til Sverige. "Lader werchet endnu gaae fort paa førige maade," lød opfordringen. Forinden kunne man orientere de sammensvorne. Alt ville gå lykkeligt, hvis blot ingen sladrede til svenskerne. Nu håbede man, alt ville gå godt tredje gang. I et efterskrift tilføjede han, at hvis nogen hævder, at borgerskabet spillede under dække, er det en letfærdig larm; men han undskyldte, om nogle personer havde givet udseende af at være bange.

Mikkelsen lod sig altså hurtigt overbevise af nogle af sine medarbejdere til at fortsætte, skønt hans beslutning herom var blandet med en mistanke om, at der var kræfter ved det danske hof, der modarbejdede anstrengelserne. Han mente stadig, at den hidtidige plan var gennemførlig. Men der skulle handles nu, hvor vinterforholdene var gunstige, og isen var sikker.

Mikkelsen kom heller ikke til at vente længe på reaktioner fra København. Den følgende dag, 28. december, svarede Hans Jørgensen.⁶⁸ At der var tale om rævestreger, var den største elendighed. Han havde overbragt brevet til kongen, men der var ikke fulgt noget øjeblikkeligt svar med. Man havde i København fået Mikkelsen under mistanke for, at der lå forædderi bag, når han ikke underskrev sine breve. Der var også dem, der mente,

67 Smst. nr. 33 Sm. til sm. sm.d. konc. mk. 24 25 26.

Se Fabricius pp. 119f.

at vågen over slotsgraven var 30 alen bred. Han bad derfor vennen om at skrive om denne sag og om, hvor mange folk der nu befandt sig på slottet. Samtidig ville han vide, hvorvidt fru Dorte Rosenkrantz' tre kister, der havde stået i børringefogden Rasmus Andersens hus, fortsat var i behold, da Lorenz Munch, der havde opsyn med fruens løsøre, ikke længere svarede på hans breve.

Vennen gjorde således sit for at forstå Mikkelsens vanskelige situation. Han lod ikke denne være i tvivl om, hvor vigtig hans indsats var. Han kommenterede ikke Mikkelsens første reaktion på uheldene, men opfordrede ham til at søge misforståelserne ryddet af vejen, altså bad ham indirekte om at fortsætte sit arbejde. Det var formentlig derfor, han meddelte et rygte i hovedstaden, at svenskerne havde fået nys om, at danske tropper - tilsyneladende undsætningsstyrken - havde været ombord på skibe ud for byen. Tankegangen var, at man lige så godt kunne fortsætte nu, da fjenden før eller senere alligevel ville komme på sporet af konspirationen.

Også Trolle reagerede, formentlig samme dag.⁶⁸ Han ville ikke undlade at skrive, ligesom han sendte vedlagte fra sin herre. Mikkelsen skulle ikke fortryde sin troskab over for kongen. Gør nu Eders flid og påtæk alle midler, hvorved vi kan få det omtalte sted i vor magt. Man måtte imidlertid være tålmodig indtil ankomsten af den brandenburgske undsætning (5000 mand til hest og 4000 til fods) foruden de 4000 hollandske soldater, som ventes hver dag.

68 Smst. nr. 34 HJ til BM or. 28/12. Se Fabricius pp. 119f.

69 Smst. nr. 35 CT til BM or. u.d. Det vedl. kongebrev er tilsyneladende Frederik III.s brev af 1658 28/12 jfr. flg. note.

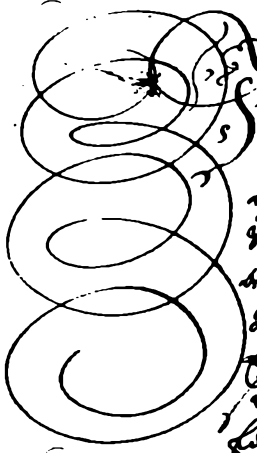
Han ville vide besked om alting straks og om, hvordan man kunne komme i gang. Mikkelsen måtte sørge for, at 200 mand blev ført hemmeligt ind i Malmø. Dog kunne Trolle ikke skrive til ham om, hvad han sammen med kongen havde gjort angående nævnte person - sandsynligvis Ulfeldt. I øvrigt havde han givet denne underretning om alt efter begæring. Som før omfattede kammerjunkeren tanker også de kære i Skåne. Han ønskede i sit efterskrift svar på sine breve til moderen og søsteren - og helst straks.

Således efterlod heller ikke Trolle tvivl om, at han fortsat var optaget af planerne med Malmø. Ligeså lidt som Hans Jørgensen drømte han om, at Mikkelsen skulle bakke ud.

Det vedlagte kongelige åbne brev var dateret 28. december.⁷⁰ Det var stilet til Malmøs borgere og indbyggere og tog udgangspunkt i kongens glæde over deres troskab og kærlighed til ham som deres rette herre. Frederik III opfordrede dem til at fortsætte i forvisningen om, at han, "saa snart oss mest mueligt er," ville mage det således, at de ville blive befriet. Kongen tvivlede ikke på, at også de ydede deres bedste.

For tredje og sidste gang trådte Frederik III selv frem på scenen - og atter på det psykologisk rigtige tidspunkt. Budskabet var klart, idet der var tale om en entydig opfordring til fortsat indsats. Oven på den nye fiasko kan kongens optimisme virke påtaget; netop i dette øjeblik var det imidlertid vigtigt at pointere, at skåningene ikke var overladte til sig selv. Men det er værd at bide mærke i, at tidspunktet for et

70 Fr. III.s åbne brev 1658 28/12 or. i SRA ÅK 40 2 Inkonna handlingar 1658-59. Se Bornh. Sml. 1990. III.4 pp. 68f og 81, hvor brevet er trykt.

Lit. J.

Sin Frederics Deni Credit med
 Erns Naad. Launerps Høryer omnes
 afledtes Lønning, Læling og Høryer, Gæster
 Høymars af Jøhmørs, Skovm'is oleduboy
 og Chemerped, Gæster nyr, mænige
 Malmoes Borgerskab og Indvaanend
 Hjælpe og And af vor Naad, Effer,
 som og mid pør kongerigef Lætte for om ik
 færet Erverfs af Besværdige Affection
 emd af som færet horte Lørm. Blæbe
 aflypne og Naad. at j om end pændere
 at nyr anie Continere, Que fast for sig
 at og for fast af omst midreyl og under Lætte
 pør led pændere at j and ferd af nyr gyltig
 Succurs skal bestim befrukt, Of pør hylfning
 at j de fiskefængere, pør al alius hand nyr
 de hør Effect. Of the at nyr all af vor Lørm
 og pør omnes bestim al nyr alius vil nyr nyr
 nu Naadig Lørm af Lætte. af nyr led at j
 Naad And nyr pør tra of Affectionere og
 fæter hand nyr om Høryer om Naad Gæster
 hylfning af 28 Decembe 1658.

Under Nort Dym

 3

Frederik III.s brev til Malmø borgerskab og indbyggere 28. december 1658. Håndskriften er en skri vers og underskriften nederst kongens. I dette sidste af sine tre breve til sammensværgelsen lover kongen at befri skåningene, når det bliver muligt. Hermed var de reelt blevet henvist til at følge i bornholmernes fodspor og selv afgøre sagen.

tredje forsøg stod mere åbent end før, idet det helt var overladt til fremtiden. Det er desuden ikke utænkeligt, at skrivelsen blev udformet under indtryk af de bornholmske begivenheder. Netop i disse dage blev forhandlingerne i hovedstaden mellem øboernes delegation og repræsentanter for kongen reelt afsluttet. Den følgende dag (29. december) blev det bornholmske gavebrev underskrevet. Her godkendte bornholmerne kongens idé om en fremtidig arveregering for deres ø. Det var en sejr for Frederik III.s drømme om den enevældige kongemagt.⁷¹ En succes, der nok kunne bibringe ophavsmanden visioner for fremtidens Skåne, hvis et anslag også lykkedes her.

Hurtigt var der altså lagt et massivt pres på Mikkelsen på begge sider af Sundet. Han gav efter og genoptog sin virksomhed i fuldt omfang, skønt han ikke kunne slippe tanken om at blive modarbejdet i hovedstaden og - nok værst af alt - opleve beskyldninger om forræderi rettet mod sig selv. Der var slået et skår i hans arbejdsglæde, som siden aldrig forsvandt. Tilmed blev arbejdsbetingelserne nu ulige vanskeligere, thi samtidig rykkede svenskerne skridt for skridt ind på livet af sammensværgelsen.

De ændrede arbejdsforhold kommer til udtryk i Mikkelsens næste henvendelse til København. I brevet af enten 28. eller 29. december, henviste han til den smerte, det forvoldte ham, at hans virksomhed blev udlagt som forræderi.⁷² Derfor bad han om at få at vide, hvem der havde angivet ham. Han ville kalde Gud til vidne, der-

næst Ove Thott, og sin sognepræst, Hans Allesen, samt 40 fornemme, ærlige mænd, at han havde påtaget sig opgaverne med glæde, og så vidt hans formue strakte. Oven på sidste fiasko var han blevet utålmodig og havde ønsket at blive alle de tilrejsende kvit. Han kunne aldrig igen blive så glad, som han nu var bedrøvet. Netop da budet kom over, havde vagten, en korporal med 8 ryttere, været i Limhavn i tre timer. Hvad der blev påstået om vågen i slotsgraven er en skammelig løgn. På tiden for angrebet var den blot 6 alen bred. Mikkelsen havde imidlertid også vigtige efterretninger at bringe: Således var et skib medbringende master for nogle dage siden ankommet fra Göteborg og lå muligvis nu i Landskrone, hvor man var i færd med at gøre nogle orlogsskibe sejlkklare. Men desværre havde man her - i Malmø - fået nogen viden om vort forehavende. For nylig er en del skibe kommet ind i Høllvigen, hvorfor vagten kom ud til ham om aftenen, efter at portene var lukket, en praksis der vil fortsætte. Og eftersom alle rytterne holder færdig dag og nat på torvet i Malmø, måtte man lade alting bero, indtil svenskerne følte sig sikre igen. I øvrigt var der kommet et kompagni ryttere tilbage til Skanør. Det var meget ilde, at (de danske) fartøjer gik på grund. Dog lufte han tanken om, at det muligvis kan besluttes at gøre et nyt forsøg førstkomende søndag eller mandag [3.- 4. januar].

I disse trøstesløse dage måtte man gå på listesko på den skånske side af Sundet. Den svenske interesse for området syd for Malmø var ubehageligt nærgående. Det lyser ud af det brev, Mikkelsen afsendte 30. december.⁷³ Der var indtruffet en farlig situation, der nemt kunne have udviklet sig til en katastrofe for de implicerede.

71 Se Bornh. Sml. II. 15-16 pp. 37ff.

72 SRA ÅK 41 4 nr. 36 BM til kongen eller JG mut. konc. u.d. mk. /2/9 30.

Han havde sammen med fire borgere fra Malmø været til møde i Bunkeflod - hos sognepræsten - med Niels Pedersen, staldmesteren hos Iver Tagesen Krabbe på Krogholm. Da Pedersen ved syvtiden om aftenen ville gå til båden, der skulle føre ham til Dragør, var den forsinket. I ventetiden blev han derfor overrasket af patruljen. Den førte ham i arrest til Limhavn, og nu måtte han følge med til Malmø. Så den ene bedrøvelse er større end den anden. Man var kommet med den udflugt, at staldmesteren på vej fra Trelleborg til Malmø var faret vild i snefoget. Derfor ville Mikkelsen straks skrive til Kjeld Krag - landsdommeren - for at få ham til at bekræfte hans forklaring. Brevene, som Pedersen havde båret, var i hast dels blevet revet i stykker, dels stoppet under en sten. Så jeg lever i stor bedrøvelse.

Desværre er den midterste del af brevet ret ødelagt. Men bevarede stumper af linjer ser ud til at omhandle de gunstige muligheder for Malmøs generobring. Nu mente Mikkelsen, at man efter det indtrufne uheld måtte være særligt påpasselig i nogle dage. Det var ikke lykkedes ham at samle de iturevne breve for at skrive nye. I øvrigt var der på Malmøhus 80 mand, og de to kanoner fra skibsbroen var ført hertil og anbragt på volden ud mod byen, hvilket gav slottet i alt otte kanoner. Til slut oplyste han, at en del af de hollandske fanger var døde som følge af arbejde. Det er muligt, at Mikkelsen også her overdrev konsekvenserne af Peder-sens anholdelse. Men at faren var latent til stede er uomtvisteligt. Svenskernes ner-

vøsitet var reel nok i disse uger, hvor man forberedte angrebet på København.

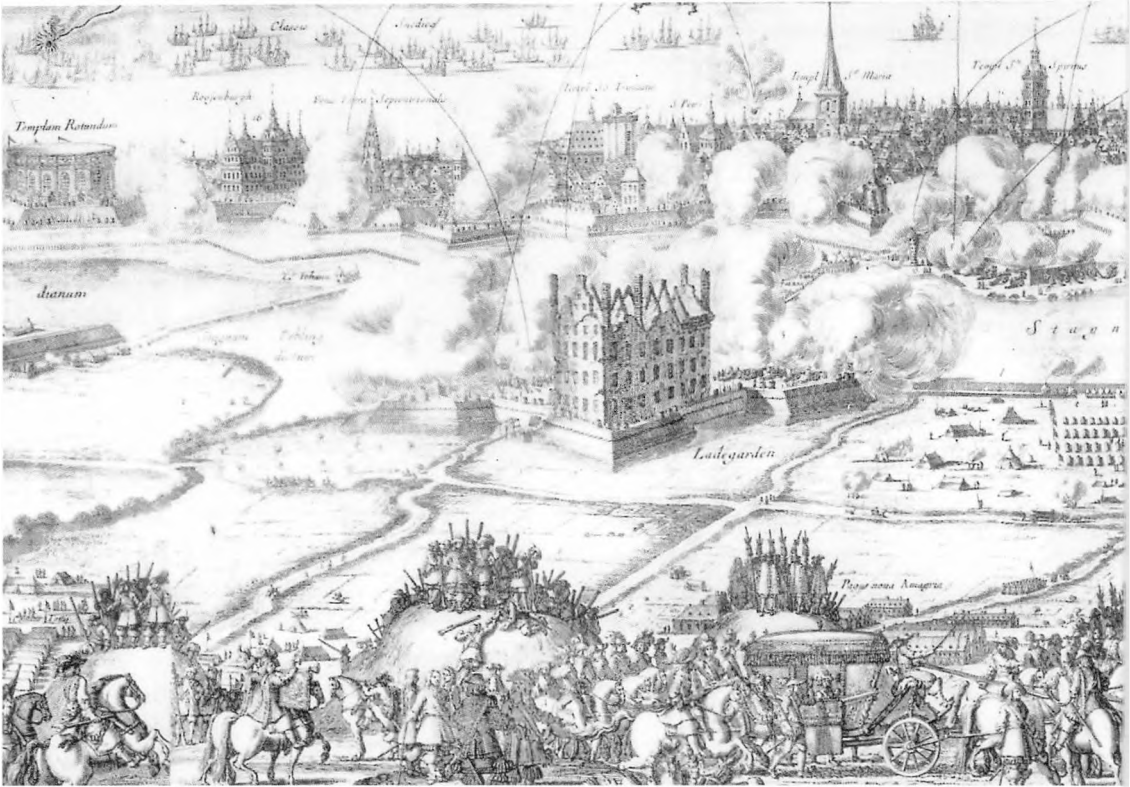
Det er vanskeligt at følge arbejdet i det nye års første måned. Fra januar 1659 er der kun levn af et enkelt brev fra Mikkelsen.⁷⁴ Der er tale om to små lapper papir, desværre så ødelagte, at kun få beskrevne linjer er bevarede. Men tilsyneladende tillader de læselige partier den slutning, at han videreførte sine aktiviteter, men med den største forsigtighed. Det står imidlertid fast, at der fortsat var kommunikation med Ulfeldt, idet Mikkelsen vedlagde et materiale fra denne. Man kunne i København være forsikret om den gode stemning på den skånske side. Men forsigtighed var nødvendig. Således måtte dette brev være i varetægt hos en sikker mand eller brændes. Mens fjenden ruster sig i stæderne, er trafik over Sundet farlig. Den fjendtlige vagt på ca. 30-40 heste om natten og 9 om dagen foruden en korporal viste, hvordan området ved Limhavn var i svenskernes søgelys.

Det vedlagte materiale betegnes som ulvens kundskab, efterretninger fra Corfitz Ulfeldt.⁷⁵ Det omhandler i 20 punkter det svenske stormangreb på København. Det oplyses, hvornår det menes iværksat, hvor det tænkes sat ind, anvendelsen og kvaliteten af angrebsstyrken, dens bevæbning og udstyr. Men forfatteren gør sig også tanker om forsvarrets mulige modforholdsregler, herunder mulighederne for et dansk flådeangreb på den svenske flåde ud for Landskrona. Om Ulfeldts optagethed af de aktuelle begivenheder er der ingen tvivl. Det var en værdifuld viden, han her via

73 Smst. nr. 37 Sm. til sm. konc. 30/12 mk. 8 9 10 11
12 13 14. Det er muligvis denne skr. Fabricius ref.
p. 120.

74 Smst. nr. 38 Sm. mut. konc. u.d. mk. NB 50. Det vedl.
er efter alt at dømme den følgende skr.

75 Smst. nr. 39 vedl. forrige nr. 38 u.d., mut. mk. W 57.

Københavns belejring. Stik af den svenske generalkvartermester Erik Dahlbergh i Samuel Pufendorfs "De rebus a Carolo Gustavo etc.", 1696. Prospektet ses fra vest dér, hvor nu Frederiksberg Slot ligger. I forgrunden ses de svenske tropper og - ved karossen - kongen med sit følge. Midt i motivet bemærkes den udbrændte ladegård og i baggrunden den belejrede hovedstad.

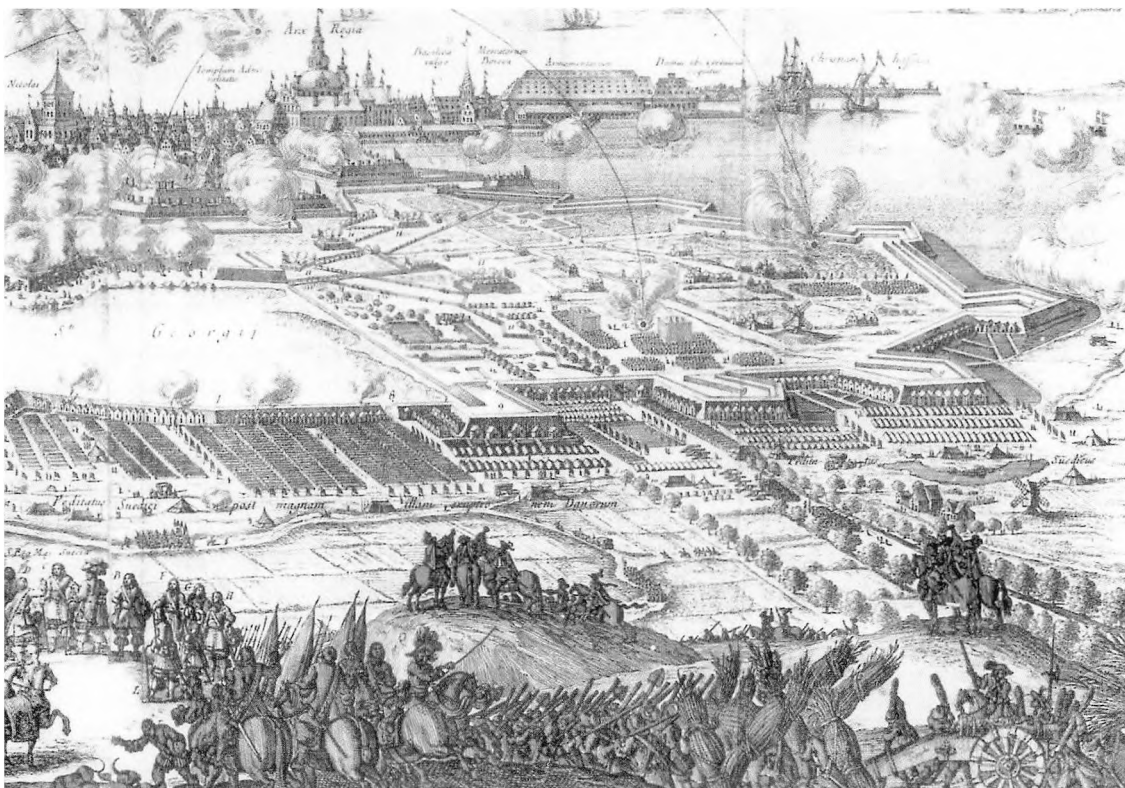
kredsen omkring Mikkelsen lod tilflyde København. I det store og hele kunne han indvie forsvaret i en angrebsplan, der i grove træk svarer til den senere virkelighed. Da stormen blev løbet mod hovedstaden natten mellem 10. og 11. februar, var dens forsvarere på forhånd advarede.⁷⁶

Billedet omkring Limhavn virkede i det store og hele uforandret. Med fjenden helt inde på livet var forsigtighed en dyd. Således er der kun bevaret en enkelt skrivelse fra Mikkelsen i løbet af februar. Fra den 2. i denne måned stammer en lap papir fra hans hånd med efterretninger.⁷⁷ En svensk kaptajn, nogle skippere og en

styrmand havde været ved Høllvigen og Skanør for at lodde dybden (pkt. 1). I Malmø var tilstanden som før. Kommandanten var afrejst den foregående dag; han var udnævnt til generalmajor, for at han desto villigere skulle være med ved København (2). Fjendens nervøsitet var kommet til udtryk for nogle dage siden, da skibe havde vist sig ud for Landskrone.

⁷⁶ Se nærmere herom Lars Tersmeden: "Stormen för Köpenhamn" i A. Ståde (red.): Carl X Gustaf och Danmark - Källkritik och krigshistoria, Kristianstad 1965, pp. 313ff.

⁷⁷ SRA ÅK 41 4 nr. 40 BM til København 1659 2/2 mut. konc. mk. W. Se Fabricius p. 120.

Fra venstre mod højre ses Den runde Kirke, Rosenborg, Nørreport, Trinitatis kirke med Rundetårn og videre i den gamle by Sct. Petri kirke, Vor Frue kirke, Helligåndskirken, rådhuset og Sct. Nicolai kirke, slottet, tøjhuset og Christianshavn.

Alt krigsfolk i byen havde i hast begivet sig op på slottet (3). Der måtte ingen forsinkelse være, hvis der skulle folk over Sundet (4). Det var sikkert især de ubehagelige oplevelser med Niels Pedersens anholdelse, han havde i tankerne. Til slut kunne Mikkelsen ikke undertrykke sin mistanke om at blive modarbejdet i hovedstaden. Jeg frygter, at I har forrædere og ikke få. I et efterskrift føjede han til, at Johan Hård nu atter var kommandant i Malmø.

De næste uger er der atter en pause i korrespondancen mellem Mikkelsen og København. Det er imidlertid ikke ensbe-

tydende med, at den var ophørt. Der udveksledes fortsat breve mellem hovedstaden og den patriotiske kreds, dog uden at vi med sikkerhed kan danne os pålideligt indtryk af dens omfang og intensitet. Sandsynligvis var kommunikationen blot reduceret noget som følge af svenskerne beredskab. Når vi atter har bevarede skrivelser, omtaler de breve, som senere er forsvundet. Således modtog Mikkelsen enten 20. februar eller dagen efter breve fra både Trolle og Skov. Det må antages, at de to brevskrivere på forhånd har konfereret om denne henvendelse. Det kommer ikke mindst til udtryk i, at de begge

giver en levende skildring af den svenske fiasko foran Københavns volde, som vi i øvrigt ikke skal gå nærmere ind på her. Det fælles hovedformål har utvivlsomt været at opmuntre modtageren og understøtte ham i at fortsætte. Men det kan betvivles, at Mikkelsen var henrykt efter læsningen af det, kammerjunkereren nu meddelte ham.

Trolle⁷⁸ indleder med at takke for Mikkelsens brev af 3. februar, en skrivelse som vi - hvis der ikke blot er tale om en erindringsforskydning for datoen 2. februar - ikke længere har bevaret. Siden da havde Gud været nådig. Herefter følger hans version af det svenske angreb. Den tjeneste, som Mikkelsen i sit brev havde ønsket, at Trolle kunne gøre ulven, altså Ulfeldt, vil han påtage sig, hvis denne er interesseret. Hans herre, kongen, havde bedt ham om at meddele Mikkelsen, at han først senere kunne skrive til ham. Man havde besluttet sig om denne sag så vel som om, hvad der skulle ske i bælteerne. Det var endvidere kongens befaling, at der skulle skrives til Mikkelsen, om det ikke var muligt, "att J kunne siellfuer" bemægtige jer slottet og byen, når Sundet var spærret. Så kunne fjenden ikke få folk over, og I kunne straks få nogle hundrede mand over til undsætning.

Dem kunne man godt afse, vandet var åbent og i øvrigt afventede man yderligere nederlandsk undsætning. Her signalerede man for alvor nyt. Der var ikke længere tale om aktiv bistand til en generobring af Malmø. Skåningene måtte tage affære alene. De måtte selv gøre sig frie ved egne kræfter. Tilsyneladende

havde regeringen andre og større planer i den vestlige del af landet. De betingelser, som hermed blev udstukket, var eksakt de samme, som mere end to måneder før var opfyldt af bornholmerne. Disse havde helt ved egne kræfter befriet deres ø. Dette nye signal har ikke kunnet undgå at virke skuffende på modtagerne.

Dette har man vidst i København. Trolle fornemmede, at Mikkelsen nok ville indfinde sig dér. Thi han rådede ham til i så fald at forklæde sig, så at intet menneske fik det at vide, "ti fanden haffuer besatt somme." Men ikke desto mindre havde kongen befalet ham at skrive til Mikkelsen om efterretninger om den norske hær. Helt havde man ikke slået hånden af den patriotiske kreds. Dens efterretningsindsats var fortsat vigtig. Den sidste del af brevet er så beskadiget, at det er vanskeligt at danne sig en sammenhængende mening. Tilsyneladende tillader de læselige partier dog den slutning, at Trolle kommenterede den advarsel om det kommende svenske stormløb, regeringen i januar havde modtaget fra Ulfeldt. Han afsluttede - synes det - med en omtale af utilfredsheden i den svenske belejringshær, herunder Karl Gustafs bryderier med sine tyske officerer; daglig kom både officerer og menige soldater som overløbere til hovedstaden.

Anderledes på én gang nedtrykt og begejstret var Skov.⁷⁹ Han beklagede, at alle anstrengelser havde været forgæves og berørte det forræderi, vennen havde nævnt i sine breve. Alligevel gik han i rette med ham. Dit gemyt er oprigtigt og godt nok, men falske mennesker af de fremmedes klike har overtalt dig til at tro det, man siger om dig. I bramfri vendinger beskrev han, at vel kunne en ærlig

78 Smst. nr. 41 CT til BM mut. or. 1659 20/2 mk. 54 W.

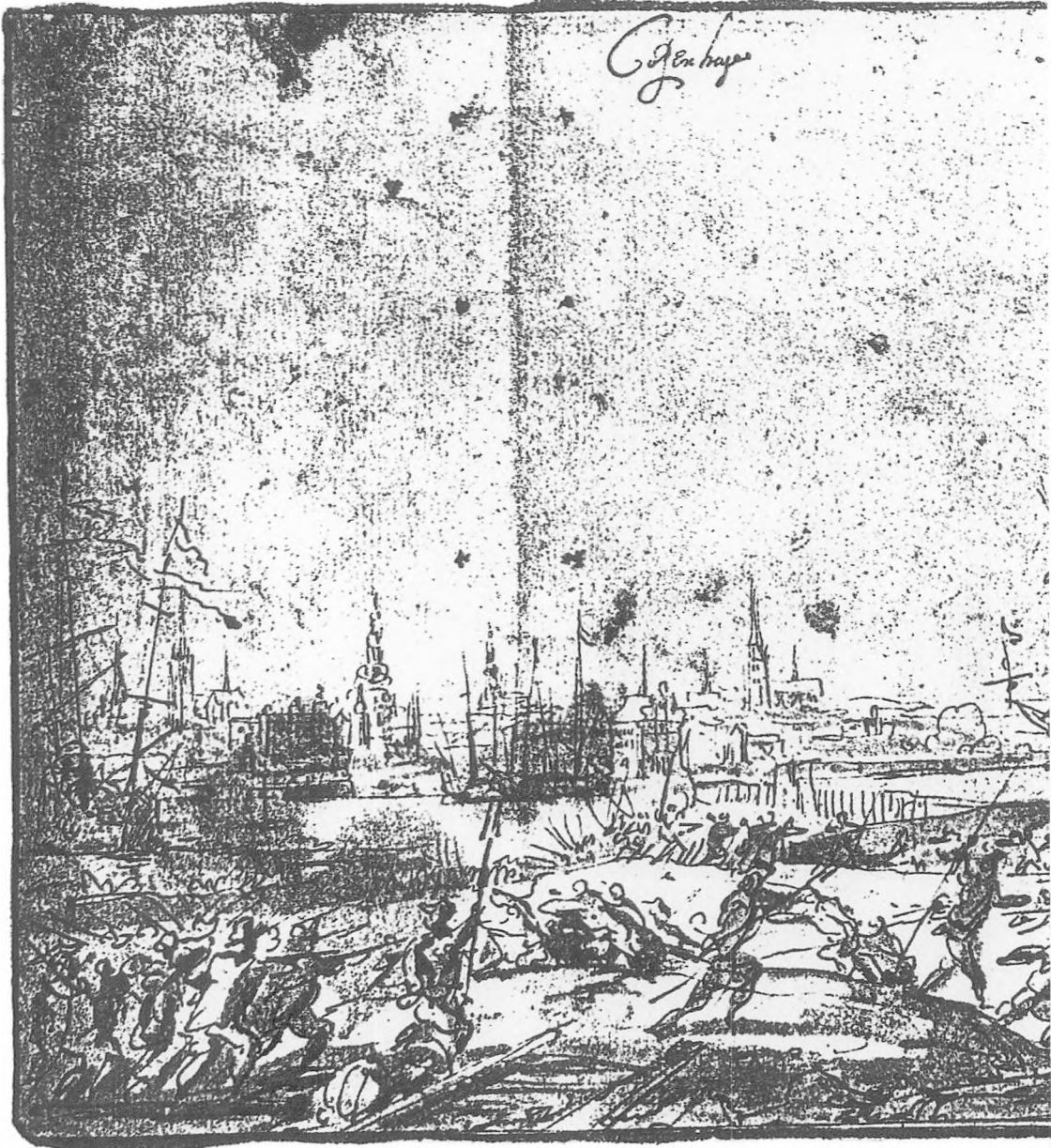
79 Smst. nr. 42 MS til sm.or. sm. d.

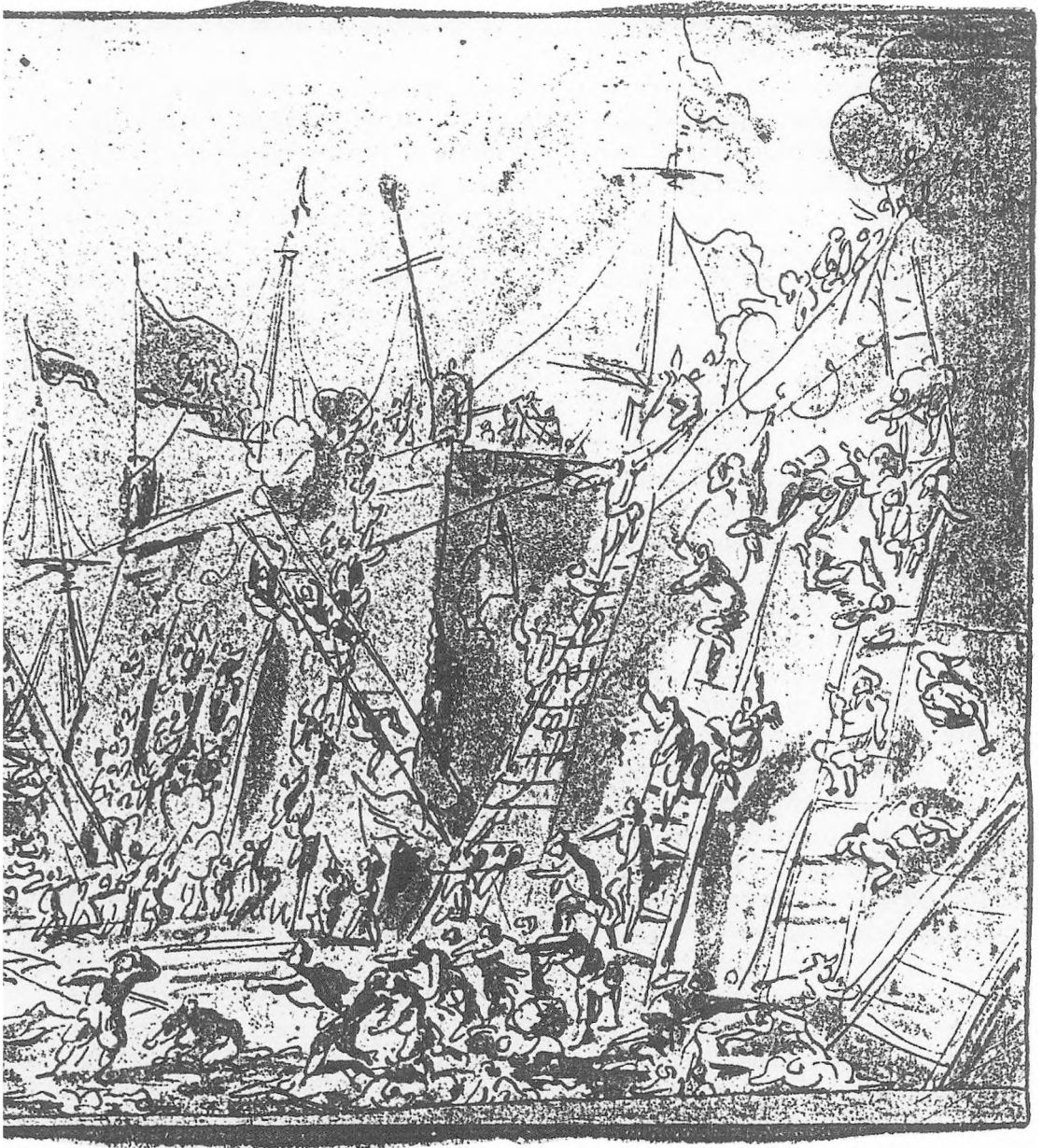
Sophie Amalie. Oliemaleri antagelig af Jürgen Ovens. Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Frederik III.s dronning, der stammede fra det tyske hertugdømme Braunschweig-Lüneburg, havde stor indflydelse på sin kongelige ægtemand. Hun delte hans dybe aversion mod ægteparret Ulfeldt og – på linje med kongens tyske rådgivere – udtalte ambitioner om den stærke kongemagt.

dansker fyndigt fremføre sit til bedste for riget og alles fælles gavn. Men når det kom til beslutning, lå man under for “det romansche fruentømmers sæd,” som tog til. Ja, så kunne den danske afgrøde ikke

høstes med fordel. Du forstår vel meningen. Det var bedst, at Mikkelsen og de andre nu forholdt sig i ro. Der gøres i hovedstaden ingen anstalt til noget som helst.

Stormen på København 10-11. februar 1659. Københavns Bymuseum. Tegningen, der formentlig er af nederlandsk oprindelse og bærer præg af at være en øjenvidneskildring, viser angrebet på "Det skarpe Hjørne", Christianshavn. Til venstre ses i baggrunden Slotsholmen og København bag den første Knippelsbro.

I forgrunden løber svenske tropper storm mod den sydligste bastion på Christianshavn, Jacob Madsens Skanse. Sandsynligvis har tegneren overdrevet forsvarsanlæggets højde og antallet af angriberne, men næppe den vildskab og brutalitet, der prægede kampene herude. Bemærk hvorledes stormstiger skubbes bagover, og svenske soldater væltes ned fra volden.

Meningen var ikke til at tage fejl af. Den manglende lyst i hovedstaden til at gøre noget virksomt for Malmø tilskrives de fremmede, tyskerne, omkring kongen. Det var den samme kritik, der det foregående efterår var kommet til orde i rigsrådet. Dengang var den ikke mindst blevet formuleret af Christen Albertsen Skeel.⁸⁰ Sandsynligvis var det dronningen, Sofie Amalie, der i denne sammenhæng omtales i lidet smigrende vendinger som roden til alt ondt.

Mere detaljeret og dramatisk end Trolle formåede Skov derpå at levendegøre de dramatiske begivenheder natten mellem 10. og 11. februar foran Københavns volde. Der var tilmed andre opløftende momenter, skønt hovedstaden plagedes af sygdomme. Således forventede man til marts 40 skibe med ryttere fra Holland, ligesom 4 islandske skibe og en norsk skude lige var ankommet med fisk til hovedstaden. Det kan være usikkert, hvor meget Skov har vidst om forholdene ved hoffet og kongens nye kurs vedrørende Malmø. Formentlig intet særligt. Skønt det må formodes, at han i hovedstaden har været i nogen kontakt med kammerjunkeren, viser passager i brevet, at majoren ikke har været vidende om Københavns nye syn på malmøprojektet. Mikkelsen kunne nemlig være forsikret om, at hvis han fremsendte en begæring, ville den blive efterkommet. Og når han udtrykkelig bad denne om atter at skrive og tilkendegive enkeltheder om besætningen - vel i Malmø - synes dette at indicere, at Skov fortsat helt og fuldt troede på projektet, men reelt var blevet koblet af. For ham var alt ved det gamle. Alle ønsker, at det her måtte gå "som Boringholm."

Efter læsningen af de to breve må det have stået Mikkelsen klart, at der for indeværende ikke var realistiske muligheder for en undsætning. Den forklaring, han fik på tilbageholdenheden i København, gik ud på, at kredse ved hoffet ikke for alvor var interesserede i den plan, han selv havde viet så mange kræfter, og som - ifølge hans egne udsagn - havde påført ham betydelige økonomiske udgifter samt givet ham store bryderier og sindsbevægelser. Troede han ikke sine egne øjne? Gik han herefter og ventede på det kongebrev, der var stillet ham i udsigt i Trolles skrivelse, i håb om, at kongen alligevel ville gå aktivt ind i arbejdet? Det vides ikke. Men det vides, at Frederik III ikke yderligere henvendte sig direkte til Mikkelsen eller malmøborgerne.

Måske værst af alt: Hans ven havde direkte anbefalet ham at holde inde med sin virksomhed. Og alligevel lød der andre toner fra kammerjunkeren. Muligvis var det med samme post, at han modtog endnu et brev fra Trolle.⁸¹ Han oplyste, at han efter at vedlagte var skrevet - formentlig hans lige omtalte skrivelse - var blevet kaldt til kongen. Han blev da pålagt at fremskaffe viden om den svenske flådes tilstand i Landskrone. Kongen ville orienteres om, hvor mange orlogsskibe og andre fartøjer der befandt sig hér, deres tilstand og besætning. Kammerjunkeren mente, at kongen herefter ville beslutte sig til noget. Det sidste muligvis blot en bemærkning for at formå modtageren til at levere efterretningerne.

At man i København fortsat fattede interesse for Ulfeldt fremgår af, at Trolle bad Mikkelsen om, at han, når han skrev

80 Se Bornh. Sml. 1981-82 pp.96ff og 116ff.

81 SRA ÄK 41 4 nr. 43 CT til BM mut. or. u.d. mk. 53 W.

til ham om ulven, ville nedfælde det på et andet stykke papir eller at skrive om ulvens gøremål, som enhver ikke må vide. Også han berettede om ankomsten af fartøjer med fisk og andre varer til hovedstaden og nævnte bestræbelserne på at få yderligere forstærkninger. I dette brev var det trods alt efterretningerne om Landskrone, der lå kammerjunkeren mest på sinde..."for min herre will haffue dem." Dog ville vi kende Trolle dårligt, hvis ikke private anliggender også optog ham ved denne lejlighed. I efterskriftet bad han om efterretninger om vennerne. Han ville også underrettes om, hvor stærke de - svenskerne - var. Desuden ønskede han orientering om, hvor vidt bispen, Peder Vinstrup, "haffuer bekent sig vdi gien." Og endelig ønskede han at blive gjort bekendt med, hvorvidt magister Vilhelm Langes børn befandt sig i arrest i Ysted, og hvorvidt professorfruerne sad i Lund ligesom fru Lange. Kongen havde bedt ham finde ud af, om ikke Lange havde gods stående i København. Med tanke på Lundebispens imødekommende holdning over for de nye svenske magthavere allerede i marts året før, da Karl Gustaf første gang betrådte skånsk jord,⁸² er denne interesse ikke mærkelig. Måske var det samme tilfældet med den nævnte magister. Kongens optagethed af de i landsdelen strandede akademikerfamilier kan have bundet i, at ægtemændene har henvendt sig til regeringen for at få hjælp til at sammenføre de ulykkelige familier, der var blevet splittede af krigen.

Der var altså stadigvæk brug for Mikselsens indsats i og forbindelser til efterretningsarbejdet. Det kan have været den

ne tillid, som man i hovedstaden fortsat havde til ham, der sammen med hans gudsfrygt fik ham til at fortsætte. Muligvis er også han nået til det punkt, hvor han ræsonnerede, at det hele i og for sig kunne være ligegyldigt, for fjenden ville før eller senere komme på sporet af hans gøren og laden. Heller ikke han kan have været blind for, hvorledes Taubenfeldt fra det nærliggende Malmø udfoldede store anstrengelser.⁸³ Den nidkære og myreflitte assistensråd, der siden august reelt havde ledet administrationen af landsdelen, synes i disse uger og måneder at være besat af tanken om at komme til bunds i, hvad der foregik i dansksindede kredse.

Mod katastrofen (marts - april 1659)

Fra slutningen af februar bliver der atter stille omkring brevvekslingen. Forholdet er sikkert det samme, som det var i januar og begyndelsen af februar. Dels kan skrivelser, der har eksisteret, være gået tabt, dels har den svenske agtpågivenhed lagt en dæmper på større udfoldelser.

Langt om længe brød Skov tavsheden.⁸⁴ Hans brev, der er dateret 11. marts, indeholdt intet epokegørende nyt. Der var dels tale om efterretninger, der angik udviklingen omkring Frederiksodde og Møn, dels forholdene i København. Gud give dine stude var her, sukkede majoren og henviste til de tårnhøje priser på madvarer og andre livsfornødenheder i hovedstaden. Men han kunne også indvie Mikkelsen i den mere end påfaldende nysgerrige adfærd over for Malmø, der udfoldedes af en forløben student. Om denne vidste han,

82 Se herom Fabricius pp. 51ff og Bornh. Sml. 1990 III.4 p. 47.

83 Se det i forrige note sidstn. a.a. pp. 52ff.

84 SRA ÄK 41 4 nr. 44 MS til BM 1659 11/3 or.

at han var født af fornemme præstefolk ved Kristianstad og havde sin gang ved hoffet. Studenten, der vist nok er identisk med landsforædderen Ove Clausen Helmer, som senere på året fængsledes og henrettedes,⁸⁵ havde anbefalet Skov at skrive til Mikkelsen, at han skulle skrive tilbage til ham. Han skulle nok lade være at fortælle det til andre. Men Skov var uforsigtig og lod ham se brevet. Studenten ønskede derpå nærmere at orienteres om Mikkelsens opfattelse. Nu var Skov - forståeligt nok - ilde tilpas ved situationen. Han måtte derfor vide, om den unge mand måtte se mere. Efter omtale af problemet med ildebrande i den overfyldte hovedstad gentog Skov, at han måtte vide, hvorledes han skulle optræde. Inden han lukkede brevet, føjede han de sidste nyheder til i et efterskrift. De omhandlede bestræbelserne på at få forstærkninger til hovedstaden, hvor sygdomme hærgede. Men han viderebragte også rygter om, at Kristianopol var faldet, og at den norske hær nu stod i Halland. Snakken gik desuden om, at skåningene var urolige, og han spurgte derfor vennen, hvorvidt han havde kendskab dertil. Endnu engang appellerede han til ham om at sende noget mad til København.

Fire dage senere, 15. marts, skrev Mikkelsen til København.⁸⁶ Skrivelsen beskæftiger sig især med efterretninger. Den efterlader ingen tvivl om, at Mikkelsen og hans folk arbejdede videre som før. Der spørges hele tiden ængsteligt efter de to personer, som senest kom over fra Skanør. Når de returnerer, bør det ske ved nattetide - og syd for Limhavn.

De medbragte breve må lægges under en sten ved stranden, hvor en kvinde så senere afhenter dem (1). Mikkelsen ville gerne have sendt bud over tidligere; men den svenske patruljering var intens, og vagten ved Limhavn var som før (2). Alligevel var situationen ikke håbløs, for han mente at vide, at svenskerne netop nu ikke havde 200 ryttere og 300 soldater tilbage i Malmø. Vågen over slotsgraven var som tidligere 6 alen og på sine steder mindre, hvorfor det var en ønskelig tid, medens isen bar. Tilmed var folket "megtig resoluerit." Kunne der snart komme undsætning, var det hele let gjort. Ellers blev bønderne helt ruinerede (3).

Som sædvanlig var Mikkelsen velorienteret om fjendens bevægelser. Flåden i Landskrone gøres sejlklar. Kongen besøger jævnlige byen og vil selv sejle med tillige med dronningen. Man holdt disse forberedelser under nøje opsyn; men man vidste ikke, hvorhen sejladsen skulle gå. Slap skibene ud, ville det senere blive besværligt at lede efter dem (4). Desværre er de efterfølgende linjer om den svenske styrke på Sjælland nærmest forsvundne i brevet. Men herefter videregiver han rygter om mytteri i lejren foran København. Garnisonen i Malmø er slet forsynet og bliver ringere, når krigsfolket lægges på flåden. Moralen stod det skidt til med. Den højeste Gud ved, hvor vi alle "lengis med smerte effter forløssning." (5).

Over for Skovs anmodning om fødevarerhjælp var han imødekommende. Her havde han jo også noget at handle med. Derfor anmodede han om, at der kunne

85 Se nærmere herom H. Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar. 1855. pp. 120ff.

86 SRA ÅK 41 4 nr. 45 BM til Kbhv. 1659 15/3 mk. 35. 36. 37. 38. 34. W stærkt mut. or.

udstedes et åbent pas til en ung mand "aff woress parthj," som muligvis kunne få tilladelse til at udskibe en del øksne (6). Der var tale om en god ladning, som han ville udskibe for at tjene sit fædreland; selv var han en god patriot, som Mikkelsen antog ville blive behandlet godt i København, hvorfor flere ville følge efter. Forudsat undsætning kunne øksne købes billigt (7). Han nævnte kreaturerne, der stod på de godser, hvis tidligere ejere ikke havde aflagt ed til den svenske krone. Som eksempel anførte han fru Dorte Rosenkrantz' to gårde, Søvdø og Tosterup. I samme åndedrag føjede han til, at bønderne næsten overalt var ruinerede (8).

Men den svenske nysgerrighed var ubehageligt nærgående. Han havde modtaget bud fra skolemester Peder i Malmø, der fortalte, at kongen havde spurgt ham, om han ikke havde mærket noget til, at der var kommet breve fra Limhamn. "Jeg hafuer weridt megtig truedt", men den gode gud havde indtil nu holdt hånden over ham (9). Derfor måtte størst mulig flid anvendes for at stoppe overfarten - svenskerne - over Sundet. Det kunne snart gøres her, sluttede han med tanke på en befrielse fra København (10). Mikkelsen og kredsen omkring ham havde sandelig ikke opgivet tanken om en generobring af Malmø med hjælp fra København. Det var fortsat muligt at genindføre danske tilstande. Lejligheden burde gribes, når den nu var der.

Det sidste - i dag læselige - brev fra Mikkelsen blev tilsyneladende skrevet i slutningen af marts 1659.⁸⁷ Det har som det forrige en række punkter, der især indeholder efterretninger, som skulle understøtte det danske fremstød, han stadig havde i tankerne. Men det er mere

spændende end dette, fordi Mikkelsen senere - sikkert under fængselsopholdet - i marginen påtegnede, at brevet blev diskuteret af Ulfeldt og ham.

Han nævner straks, hvorledes han i sit forrige brev, der bragtes over med en skipper 15. marts, havde overvejet perspektiverne i at holde den fjendtlige flåde indespærret i Landskrone. Men desværre var 17 store og små skibe den 24. i samme måned afsejlet ned ad Sundet. Selvom fartøjerne var slet bemandede med soldater og søfolk, frygtede han for den skade, de kunne forvolde. Der burde gøres noget alvorligt for at standse dem (1). Mikkelsen mente også at vide, at den norske flåde havde tilføjet svenskerne et alvorligt nederlag. Han vurderede disse efterretninger som pålidelige (2). Situationen i Malmø var stort set som før, ved udkommandering 200 heste og 300 soldater; men siden var der fra hvert kompagni udtaget otte mand til flåden, hvorfor der nu ikke var mere end 200 mand til fods. Fattigfolk derinde - i staden - er til sinds at gøre som tidligere, men tør ikke røre på sig, hvad der nok ville ændre sig, hvis der kom undsætning. På slottet var der alene garniseret 60 fattige, gamle stakler (3). Kunne man i København blot afse 1-2000 mand til fods under gode officerer og ligeså meget rytteri, kunne man straks skride til aktion. Hvis det ikke kunne lade sig gøre med det foreslåede antal beredne, kunne man blot overføre 100 ryttere, idet man vel kunne få heste hos præster og andre. Han havde selv indtil seks stykker (4).

Landgangen kunne bedst finde sted ved Skanørs Hage eller inde ved Høll, skønt der lå 30 ryttere i Skanør.

⁸⁷ Smst. nr. 46 sm. til sm. udat. or., men skrevet efter 24/3, der anf. i pkt. I mk. 60.

I Limhavn var der 11 mand som tidligere; men at lande her var uforvarligt, tæt på Malmøhus og med den korte nat. En landgang i dagtimerne kunne fjenden forhindre. Kom undsætningsstyrken hurtigt, kunne man angribe byen, og så ville det snart være gjort. Som sløring foreslog han et afledningsangreb mod Malmø. Undsætningsstyrken måtte selv medbringe de effekter, der var nødvendige til landgangen. Lad dem komme i herrens navn, idet vi ikke tvivler på, at det skal gå. Sendebuddet kunne være her en dag eller to i forvejen for at give besked om, hvorledes man skulle forholde sig (5). Som sidste gang søgte han også her at lokke med de forsyningsperspektiver, der indeholdtes i den ønskede aktion. De fremmede havde nemlig udskrevet staldøksne, køer og andet kvæg adskillige steder fra; det var røvergods, som man gerne så bragt over til sin rette ejermand. Der stod desuden heste og føl rundt omkring på herregårdene. Det gjaldt f.eks. Dalby (6).

Herefter kendes ikke flere skrivelser fra og til Mikkelsen, der stadig kan læses. Ganske vist omfatter limhavnsbrevene endnu nogle fragmenter af breve.⁸⁸ Men hvorvidt der er tale om dele af samme eller forskellige skrivelser, og hvor de hører hjemme i tid lader sig ikke afgøre. Alene håndskriften i den yderste venstre side af arkene er i behold. Deres placering i denne sammenhæng er derfor et vilkårligt gæt. Men det rækker ikke ved den kendsgerning, at Mikkelsen - og sikkert kredsen af mænd bag ham - endnu ved påsketide 1659 indtrængende argumenterede for et tredje dansk forsøg mod Malmø. Derfor har de så vedholdende fortsat deres vigtige efterretningsvirksomhed, en aktivitet hvori Ulfeldt stadig

var en værdifuld medspiller. Af samme grund forsøgte man også at lokke med udsigterne til at afhjælpe fødevareknapheden i hovedstaden.

Der kom imidlertid ingen ændrede signaler fra København. Indtil videre må vi derfor gå ud fra, at sammensværgelsen fortsatte sit virke i de kommende uger - under stadig større risiko for at blive opdaget. Samtidig kom svenskerne ubehageligt tæt ind på livet af dem, ligesom fjendens efterretningsvirksomhed også gjorde sig gældende i hovedstaden. Som tiden gik, blev vanen at holde tand for tunge sikkert sløvet hos deltagerne. Og som tingene udviklede sig, måtte det gå galt - før eller senere.

Katastrofen - og tiden efter (april - december 1659)

Med den lysere årstid og det spirende forår indtraf katastrofen. Pludseligt. Mikkelsens svoger, den tyske student Johan Steman, åbenbarede 18. april - uvist af hvilken grund - sin viden til de svenske myndigheder.⁸⁹ Fundet endnu den foregående dag af en båd med øsekar og årer ved en pæl noget fra land nær kalkbruddet havde Taubenfeldt - utvivlsomt korrekt - tolket således, at der nylig havde været nogen ovre fra København. Nu fik han endelig vished for sine månedlange mistanker. Dermed brast isen under det danske arbejde.

Med forræderens erklæring fulgte arrestationerne slag i slag. Og stemningen i Malmø var ophidset. Men da først Mik-

88 Smst. nr. 47 og 48 sm. til sm. stærkt mutil. or.

89 SRA ÄK 40 vol 2 Protokol "Examen Crimum" 2
1659 18/4.

Malmøhus. Borgen, der grundlagdes i første halvdel af det 15. årh., senere blev ombygget og udvidet i midten af det 16. årh. og helt mistede sin militære betydning ved begyndelsen af det 18. årh., var sæde for den svenske kommissionsdomstols optrevling af sammensværgelsen.

Foto: Ebbe Gert Rasmussen.

kelsen samme dag brød sammen på Malmøhus, gik optrevlingen af sammensværgelsen sin ubønhørlige gang. Dog lykkedes det ikke for svenskerne at få alle fisk i nettet. Med beklagelse måtte Taubenfeldt konstatere, at nogle af de implicerede var stukket af - det drejede sig bl.a. om Kjeld Kjeldsen, Fadder Davidsen og Herluf Sørensen.⁹⁰ Skønt myndighederne i begyndelsen stod tøvende over for fænomenet, gik situationens alvor snart op for dem. Inden længe var et større undersøgelsesarbejde i gang. Efter fire dages hektiske forhør af de først anholdte tegnede sig så småt omridsene af det vidt forgrenede anslag mod den svenske krone. Udredningstaktikken blev nu ændret for tilføre den en større grad af systematik og grundighed.

Der nedsattes således en "Kommissorialrätt", der fra Malmøhus styrede undersøgelserne. I sin formelle funktionsperiode fra 25. april til 11. juni lykkedes det ved energiske forhør, vidneførsel, konfrontatio-

ner og et enkelt tilfælde af tortur at få et mere detaljeret billede af komplottet. Det omfattede tilsyneladende et halvt hundrede implicerede fordelt på alle samfundslag. Fra maj udvidedes rettens arbejdsfelt til bygderne uden for Malmø. Således blev mange af Stats' folk hentet ind fra de østlige herreder; ham selv lykkedes det ikke at pågribe. Nu blev også de adelige søgt trukket for retten. Arbejdet var knap tilendebragt, da en ny kommissionsdomstol trådte i den gamles sted. Men heller ikke denne, der begyndte sit arbejde 13. september, førte undersøgelsen til bunds. Anledningen var angiveligt fundet af en opsigtsvækkende æske - antagelig opkradset af en ræv - i en skrænt ved kalkbruddet i Limhavn i samme måned. Således kom limhavnsbrevene frem i lyset. I samtiden betragtedes fremdragelsen som fældende bevis.

Årsagen til rettens magre udbytte skyldtes dog nok så meget, at den tog udgangspunkt i forgængerens protokol. Herved frembragte de nye forhør ingen væsentlige, nye afsløringer. Endelig var der hensynet til sagen mod Ulfeldt. Selv benæg-

⁹⁰ Se herom og for det følgende Fabricius pp. 121f og Bornh. Sml. 1990. III.4 pp. 69f.

tede han ethvert kendskab til komplottet, hvorimod de sammensvorne påstod noget andet. At den kongelige advokat, Magnus Larsson, allerede 19. september erklærede, at videre undersøgelser ikke var nødvendige, blev udslagsgivende. Fra da af blev komplotlets deltagere kun konfronteret med deres tidligere bekendelser. I oktober blev Ulfeldts ligesom Ide Skeels og andre adeliges sager trukket ud af den egentlige malmøproces. I samme måned dømte en særlig gejstlig ret Allesen og Frandsen fra kjole og krave.

På disse præmisser og under stigende indblanding fra den despotiske kongemagts side nåede malmøprocessen sin afslutning kort før jul. I sin dom, der offentliggjordes 19. december, fandt retten - under henvisning til Landslagen og Stadslagen i Högmålsbalken - de anklagede skyldige i *højforrædderi (crimen læsæ majestatis)*. Tre dage senere henrettedes de formodede tre ledere, Mikkelsen, Jørgensen og Jokum Bruun på torvet i Malmø. De øvrige deltagere slap med fængsels- og bødestraffe. Dermed var *forsvenskningen* endelig trængt ind i retsplejen i de tidligere danske provinser.

Således forliste sammensværgelsen. Og dermed var der sat et punktum for modstanden i Malmø. I processens kølvand havde de benådede ofte besvær med at udrede pengebøderne. På den anden side ser det ud til, at den danske regering senere gjorde sit for at genanbringe nogle af dem, der havde lidt mest. Bornholmerne Evert Wildfang og Oluf Svendsen Brock var selvhjulpne mænd: Den første kom siden til Helsingør, slog sig på handel og blev efterhånden borgmester. Den anden vendte hjem til fødebyen Rønne, genoptog sit købmandskab og besteg senere borgmesterstolen der. Præsterne Hans Allesen og Sø-

ren Frandsen blev kaldet til nye menigheder, henholdsvis Slagelse på Sjælland og Skjold i det norske Christiansand stift. Denne resocialisering, der også var muliggjort af personlige forudsætninger, blev dog ikke alle til del.

Det hører med til billedet, at svenskerne før som efter dommens afsigelse slog ind på en vilkårlig overtagelse af de impliceredes gods og øvrige ejendom. Især generalauditøren Benjamin von Chronoburg og sekretærerne tog sig begærligt for af retterne under udnyttelse af kongelig gunst. I denne sammenhæng blev uskyldige hustruer og børn overlodte til deres egen kranke skæbne. Da den griske generalauditør lagde sin klamme hånd på inventaret på gården ved Limhavns kalkbrud, fjernede han foruden indbo bl.a. 42 heste og føl. Margrete salig Bartolomæus Mikkelsens kunne alene se til, at hun måtte forlade hus og hjem, "som jeg gik og stod."

Mikkel Skov fik således ikke sit hede ønske fra august 1658 opfyldt om straks at arbejde for den danske sag i sin bleskingske hjemstavn. Og således blev det heller ikke forundt hans gamle fader, Jesper, at opleve glæden at kæmpe side om side med sønnen mod den traditionelle fjende. Som vi har set, havde regeringen dengang haft andre planer, nemlig først og fremmest forsvaret af hovedstaden og siden - kortvarigt - planen om en undsætning af Malmø. I begge sammenhænge havde der været gjort rigeligt brug af den energiske officer. Hans egne ideer var derfor kommet i anden række. Muligvis var hans bønsskrift året før blot blevet henlagt efter modtagelsen. Men næsten på årsdagen blev det atter aktuelt. Således dannede det 19. august 1659 grundlag for

Jeg
Borhoff: Min vins
Kæft
være
Jest
gæng
for

Konvoluttens til Mikkel Skovs brev til Mikkelsen 25. eller 26. december 1658. I de to nederste linjer anfører brevskriveren, at modtagerens adresse just er det sted, han helst - foruden i himlen - ønsker sig hen. Det kunne ikke gå hurtigt nok for den unge officer at komme i kamp med svenskerne, hvad han også senere viste.

en række kongebreve til borgmestrene i Kristianopol og Rønneby samt ridefogderne i de fire herreder i Blekinge. Det skete som et led i den danske regerings planer om en offensiv i de tidligere provinser.⁹¹ Men det er en helt anden historie.

Afslutning

Ringene er hermed sluttet. Det kan nu fastslås, at det hidtidige billede af sammensværgelsens historie på vigtige punkter både kan uddybes og revideres. Det er på den ene side fortsat uklart, hvornår denne først blev organiseret. Men i modsætning til forholdene på Bornholm, skete det - efter alt at dømme - på lokalt initiativ og på et tidligt stadium af Den anden Karl Gustafkrig. På den anden side er det

herefter muligt med større klarhed at opleve sammensværgelsens historie i tre tydelige faser. I den første fase, tiden indtil månedsskiftet oktober-november 1658, fik de implicerede kun en beskeden moralsk støtte fra København til deres forslag om en generobring. Det var nederlændernes undsætning af København, der dér medførte det overskud af kræfter, som åbnede den anden fase. Nu gik man fra dansk side mere aktivt ind i arbejdet på en generobring af Malmø. I denne periode kan vi så at sige følge arbejdet indefra dag for dag. Trods skiftende småjusteringer fastholdtes den plan, der - udarbejdet af Mikkel Skov efter hans forhandlinger i Skåne i november - godkendtes af kongen 2. december med henblik på en virkeliggørelse ved aktionerne 18-19. og 26-27. december. Efter dobbeltfiaskoen synes man i hovedstaden at have tabt tilliden til de sammensvorne og dermed troen på en succes.

⁹¹ RA DK Skaanske Tegnelser B1IX 1657-60, utr.
Or. i Mikkel Skovs privatarkiv. RA nr. 6345.

Tilmed blev regeringen optaget af andre planer efter afvisningen af det svenske stormløb på København i februar 1659. Den nye holdning afspejles i en mærkbart reduceret kommunikation med Limhavn. Trods konspirationens utrættelige bestræbelser blev tanken om den aktive undsætning skrinlagt. I denne *trede fase* forestillede regeringen sig en generobring ved skåningene alene. Således blev der givet dem de samme vanskelige arbejdsbetinger, som kendes fra Bornholm.

Når virkeliggørelsen løb ud i sandet, bærer regeringen sin del af ansvaret. Den vekslende, ofte halvhjertede støtte til det militære projekt, kombineret med valget af Corfitz Trolle som leder, skabte usikkerhed på den skånske side. Men da slaget skulle stå, blev vejrforholdene afgørende og resulterede i gentagne udsættelser af aktionen samt dens endelige forlis.

Sammensværgelsens *arbejde udsprang af øjeblikkets krav*. Overordnet samledes dette - jævnsides generobringplanerne - i bestræbelserne på løbende at indsamle *efterretninger* af overvejende militær karakter. Disse omfattede alle sådanne, der ansås for værdifulde og fortsatte *gennem hele sammensværgelsens levetid*, uafhængig af bestræbelserne på at gennemføre en generobring. Af særlig vigtighed blev viderebringelsen i januar af den svenske plan for stormløbet på København, der måske var konspirationens største, historiske indsats. Men den patriotiske kreds udførte sit arbejde under nøje skelen til *de svenske foranstaltninger* langs Sundet. Disse *indskrænkede allerede fra oktober udfoldelsesmulighederne*. Men især i det nye år blev de i stigende grad hæmmet af fjendens patruljering og øvrige forholdsregler som led i forberedelserne til stormen på København.

I det daglige arbejde spillede *Bartolomæus Mikkelsen den centrale rolle*. Alle væsentlige henvendelser gik gennem ham. Derfor afspejler brevene først og fremmest hans handlinger og stemninger, skønt de nu og da inkluderer medarbejderne og andre. Intetsteds fremkommer han med sine og disses motiver. Bortset fra glimtvisse udtryk for de økonomiske udsigter henholder han sig til sin og deres nationalfølelse. Hvor væsentlig han var ses i kølvandet på det andet, mislykkede forsøg. Straks ønskede han at forlade arbejdet, men lod sig alligevel overtale til at fortsætte. Af medarbejderne på begge sider af Sundet blev han betragtet som uundværlig. Det ligger på linje hermed, at hans hjem var et integreret element i planerne.

Endelig var det Mikkelsen, de mange opgaver blev pålagt fra København, også af privat og anden karakter. Kun nu og da fortæller brevene om de øvrige deltagere, der - ifølge hans udsagn - talte henved 40 mænd. Af disse anes kun konturerne af *Johan Jørgensen* som koordinator af arbejdet inden for Malmøs mure og af *Hans Jørgensen* som forbindelsesled til København.

Sammensværgelsen havde *løbende forbindelse med Corfitz Ulfeldt*. Således var han i efteråret 1658 ikke utilbøjelig til at yde sit bidrag, når angrebet skulle sættes ind. Tilsvarende formidlede han efterretningerne om det planlagte svenske angreb på hovedstaden. Dermed være ikke sagt, at Ulfeldt udgjorde nogen fast bestanddel af konspirationen. Snarere blev han af denne benyttet som rådgiver og garant for arbejdet. Når han og Leonora Christina senere under forhørene hårdnakket søgte at afvise enhver forbindelse med sammensværgelsen, er det i modstrid med limhavnsbrevenes vidnesbyrd.

Derimod giver limhavnsbrevene *intet belæg for en direkte forbindelse mellem malmøssammensværgelsen og dens bornholmske pendant*. Den viden, de har om Bornholm, er ene og alene meddelelser på anden hånd fra kontaktmændene i København i juledagene 1658, da bornholmernes delegation dér overdrog deres ø til kongen. Forholdet skal sandsynligvis forklares med den bornholmske gruppes kortvarige eksistens i november og december, kombineret med øens isolerede beliggenhed. Og siden synes Bornholm kun at spille forbilledets rolle for det skånske arbejde. Som forskningsbilledet tegner sig nu, var der tale om to parallelle, men af hinanden uafhængige konspirationer.

Men intet er så galt, at det ikke er godt for noget. For når dette er sagt, må det tilføjes, at vi nu - trods alt - står på sikrere grund i vurderingen af den bornholmske sammensværgelses indsats og de risici, den løb. I kraft af undersøgelsen af kildematerialet, der udgør grundlaget for den skånske pendant, har vi en tydelig fornemmelse af de betingelser, Peder Olsen og hans håndgangne mænd virkede under. Nu kan vi - med større sandsynlighed end før - fornemme de følelser, der var deres i de farlige uger fra midten af november til begyndelsen af december 1658. Ja, faktisk indtil den danske undsætning endelig ankom til øen få dage efter nytår. Og i hvert fald har vi nu klippefast sikkerhed for den skæbne, der var overgået dem, hvis forehavendet var kænret.

*Bilag***Limhavnsbrevene**

Forklaring:

Forfattere

BM: Bartolomæus Mikkelsen

CT: Corfitz Trolle

MS: Mikkel Skov

LS: Ludvig Stats

JG: Joachim Gersdorff

HJ: Hans Jørgensen

Anvendte symboler

* Beror i pakkes sidste læg ("pärm")

m Mutileret

s Signeret - () signeret med alene initialer

d Datering anført - ? sandsynlig datering

F Benyttet af Fabricius

Tal og bogstav med sen. hånd

1. BM		m	september/oktober (?)	F	
2. JG		m	september/oktober (?)	F	
3. JG		m	september/oktober (?)	F	32. 33. W
4. BM		m	1658 10/10d	F	39 W
5. BM	*	m	oktober (?)		55 W
6. BM		m	oktober/november (?)		58
7. BM		m	1658 11/11d		
8. BM	*	m	1658 5/12d		31 12
9. BM		m	1658 6/12d	F	16. 17. 18.
10. BM			1658 6/12d	F	42 43 44
11. BM			december (?)	F	
12. BM			december (?)		
13. CT			10/11 december (?)		W
14. CT			1658 12/12d	F	41 W
15. CT			1658 14/12	F	49 59 W
16. BM		m	1658 15/12d	F	A W
17. BM			15 december (?)		
18. CT			1658 17/12d		W
19. BM			1658 17/12d	F	
20. CT			1658 18/12d		28.W
21. CT		m	1658 19/12d	F	W W
22. CT			19/20 december (?)	F	W
23. LSs			19/20 december (?)		45
24. LSs			1658 21/12d		47
25. (CT)			1658 23/12d		W
26. LSs			1658 23/12d		
27. CTs			1658 25/12d		W
28. LSs			1658 25/12d	F	
29. MSs			25/26 december (?)	F	
30. CT			25/26 december (?)		W
31. BM			25/26 december (?)		
32. BM			1658 27/12d	F	
33. BM			1658 27/12d	F	24 25 26
34. HJ			1658 28/12d	F	
35. (CT)	*		[1658 28/12]		
36. BM		m	28/29 december (?)		[2]9 30
37. BM			1658 30/12d	F	8 9 10 11 12 13 14
38. BM	*	m	januar (?)		50
39. BM	*	m	januar (?)		W 57
40. BM		m	1659 2/2d	F	W
41. CT	*	m	1659 20/2d		54 W
42. MS	*		1659 20/2d		
43. CT	*	m	20 februar (?)		53 W
44. MS			1659 11/3d		
45. BM	*	m	1659 15/3d		35.36.37. 38.34. W
46. BM	*		efter 24 marts		60
47. BM	*	m	marts (?)		
48. BM	*	m	marts (?)		

Genstande fra Lilleborg

Af Rikke Isler

Lilleborg set fra øst. Foto: Rikke Isler.

Indledning

Der blev foretaget udgravninger på Lilleborg første gang i 1800-tallet, i det følgende århundrede fulgte flere udgravningskampagner.

I denne periode blev borgen fritlagt og restaureret, resultatet af dette arbejde er ruinen, som den ser ud i dag.

Ved udgravningerne blev der fundet et stort antal genstande, de blev efter udgravningerne i nogen grad beskrevet, tegnet og fotograferet. Mønterne blev omhyggeligt bestemt og til en vis grad inddraget i dateringen af anlægget. Alle genstandene blev herefter opmagasineret på Bornholms Museum og Nationalmuseet og er ikke blevet yderligere behandlet.

Selve borgen blev efter udgravningerne beskrevet og dateret på baggrund af borgens udformning, en skriftlig kilde og mønterne.

Den skriftlige kilde, der knyttes til Lilleborg, fortæller, at den kongeligt ejede borg blev helt ødelagt under kampe i 1259.

Efter en gennemgang af genstandene tydede det på, at denne datering ikke kunne være helt korrekt. Det vil derfor være interessant at se, hvilken datering genstandene giver Lilleborg. Desuden vil det være interessant at finde ud af mere om borgens funktion i middelalderen og om dens tidligere beboere. Da den skriftlige kilde og ruinen i sig selv ikke fortæller ret meget om dette, vil genstandene

være en oplagt kilde til at få mere viden om disse emner. Her skal det derfor undersøges, hvilken datering genstandene kan give anlægget, og hvad de ellers kan fortælle om borgen

De vigtigste udgravninger og publikationer

Der er foretaget flere udgravninger på Lilleborg. De første fandt, som nævnt, sted i begyndelsen af 1800-tallet og de sidste ved midten af 1900-tallet. Anlægget er desuden blevet opmålt og tegnet adskillige gange i denne periode.

Holzforster (skovfoged) Hans Rømer var den første, der foretog undersøgelser på Lilleborg, han gravede en meget lille del i forbindelse med stentagning på borgens område og gennembrød volden for at etablere en vej til borgen. Peter Hauberg foretog restaurerings- og udgravningsarbejder i årene mellem 1887 og 1923. Han samlede nogle af sine resultater i en artikel i Bornholmske Samlinger fra 1911. Denne artikel omfatter en beskrivelse af hele borgen og er samtidig det mest omfattende publicerede arbejde om Lilleborg. I 1954 påbegyndte Olaf Olsen oprydning- og udgravningsarbejder på borgen, arbejdet afsluttedes i 1957. Oprydningssarbejdet bestod i at fjerne og solde (si) jorddyngerne fra Haubergs tid for at finde evt. genstande. Og at lukke det hul i volden, som Hans Rømer havde gravet.

Fra de ovennævnte udgravninger foreligger mere eller mindre udførlige beretninger, i form af beskrivelser af anlægget, fundlister og fotos.

I 1990 lavede Keld Borch Vesth en skitsetegning af anlægget i forbindelse med

et naturplejeprojekt for området omkring Lilleborg. Han indkredsede området, hvor ladegårdsanlægget antageligt har ligget.¹

I 1992 behandlede Kai Hørby og Rikke A. Olsen problemstillinger omkring Lilleborg og Hammershus i en artikel i Bornholmske Samlinger, hvor det skriftlige kildemateriale blev fremlagt og fortolket.²

Anlægsbeskrivelse

Lilleborg ligger på en ca. 16 meter høj klippe, der i middelalderen var omgivet af Borresø og de to småsøer Knappedam og Pølsekedlen. Søerne blev dæmmet op således, at borgen var næsten helt omgivet af vand. I 1800-tallet blev dæmningerne gennembrudt, rester af dem ses i dag i terrænet omkring borgen. Borgen består af ringmursanlægget, en ladegårdsbank og en forborgslignende del. Ladegårdsbanken er det sted hvor man finder staldbygninger, lader og lignende. De fleste nuværende bygningsrester består af 50-80 cm høje mure af rå og kløvet kamp. Hvor meget af anlægget, der er oprindeligt, vides ikke, da det i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet blev restaureret. Murene blev da muret op i en "tilstrækkelig Højde".³

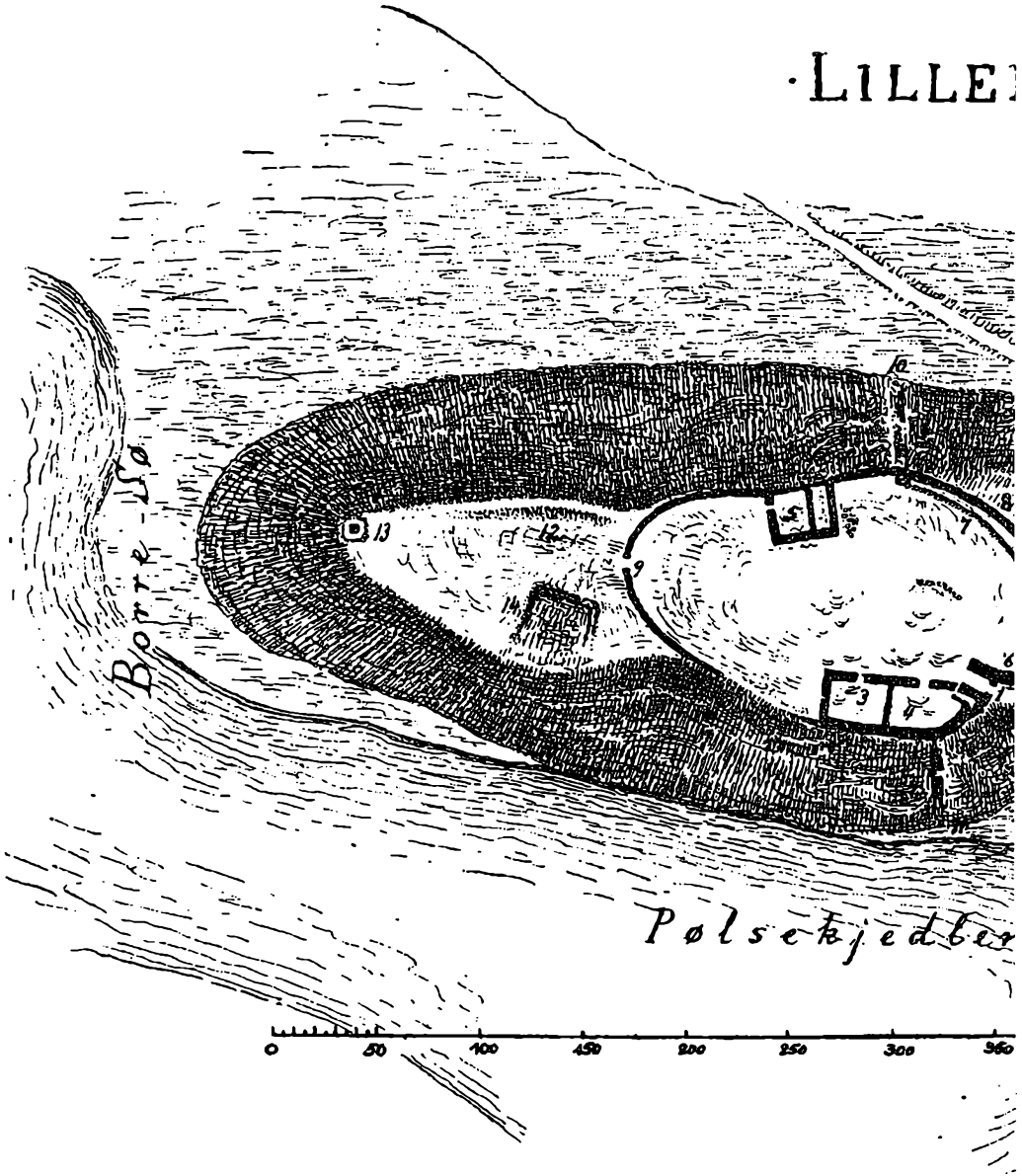
Øst for klippen med ringmursanlægget ligger et område, der er hævet en smule i forhold til det omliggende terræn, dette har formodentligt været ladegårdsbanken.⁴ På denne bank er der meget svage

1 Materialet ligger primært på Nationalmuseets topografiske arkiv.

2 Upubliceret materiale, forefindes på Nationalmuseets Topografiske arkiv.

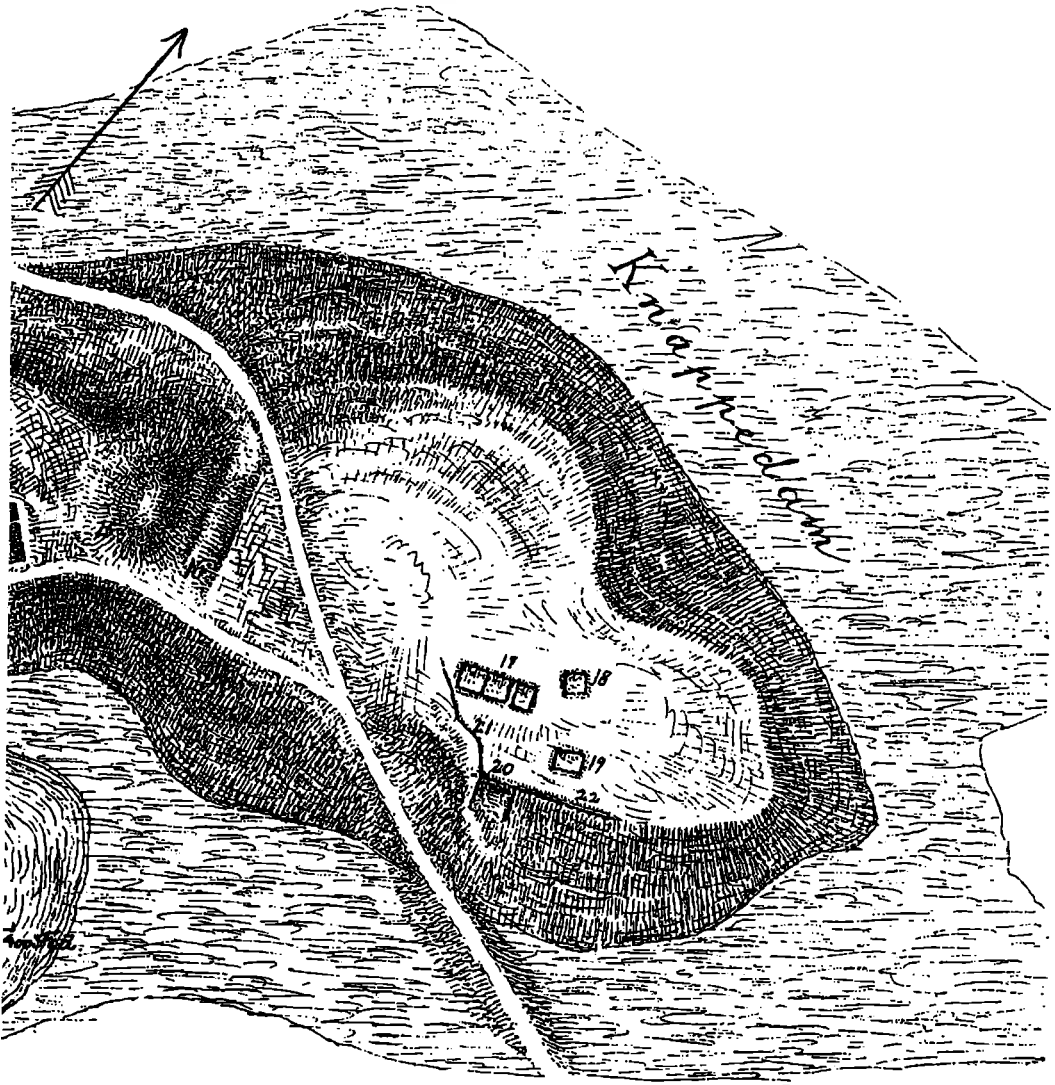
3 Haubergs notesbøger fra 1876-1923.

4 Vesth 1990.

Oversigtsplan. Bornholmske Samlinger 1911.

RG.

spor af bygninger, sandsynligvis af lettere materiale, der antageligt har fungeret som økonomi-bygninger, det vil sige bygninger til værksteder, forråd og lignende. Mellem ladegårdsbanke og klippen er der en kort vold med tilhørende grav.

Den egentlige borg består af en borggård omgivet af en næsten oval ringmur med en portbygning, et tårn og palatiebygninger (bygningerne til beboelse), på indersiden af ringmuren.

Ringmuren løber langs den 16 meter høje klippes kant. I vest er der en åbning, som fører ud til et område på klippeplateauet, der ligger lidt lavere end borggården. Området her har karakter af forborg. Længst mod vest, ved kanten af klippen, ligger en rund jordhøj med en fordybning i midten, hvorpå der antageligt har stået et tårn af lettere materiale. Mellem denne jordhøj og ringmuren er der mod syd spor af en bygning, og nord for denne er der en lav vold.

Mod sydvest mangler der et stykke af ringmuren, muligvis fordi der kun har stået en palisade her. Midt på ringmuren er der på ydersiden, både i nord og syd, en ca. 1,5 meter bred mur, der går vinkelret ud fra ringmuren. Muren går fra toppen af plateauet og ned til søerne, og formodes at have været en slags flankeringsmur. Hauberg tolker disse mure som trapper ned til søen, der gjorde det muligt at hente vand op til borgen. Måske har de haft begge funktioner.

Portbygningen er placeret mod sydvest i ringmuren. På portbygningens mure længst mod øst ses en muret fals til selve porten. Nordøst for porten står et firesidet tårn, der i vest har en trappeindgang fra borggården. Der har antageligt været kælder i tårnet.

Sydøst for portbygningen er der, nedenfor klippen, gjort fund af tilhugne pæle. Adgangen til borgen er tilsyneladende sket fra sydøst via denne bro. Pælebroen er ikke blevet undersøgt nærmere, siden den blev fundet i 1800-tallet og kan derfor ikke beskrives yderligere.

Indvendigt langs ringmuren ligger der i nord og syd rester af palatiebygninger, de nordlige kan kun anes i terrænet. Hauberg beretter om fund af tegl- og trægulve ved siden af disse bygninger, der formodentligt hører til andre bygninger af lettere materiale, som også har ligget her.⁵

De fleste byggematerialer fundet ved udgravningerne består af granit, men der er også gjort fund af teglsten, forarbejdede sandsten og cementsten/limsten, formodentligt til bygningsdetaljer.

Borgens bygningshistorie er kun blevet meget ringe behandlet efter udgravningerne. Der er stor enighed blandt udgravnerne om, at ringmuren blev bygget først, og at tårnet og palatiebygningerne derefter blev tilføjet. Et eksempel på dette ses bl.a. hvor tårnet støder op til ringmuren, her er der tydelige lodfuger. Den nordøstlige del af ringmuren er tilsyneladende blevet rykket ca. 2 meter længere ud, da man byggede tårnet. Der er i dag stadig spor efter forskydningen af ringmuren, og muren er her nærmest dobbelt. Tårnet er derfor en smule fremskudt i forhold til den oprindelige ringmur, således at der er skabt en flaskehals mellem tårnet og klipperanden på vej ind til porten. Udflytningen af ringmuren i nordøst har evt. skaffet plads til en vægtergang eller et galleri.⁶

Ved udgravningerne er der fundet for-

5 Hauberg 1911 s. 140-144.

6 Bruun 1921 s. 62.

holdsvis store mængder armbrøstbolte, som kunne tyde på, at der har været kampe omkring borgen. Desuden er der i visse områder fundet store mængder trækul, som kunne antyde, at dele af borgen er brændt på et tidspunkt.⁷

Skriftlige kilder

Traditionelt er der knyttet én skriftlig kilde til Lilleborg, som daterer borgens ødelæggelsestidspunkt til 1259.

Den skriftlige kilde er et brev fra Pave Urban den 4. stilet til ærkebiskop Jacob Erlandsen i forbindelse med den første store ærkebisperid. Brevet, fra 1264, indeholder forskellige anklagepunkter mod Jacob Erlandsen, i forbindelse med den første store ærkebisperid, og han beordres til at nedlægge sit embede på baggrund af disse. I forbindelse med Lilleborg står der følgende: "Du have endvidere samlet en Hær og med den sendt Din Broder Anders i Forening med den velbyrdige Herr Jarmer, Fyrste af Rügen, paa Din Bekostning til Øen Bornholm, som tilhører Kongen og ligger i Lunds Stift, og der skal Du paa grusom Maade have ladet omtrent 200 af Kongens Mænd dræbe, beskattet de Overlevende af Kongens Mænd, ødelagt hans Borg i Bund og Grund og med Vold og Magt sat dig i Besiddelse af Borgen...."⁸

Beskrivelse af genstandene

Ved udgravningerne er der fundet store mængder genstande. Mange af genstan-

Knivskæft. Foto: Nationalmuseet.

7 Hauberg 1911 s. 138.

8 Danmarks Riges Breve 2 rk. 1 nr. 422.

Bronzespænde. Foto: Nationalmuseet

dene består af meget små fragmenter, som ikke kan bestemmes nærmere. En del af genstandene, for eksempel søm, kan ikke bruges til at fortælle om borgens funktion eller sociale forhold, da de forekommer overalt. Nedenfor vil kun de genstande, der kan bruges til at vurdere borgens funktion og de sociale forhold, blive gennemgået.

For at få et overblik over genstandene har det været nødvendigt at inddele dem i følgende grupper: keramik og husgeråd; beklædning, dragttilbehør, smykker og personlige ejendele; våben og rustning; rideudstyr; redskaber til landbrug, jagt og fiskeri; redskaber til metal- og træarbejde, redskaber til tekstilarbejde; mønter; genstande med tilknytning til administration; leg, spil og musik; knogler. Hvilke genstande de enkelte grupper indeholder vil meget kort blive gennemgået nedenfor.

Keramik og husgeråd

Der er fundet en del keramik på Lilleborg. Det meste er den såkaldte østersø-keramik, en gråbrændt uglaseret type. Enkelte skår kommer fra glaserede kander og importerede kar; næstenstentøjs- og sten-

tøjskander med glasur, samt et låg der muligvis stammer fra keramik produceret i det nordlige Frankrig.

Næstenstentøj er en type keramik, der er brændt ved højere temperatur end den almindelige keramik, men ved lavere temperatur end stentøj.

Husgerådene udgøres af lysepiber, fyrstikholdere, ildstål, hvæssesten, fragmenter af kogeke af bronze og messingblik, kværnsten, drikkeglas og knivskafter.

Det ene knivskaft er et meget fint stykke arbejde, der forestiller en stående kvinde (s.7.). Skaftet er flækket på langs, så hele ryggen mangler. Kvinden er iført en lang, folderig kjole. Over skuldrene har hun en lang kappe og på hovedet resterne af en krone. Hendes hår er langt og let krøllet, ansigtet er slået af. Den højre arm er løftet og den venstre hånd holder om kappens folder. Omkring livet er der et bælte med et spænde, bæltets ende når næsten ned til fødderne og er inddelt i små firkanter. Dragtens udformning og bæltet dateres til 12-1300-tallet.⁹

Udskårne knivskafter af tak, ben eller elfenben, som forestiller personer, kendes fra blandt andet Ribe, Ring, Øm, Kolding og Lund, de fleste forestiller falkonerer.¹⁰ Knivskafterne dateres til omkring 1300-tallet og typen, som forestiller en falkoner, menes oprindeligt at stamme fra Frankrig.¹¹

9 Egan og Pritchard 1991 s. 35-37; Roesdahl (red.) 1999 s. 160-168.

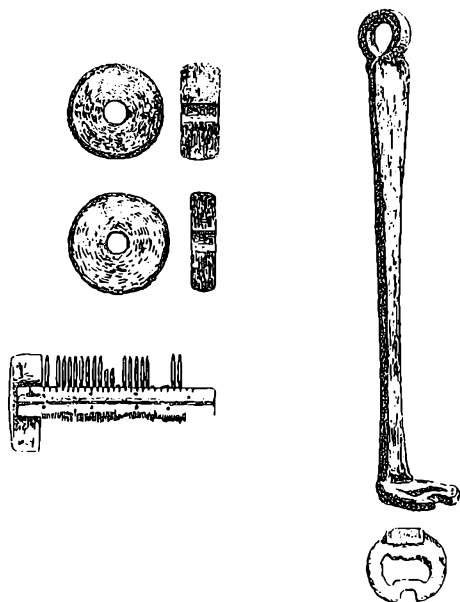
10 Reinholdt 1977 s. 16; Jensen 1986 s. 3-5; Roesdahl (red.) 1999 s. 22.

11 Mårtensson & Wahlöö 1970, s. 55.

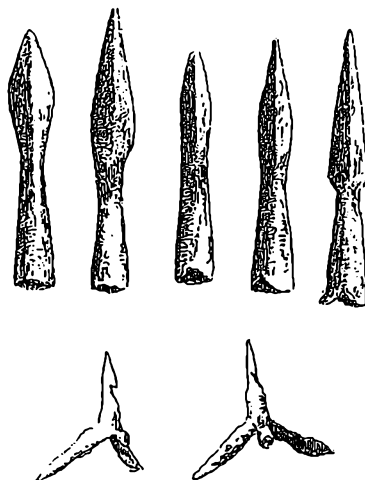
Beklædning, dragttilbehør, smykker og personlige ejendele

Denne gruppe indeholder fingerringe af bronze, perler af ler og glas, kamme, dragttilbehør i form af maller (bøjle eller ring hægten griber ind i), hægter, knapper af forskelligt materiale, rembeslag af forskellige udformninger og materialer, spænder og nåle til ringspænder. Enkelte af genstandene er fint udsmykket og/eller forgyldt.

Her udgør spænder den største gruppe. De har været benyttet til mange ting, blandt andet dragter, sko, remme, seletøj og rustninger. Deres form varierer meget, fra Lilleborg er der cirkulære, D-formede og rektangulære, med og uden remblik (lille plade hvorpå selve remme/bæltet fastgøres). Deres funktion kan være vanskelig at afgøre, da formen ikke har haft betydning for anvendelsen.

Tenvægte, kam og nøgle. Hauberg 1905 og 1918.

Fodangler og armbrøstbolte. Hauberg 1918.

Våben og rustning

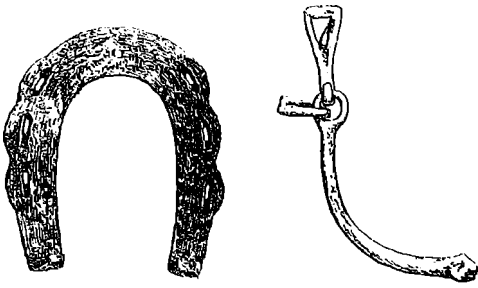
Den hyppigste genstand i denne gruppe udgøres af armbrøstbolte og pilespidser med og uden modhager. Derudover er der fundet fodangler (partisan-søm), knive, spydspidser, forskellige beslag til kniv- og sværdskeder, fragmenter af ringbrynjer og rustningsdele. Et mere usædvanligt fund er et fragment af en armbrøstnød af tak.

Nødden er en del af aftrækkermekanismen fra en armbrøst, hvor omtrent halvdelen er bevaret, fingrene og styrerillen er delvist intakte.

Hvornår armbrøsten kommer til Europa er usikkert, men i løbet af 900-tallet bliver den mere og mere almindelig.

I slutningen af 1100-tallet bliver armbrøsten forbedret med nødden. I Danmark kendes den fra Saxos beretninger om togter mod esterne i 1170.¹²

¹² Liebgott 1976 s. 26; Alm 1994 s. 6-7 og 14.

Hestesko og fragment af spore. Hauberg 1918.

Rideudstyr

Gruppen består af hestesko, bølgerandede og triangelformede, hesteskosøm, strigler, stighbøjler, bidsler, flere typer, bl.a. en med fast parerestang (parerestængerne sidder for enderne af selve biddet, på tværs og er med til at stabilisere biddet i hestens mund), pig- og hjulsporer, hvoraf en af sporene er udsmykket med stregornamentik, og endelig beslag til seletøj. Seletøjsbeslagene består primært af rosetformede beslag af jern eller bronzeblik, der har et hul eller en øsken til montering. Enkelte af beslagene er forgyldte.

Redskaber til landbrug, jagt og fiskeri

Denne gruppe består af forholdsvis få genstande; en fork, flere kornsegl, fiskekroge, lyster/ålespyd og afbrækkede lystertænder, samt et netsynk bestående af en knytnevæstor sten med en rille om midten.

Redskaber til metal- og træarbejde

Genstandene til metalarbejde består af redskaber til både smedearbejde og finere metalforarbejdning i form af tænger, en fil, som dog også kan have været brugt i

forbindelse med skoning af heste, og en matrice.

Matricen har været anvendt som presseform til metalarbejder, enten guld-, sølv- eller bronzeblik. Matricen består af en massiv, rektangulær bronzeform med en dyb indgravning på den ene side i form af en drage. Dragens hoved og hale er vendt hen over ryggen. Hovedet har en nærmest næbformet næse med et øje. Tre af benene er synlige, de har hver to tæer. Dragefiguren synes ikke at minde om nogen defineret dyrestil, der kan være med til at give en nærmere datering. Omkring dragen er der en pynterille. I den ene ende af matricen er der et hul skråt igennem kanten, antageligt til ophæng.

Genstande med forbindelse til træarbejde er repræsenteret af ske- og vridbor, stemmejern, skægøkser og en splithammer, der som filen også kan have været brugt i forbindelse med skoning af heste. Skægøkser har hovedsageligt været benyttet som arbejdsøkser, men har antageligt i krigstider været benyttet som stridsøkser.

Redskaber til tekstilarbejde

Tekstilredskaberne består både af redskaber til fremstilling af garn og klæde og af genstande til videre forarbejdning af klædet. Først og fremmest er det tenvægte, vævævægte og sakse, både bøjlesakse og krydssakse. Endelig er der gjort fund af nåle.

En mere usædvanlig genstand er en såkaldt russepind. Den består af et benstykke med et buet tværsnit og rektangulær form.

I øverste og nederste hjørne, diagonalt over for hinanden, er der et rundt hul og

et halvcirkelformet udsnit og hul, der ligner blæsehullet på en fløjte. Russepinden bruges til beskyttelse af fingrene ved opvinding af garn eller ved trending af en vandret væv.¹³

Mønter

Der er fundet 268 mønter på Lilleborg, de fleste i forbindelse med udgravninger, enkelte er fundet af besøgende på borgen.

De 268 mønter består af 9 romerske denarer, 14 ubestemte mønter en gotlandsk mønt fra perioden ca. 1140-1420, resten er danske middelaldermønter dateret til perioden 1146-1286. De danske middelalderlige mønter er fordelt på følgende konger :

2 stk.	Knud III (V)	(1146-1157)
6 stk.	Valdemar I	(1157-1182)
35 stk.	Knud VI (IV)	(1182-1202)
13 stk.	Valdemar II	(1202-1241)
40 stk.	Erik Plovpenning	(1241-1250)
1 stk.	Abel	(1250-1252)
69 stk.	Christoffer I	(1252-1259)
og 78 stk.	Erik Klipping	(1259-1286)

Mønterne er fundet i hele borggården og få steder umiddelbart uden for ringmuren.

Genstande med forbindelse til administrative opgaver

Her er der tale om genstande, som kan have forbindelse med skatteopkrævning, opmagasinering af værdier, udstedelse af breve og adkomster samt handel. I gruppen er der en stor mængde nøgler og et mindre antal hængelåse, enkelte styli, skriveredskaber beregnet til at skrive på vokstavler, og et enkelt vægtlod til en mindre vægt.

Signet af bronzemalm. Foto: Nationalmuseet.

Et meget spændende fund er en hel signet af bronzemalm. Den er spidsoval og ca. 3,8 cm lang. I den ene ende, på den ellers plane bagside, er der et øje til ophæng. På forsiden er der en omskrift af majuskler mellem to perleborte. Majuskler er en bogstavtype som var almindelig i den tidlige middelalder, bogstaverne er ret brede og runde. Teksten begynder ved et ligebenet kors, og ordene adskilles med to prikker. Teksten lyder : "+ sigillum : bovonis", det vil sige Boves segl. I midten af signeten er afbildet et alter med dug, hvorpå der står en alterkalk.

De spidsovale signeter tilhørte gejstlige personer. Signeten er dateret til slutningen af 1200-tallet på baggrund af formen, majusklerne og ophængsøjlet. Der findes

¹³ Behr 2000 s. 85.

ikke noget kendt segl, som stammer fra denne signet. Der findes dog to breve, i afskrift, som nævner en gejstlig person ved navn Bove fra Lund. Brevene er dateret til 1256 og 1268. Da brevene kun findes i afskrift, er seglet ikke bevaret, hvorfor det ikke kan afgøres, om signeten tilhører denne Bove fra Lund.¹⁴

Leg, spil og musik

Der er fundet enkelte lerkugler, terninger og to fløjter på borgen. Fløjterne er af en type, der kaldes hvislepipen. De kendetegnes ved at have et blæsehul og ingen eller kun et fingerhul. De benyttedes fortrinsvis som lokkepipen i forbindelse med jagt.¹⁵

Knogler

Størstedelen af knoglerne stammer fra husdyr og nyttedyr, men enkelte kommer fra jagtbytte og kæledyr. De fleste fund af knogler betragtes som affald fra husholdningen og bearbejdning af knogler til brugsgenstande.

Blandt knoglerne er der en hundekæbe, som er blevet artsbestemt. Den har tilhørt en hund med samme størrelse som en Malteserhund, altså en lille hund. Allerede i tidlig middelalder var hunde noget, man havde i sit hjem, skødehunde ("knæhunde") var de kostbareste.¹⁶

Datering på baggrund af genstandene

De fleste genstande fundet på Lilleborg har en meget bred datering, da mange af

genstandstyperne er velkendte middelalderen igennem. Men en del kan placeres i 11-1300-tallet med hovedvægten på 1200-tallet.

Opførelstidspunktet for Lilleborg kan ved hjælp af en genstandsdatering ikke bestemmes nøjere end til 1100-tallet.

Tidspunktet for, hvornår Lilleborg ophørte med at fungere, kan præciseres nærmere, da nogle enkelte af genstandstyperne først kendes fra årtierne omkring 1300.

Genstande som stentøjet med glasur, knivskaftet udskåret som figur, armbrøstboltene med modhager, bidslerne med fast parerestang, triangelhesteskoene, signeten, hjulsporerne, rustningsdelene, nogle af spændetyperne og låsetyperne dateres alle fra slutningen af 1200-tallet eller begyndelsen af 1300-tallet og frem. Det kan dog ikke udelukkes, at hjulene fra sporer kan være tabt ved en senere lejlighed.

Mønterne fundet på borgen kan dateres fra den urolige periode med tre konger Svend, Knud og Valdemar (1146-1157) til Erik Klippings regeringstid (1259-1286). De yngste af mønterne er fundet i forholdsvis stort antal, så der kan ikke være tale om tilfældigt tabte mønter.

Den samlede datering af Lilleborg, på baggrund af genstande og mønter, peger i retning af, at borgen har eksisteret fra engang i 1100-tallet og frem til slutningen af 1200-tallet eller begyndelsen af 1300-tallet. Det vil sige længere end til 1259, som den skriftlige kilder antyder.

Funktionsbestemmelse af Lilleborg

Traditionelt går man ud fra, at en borg har fungeret som magtsymbol, militært anlæg, administrativt center og residens

14 Davidsen 1957 s. 161; Nielsen 1973.

15 Kristensen 1994 s. 52-53.

16 Roesdahl (red.) 1999 s. 117-119.

for en adelig familie og dennes husholdning. Disse antagelser bygger på skriftlige kilder og den generelle opfattelse af borgene; men man må formode, at der har fundet aktiviteter sted, som ikke er nævnt i kilderne, i form af håndværk og produktion af fødevarer i større eller mindre omfang. Både de traditionelle funktioner og de aktiviteter, der ikke nævnes i kilderne, menes at blive afspejlet i de forskellige genstandsgrupper fundet på borgene.¹⁷

Generelt gør følgende sig gældende: Funktionen som magtsymbol er udelukkende knyttet til bygningerne og anlægget i sig selv, da det ikke var enhver muligt at bygge en borg.

Genstande med tilknytning til de militære aktiviteter, især til soldater og/eller rytteri, findes i form af våben, både angrebsvåben og dækvåben, og rideudstyr. Sådanne genstande findes ved de fleste borge. Rideudstyr har dog ikke kun haft tilknytning til militære formål, men kan også være udtryk for, at man benyttede heste som transportmiddel.

Skriveredskaber, låse, nøgler og mønter har formodentligt haft tilknytning til de administrative aktiviteter, en borg kunne have i form af skatteindsamling, korrespondance og i nogen grad handel. Skriveredskaber kan have været benyttet til administration, regnskabsføring og lignende, som var stærkt forbundet med kirken og kongemagten, især i den tidlige middelalder.¹⁸

Nøgler og låse kendes fra mange forskellige anlægstyper, både bybebyggelser, klostre og borge. Det var i middelal-

deren almindeligt at låse sine ejendele inde, både værdifulde og mindre værdifulde ting.

På borgene har man antageligt også låst evt. skatteindtægter inde.

Store mængder af mønter kan være indikator for skatteopkrævning, handel og/eller sammensparede værdier. Skattebetaling kunne i tidlig middelalder både foregå med mønter og naturalier.¹⁹

I tilknytning til borgens funktion som residens for en adelsfamilie og tilhørende tjenestefolk må man forvente genstande beregnet til madlavning og vedligeholdelse af bygninger og andet, fremstilling af almindelige hverdags fornødenheder såsom tøj osv. Til disse formål vil man forvente at finde genstande som keramik, husgeråd, værktøj, beklædning, redskaber til jagt og fiskeri og andre hverdagsting. På de fleste udgravede borge findes sådanne genstande i større eller mindre mængder.²⁰

Ud over de ovenfor nævnte genstandsgrupper gøres der på borgene ofte fund af genstande, som har med håndværk, landbrug og handel at gøre. I de skriftlige kilder nævnes som regel ikke noget om landbrug, handel og håndværk, men man må formode, at sådanne aktiviteter har fundet sted, ellers ville man ikke finde genstandene.²¹

I forbindelse med håndværk er det i de fleste tilfælde fund af træ- og smedeværktøj, tekstilredskaber og affald fra tak- og benarbejder, der er tale om. Disse håndværk har sandsynligvis hovedsageligt indgået i produktion af brugsgenstande til borgens

18 Steuer 1986 s. 234; Nielsen 1996 s. 24-25.

19 Poulsen 1985 s. 227.

20 Timpel 1982 s. 301-305; Svensson 1996 s. 216-217.

21 Mogren & Wienberg (red.) 1995 s. 175.

17 Mogren & Wienberg (red.) 1995 s. 173; Pettersson 1996 s. 165.

egne daglige behov og reparation af bygninger.

Landbrugsredskaber fundet på borge har formodentligt ligeledes, i de fleste tilfælde, indgået i produktionen af landbrugsprodukter til borgens eget forbrug. Landbruget skal her forstås i den bredest mulige forstand, fra havebrug og dyrehold til agerdyrkning. Nogle steder er der ikke fundet landbrugsredskaber på borge, hvilket antageligt skyldes, at der til borgen har været knyttet en gård, som lå et andet sted.²² Der kendes dog eksempler fra udlandet, hvor genstandsfund tyder på, at der er blevet produceret mere end til borgens eget forbrug af landbrugsvarer og brugsgenstande, og det formodes, at overproduktionen er blevet solgt.

I afsnittet der beskriver genstandene fra Lilleborg fremgår det, at der er fundet genstande, som knytter sig til de traditionelle funktioner, en borg kunne have.

Der er spor efter de militære aktiviteter i form af våben og rideudstyr. Der er fundet genstande, som kan have med de administrative opgaver at gøre. Ligeledes er der fundet genstande, som har tilknytning til borgens funktion som residens. Derudover er der fundet redskaber og genstande med tilknytning til landbrug, håndværk og tekstilfremstilling.

Smedearbejdet, tekstilfremstillingen og landbrugsproduktionen har antageligt ikke været mere omfattende, end hvad borgen selv kunne bruge.

Der er ikke fundet store mængder af disse redskaber, og affald fra benarbejde, i form af knogler, er ikke videre stort og er antageligt ikke et håndværk, som har haft større betydning.

Samlet tyder genstandene ikke på, at Lilleborg har haft funktioner ud over de traditionelle, som alle er repræsenteret. Det kan dog ikke med sikkerhed afgøres, om der har været håndværks-, handels-, og landbrugsmæssige aktiviteter og produktion ud over borgens egne behov.

Borgens beboere

Umiddelbart betragtes borge som mandsdominerede miljøer, hvor beboerne må have haft en forholdsvis høj social status. Denne antagelse bygger på skriftlige kilder og borgenes militære funktioner samt det faktum, at det krævede mange penge at bygge borge. I de senere år har man forsøgt at få et mere nuanceret billede af livet og beboerne på borge ved hjælp af nye udgravninger og undersøgelser af genstandene.

For at få en fornemmelse af den generelle sociale status på en borg er der nogle bestemte genstande, man skal kigge efter i fundmaterialet. Den generelle opfattelse er, at ædelmetaller, importvarer og specielt godt og fint håndværk kendetegner værdifulde genstande.²³

Fundet fra Lilleborg indeholder enkelte forgyldte genstande som rasleblik, knapper, beslag og spænder. Desuden er nogle af genstandene meget fint håndværk, det gælder nogle af spænderne, det udskårne knivskaft og en af sporerne, der på ydersiden har ornamentik.

Ud over ædelmetaller og godt håndværk kan nogle specifikke genstandsgrupper også fortælle om de sociale forhold. De genstandsgrupper, der ofte træk-

²² Meyer 1982 s. 378-379; Svensson 1996 s. 216.

²³ Falk og Hammel 1986 s. 303; Jørgensen 1995 s. 86; Mogren & Wienberg (red.) 1995 s. 238.

kes frem, gennemgås nedenfor sammen med fundene fra Lilleborg.

Fund af våben og rideudstyr fra tidlig middelalder betragtes som værende knyttet til aristokratiet.²⁴ Der er dog forskel på, hvem der brugte hvilke våben. Armbrøsten og rustningen var knyttet til de øverste i det militære hierarki, som bestod af mænd fra adelen. Sværd, spyd og skjold kunne ifølge Jyske Lovs (1241) beskrivelse af, hvad ledingsmandskabet skulle udstyres med, benyttes af alle.²⁵ Våben blev også benyttet til jagt, som i middelalderen var forbeholdt kongen og adelen.²⁶ Våben til jagt og krig kan ikke entydigt skilles fra hinanden. Fund af hvislepiber bekræfter dog, at der foregik jagt på Lilleborg.

Rideudstyr er ikke kun knyttet til aristokratiet. Middelklassen var også i besiddelse af heste. Der var forskel på hestene og deres anvendelse. Ridehestene er primært knyttet til de højere sociale lag, hvorimod trækheste, som man vel også kunne ride på, tilhørte både over- og middelklasse.²⁷ Samtidig med at rideudstyr i sig selv er forholdsvis værdifuldt, er noget af rideudstyret fra Lilleborg rigt udsmykket, sporene og rasleblirket.

Blandt husgerådene er der nogle fragmenter af malmgryder og kedler/kar af bronzeblik. Gryderne og karrene nævnes ofte i testamenter og betragtes af den grund som værdifulde, da det ikke var alt, der blev nævnt i testamenterne. Grunden til deres høje værdi skal antagelig søges i det materiale, de er lavet af. Bronze og

kobber var værdifulde materialer i forhold til kar af keramik og træ.²⁸

Importvarer som drikkeglas og keramik betragtes som værdifulde i Danmark, netop fordi de var importeret. Drikkeglas var i den tidlige middelalder en dyr luksus, som kun få ejede. Keramik fra udlandet var ligeledes værdifuldt, i hvert fald i forhold til hjemligt produceret keramik.²⁹

Mønter var naturligvis også værdifulde, fundene fra Lilleborg antyder forholdsvis store mængder af mønter. Der kan her være tale om opsparede værdier som følge af opkrævning af skatter og afgifter, eller de kan komme fra handel. På Lilleborg er det antageligt mønter fra skatteopkrævning, da det resterende genstandsmateriale ikke lader formode, at der er foregået handel på Lilleborg i større stil, som nævnt i afsnittet om borgens funktion.

Og endelig er der kraniet fra en skødehund. Disse hunde betragtes som meget kostbare i middelalderen.³⁰

Alt i alt tyder det på, at der har boet mennesker med en forholdsvis høj social status på Lilleborg. Det er dog langt fra alle genstande, som har denne høje standard. Mange af genstandene har antageligt været benyttet af alle sociale lag. Men da der antageligt har boet mere almindelige mennesker i form af tjenestefolk på borgen, er dette ikke overraskende.

Den opfattelse vi i dag har af opdelingen mellem kvinde- og mandsarbejde i middelalderen, stemmer ikke nødvendigvis overens med de faktiske forhold. Vi forbinder gerne husligt arbejde som madlavning, tekstilfremstilling, børnepasning

24 Ericsson 1981 s. 135; Braathen 1988 s. 144-147; Jørgensen 1995 s. 86

25 la Cour 1959; Liebgott 1976 s. 38.

26 KLN VII sp. 545; Kristensen 1994 s. 52.

27 Hyland 1999 s. 1.

28 Aus dem Alltag... 1982 s. 145; Vellev 1984 s. 79.

29 Reinholdt 1977 s. 24; Larsen 1995 s. 129.

30 Roesdahl (red.) 1999 s. 117-119.

og arbejde inden for hjemmet med kvinder. Mandens arbejde bestod i mere håndværksprægede aktiviteter som smedearbejde, tømrerarbejde og arbejde uden for hjemmet, som det at være soldat eller købmand.

Forskellige kilder kan fortælle os om arbejdsfordelingen i middelalderen. Det er bl.a. billeder, især kalkmalerier, og skriftlige kilder i form af folkeviser og skattelister fra håndværksgilderne.

Disse kilder giver et billede af, at tekstilarbejde oftest var knyttet til kvinder. Dog var det professionelle skrædderfag ofte forbundet med mænd, og det samme gør sig gældende, når der er tale om professionel tekstilfremstilling. Kort sagt var tekstilarbejde på husflidsniveau kun forbeholdt kvinder, og når det blev professionelt, kunne det både udføres af mænd og kvinder. I borgmiljøet har man antageligt ikke masseproduceret garn og stof, og tekstilarbejdet må her betragtes som husflid og dermed kvindearbejde.³¹

På borgene var der en del tjenestefolk, både kvinder og mænd. Arbejdet i køkkenet var kvindernes, men kokken var ofte en mand. Soldater var helt sikkert mænd. Fra håndværksgilder og skattelister ved man, at der var kvindelige håndværkere, men om dette gjorde sig gældende i borgmiljøet vides ikke.³²

I afsnittet ovenfor ses det, at det er svært at skelne mellem kvinde- og mandsarbejde ud fra genstandsfund. Både mænd og kvinder kan tilsyneladende knyttes til de fleste aktiviteter. Derfor skal man se på miljøet, hvori en given aktivitet

har fundet sted, når det skal afgøres hvilket arbejde, der hører til hvilket køn. Tekstilarbejde er tilsyneladende den eneste nogenlunde sikre kvindeaktivitet i borgmiljøet. Fund af tekstilredskaber er således med til at indikere, at borgen også har fungeret som residens for en adelsfamilie, bestående af både mænd og kvinder.

Da redskaber til forskellige aktiviteter, som håndværk ikke entydigt kan fortælle om forskellen på mænds og kvinders arbejde, er der måske andre genstandsgrupper, der viser en forskel på de to køn. Dragttilbehør og smykker kunne være en god kilde. Men dragttilbehør i form af spænder og lignende, som er repræsenteret på Lilleborg, kan tilsyneladende ikke skille kønnene ad.³³ Smykker er der ikke fundet mange af på Lilleborg, kun et par fingerringe der kunne benyttes af begge køn.

Tekstilredskaber fra Lilleborg er nok den eneste indikator for at der har været kvinder på borgen. Da mængden ikke tyder på tekstilfremstilling eller -bearbejdning i større stil.

Genstande, der sættes i forbindelse med børn, er oftest legetøj. Legetøj i middelalderen var gerne miniatureudgaver af redskaber, som de voksne brugte eller små dyrefigurer i ler eller metal. Ingen af disse fundtyper optræder på Lilleborg. Der er dog fundet lerkugler til kuglespil, som andre steder bl.a. i Lund betragtes som en børneaktivitet, men der findes dog ingen skriftlige kilder eller andet, der kan bekræfte dette.³⁴ Der er også gjort fund af terninger på Lilleborg. Terningspil i form

31 Olsen 1992 s. 272-273; Mogren & Wienberg (red.) 1995 s. 209-217; Behr 2000 s. 135-136.

32 Power 1977 s. 52-53.

33 Egan og Pritchard 1991 s. 50.

34 KLN M X sp. 487-494; Arnold 1980 s. 73.

af hasard må antageligt betragtes som en fritidsbeskæftigelse for voksne, men børn har formentlig spillet andre former for terningspil.

Hvor mange mennesker der har boet på Lilleborg kan man ikke sige noget om, det er kildematerialet for usikkert til. Der er ikke fundet møbler eller en nøjere inddeling af bygningerne i rum, som kan indikere antallet af beboere. Og vi ved ikke med sikkerhed om alle bygningerne fra borgens funktionstid er fundet. Desuden ved vi ikke hvor meget "udstyr" der skal til, for at repræsentere én person.

Konklusion

Den hidtidige datering af Lilleborgs nedlæggelsestidspunkt 1259 og dateringen, som genstandene giver, stemmer ikke overens. Den skriftlige kilde lader formode, at borgen blev totalt ødelagt under kampe, men genstande og mønter antyder, at ødelæggelsen i 1259 ikke var total. Ifølge genstandene og mønterne er borgen ikke blevet helt forladt før slutningen af 1200-tallet eller begyndelsen af 1300-tallet.

Uoverensstemmelsen kan skyldes flere ting. Enten skal nogle af genstandene have en anden datering end den hidtil anerkendte, hvilket man kun kan finde ud af ved en dybdegående og specialiseret undersøgelse af de enkelte genstande. De yngste genstande kan være havnet tilfældigt på Lilleborg efter borgens funktionstid, måske i forbindelse med stentagningen i 1500-tallet, som Hauberg, noget tvivlsomt, beretter om.³⁵ Eller mønterne har en længere og mere kompliceret cir-

kulationsperiode, end man forventer. Desuden kan grunden til, at borgen beskrives som totalt ødelagt have været at få anklagerne mod ærkebiskop Jacob Erlandsen til at se mere alvorlige ud, for at understrege, at Lilleborg blev indtaget uretmæssigt af ham.

De fundne genstande viser, at Lilleborg antageligt har været et militært anlæg, et administrativt center og residens for en adelsfamilie med husholdning. Foruden disse aktiviteter og funktioner er der levn efter håndværks-, landbrugs- og handelsaktiviteter, men sandsynligvis ikke mere omfattende end borgens eget forbrug.

Selv om det er svært at afgøre, antages det, at der har været både kvinder og mænd på Lilleborg i løbet af dens funktionstid. Det er dog ikke entydigt, om der har været børn på borgen. Desuden viser få af genstandene, at nogle af beboerne på borgen, sandsynligvis en kongelig foged, har haft en vis social status. Men en del af beboerne har formodentlig været "almindelige" mennesker, der har været ansat som tjenestefolk og/eller håndværkere.

³⁵ Hauberg 1911 s. 136.

Litteraturliste

- Alm, J.: European Crossbow. Translated by H. Bartlett Wells edited by G. M. Wilson. Dorset 1998.
- Arnold, K.: Kind und Gelsellschaft in Mittelalter und Renaissance. München 1980. s. 67-78.
- Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Handbuch zur Sonderausstellung vom 5. Dezember 1982 bis 24. April 1983 im Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte. (Focke-Museum) Bremen 1982.
- Behr, G.: Tekstilredskaber i det middelalderlige Danmark. 2000.
- Braathen, H.: Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlings tid. *Varia* 19, Oslo 1988.
- Bruun, D.: Danmark. Land og Folk. Bd. V, Bornholms amt. 1921.
- la Cour, Vilh.: Havnebondens våben. *Våbenhistoriske Årbøger* 10, 1959, s. 16-44.
- Danmark Riges Breve 1. rk., bd. 4 nr. 60, 2. rk. 1. bd. nr. 422 og 2. rk. 2. bd. nr. 309. 1938-1958.
- Davidsen, Aa. I.: Lilleborg og Hammershus. Bogen om Bornholm, Nielsen, R. (red.), 1957, s. 157-172.
- Egan, G. and F. Pritchard: Dress Accessories. London 1991.
- Ericsson, I.: Futterkamp I-II. Neumünster 1981 og 1983.
- Falk, A. og R. Hammel: Möglichkeiten einer interdisziplinären Auswertung der archäologischen und schriftlichen Quellen. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 10, Bonn 1986, s. 301-308.
- Hauberg, P.: Lilleborg. *Bornholmske Samlinger* 1911, s. 133-149.
- Hørby, K. og R. A. Olsen: Hammerhus i middelalderen. *Bornholmske Samlinger* 1992, s. 43-55.
- Hyland, A.: *The Horse in the Middle Ages*. Gloucestershire 1999.
- Jensen, V.: En Højebåren Jomfru. *Skalk*, 1986:2, s. 3-7.
- Jørgensen, L.: Stormandssæder og skattefund i 3.-12-århundrede. *Fortid og Nutid* 1995, nr. 2, s. 83-110.
- KLMN : Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. Bd. I-XI, 1956-1977.
- Kristensen, T. R.: *Middelalderlige Musikinstrumenter*. 1994.
- Larsen, J. L.: *Keramik fra Torvet i Horsens*. 1995.
- Lieb Gott, N.-K.: *Middelalderens våben*. 1976.
- Meyer, W.: *Landwirtschaftsbetriebe auf Mittelalterlichen Burgen*. *Adlige Sachkultur des Spätmittelalters*. Internationaler Kongress Krems an der Donau 22. bis 25. September 1980. *Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realkunde Österreichs nr. 5*, Wien 1982, s. 377-386.
- Mogren, M. & J. Wienberg (red.): *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm 1995.
- Mårtensson, A. W. & C. Wahlöö: *Lundafynd*. Lund 1970.
- Nielsen, E. L.: *Segl og Seglstampe*. 1973.
- Nielsen, G. Ø.: *Læse- og Skriveredskaber*. 1996.
- Olsen, R. A.: *Livet på borgen - og omkring den*. *Hikuin* 19, 1992, s. 269-280.
- Pettersson, S.: *Saxholmen and Edsholm-Differences in the Finds from two Medieval Castles*. *Castella Maris Baltici II*. *Nyköping* 1996, s. 163-170.
- Poulsen, B.: *Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi*. *Hikuin* 11, 1985, s. 227-236.
- Power, E.: *Kvinden i middelalderen*. 1977.
- Reinhooldt, H.: *Borddækning og bordskik i middelalderen*. *Arv og Eje*. 1977, s. 11-32.
- Roesdahl, E. (red.): *Dagligliv i Danmarks Middelalder*. 1999.
- Steuer, H.: *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200*. *Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie*. Köln 1986.
- Svensson, E.: *The Castles of Saxholmen and Edsholm: Castles as Symbols of Power and Habitation Sites*. *Castella Maris Baltici II*. *Nyköping* 1996, s. 209-217.
- Timpel, W.: *Archäologische Untersuchungen zur Materiel- len Kultur in Hoch- und Spätmittelalterlichen Burgen Thüringens*. *Adlige Sachkultur des Spätmittelalters*. Internationaler Kongress Krems an der Donau 22. bis 25. September 1980. *Veröffentlichungen des Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs nr. 5*, Wien 1982, s. 293-310.
- Vellev, J.: *Et middelalderligt bronzestøberi i Odense*. *Fynske Minder* 1984, s. 41-94.
- Vesth, K. B.: *Skitsetegning i forbindelse med et naturplejeprojekt i og omkring Lilleborg*. Februar 1990. Upubliceret materiale fra Nationalmuseets topografiske arkiv.

Den skånske forbindelse

En beretning om Esger Juul og ridder Jens Kande.

Af Peter Fink

Historisk baggrund

Året var 1319, tiden nærmede sig Kristi Himmelfartsdag. I forlængelse af de to heftige opgør mellem kongemagten og Lund Kirke - først Jacob Erlandsen (1257-1274) og senere Jens Grand (1294-1302) - var striden nu genoptaget af ærkebisp Esger Juul, som brandskattede og udnyttede bondestanden på Bornholm til den yderste grænse. Endnu var Rønne Herred ikke reelt taget i besiddelse af Lund Kirke, til trods for pavens dom i Jens Grand-sagen, som kostede kong Erik Menved dyrt: Der skulle erlægges en bod (sandsynligvis ca. 40.000 mark sølv)¹, og Herrestad Herred og Rønne Herred skulle afstås, således at ærkebisp i Lund herefter besad alle 4 herreder på Bornholm. Faktisk var Rønne Herred allerede formelt overdraget ærkebisp Isarn i 1303, repræsenteret ved den skånske ridder Jens Kande.²

Imidlertid var der et praktisk problem, som først skulle ryddes af vejen: Det bornholmske herred var blevet pantsat og kongen ville (eller kunne) ikke betale de 1.000 mark skånske, som skyldtes adelsmanden Jens Uffesøn Neb. Ærkebisp, der længe havde opholdt sig på Hammershus, styrede imidlertid hele øen med hård og fast hånd - i en sådan grad at store dele af den bornholmske befolkning kaldtes sammen til møde med et sendebud fra kongen, til hvem de aflagde ed og bønfuldt kongen om at intervenere.

1 En økonomisk bod: 40.000 mark sølv iflg. Bremerkrøniken, v. 65; 50.000 mark sølv iflg. Fængselskrøniken, Arild Huitfeldt (1600), p. 27; Danmarks Riges Breve, 2. Rk., V, nr.177: 3.000 + 6.000 + 40.000 mark sølv.

2 Diplomatarium Danicum, 2. Rk., VI, nr. 249.

Et usædvanligt dokument

Edens form og indhold samt de trufne beslutninger blev nedskrevet og bevaret for eftertiden - på et for middelalderforhold retorisk flot og velklingende latin.³ I min oversættelse lyder dokumentet således:

"Nærværende skrivelse [er stilet] til alle, til hvis kendskab den end måtte komme. Alle og enhver, som beboer Bornholms land, bringer hermed deres hilsen, evindeligt med alles Frelser.

Det er således vort ønske at lade det komme til kundskab for alle troende - både nulevende og fremtidige slægter - at vi nu allerede i adskillige år ulykkeligt har været pint og plaget af mangfoldige overgreb og undertrykkelse: Det gælder hærgen og plyndring af ejendom og gode mænds pågribelse, fængsling og tortur. På samme måde som slægtninge og venner er blevet tvunget bort fra deres retmæssige besiddelser og sendt i eksil, medens andre er blevet udsat for lem-læstelse, skændigt og brutalt manddrab samt alverdens forulempelser i øvrigt, ulidelig personforfølgelse og uret. Sådanne overgreb iværksat af hr. Esger [Juul], ærkebisp af Lund samt dennes tilhænger-slæng af lovformeligt landsforviste mænd fra Danmarks rige, har man bragt hertil for at drive os til fattigdommens rand og lade dem følge op på deres egne forbrydelser. De omtalte tilhængere er personer,

3 Originalen (på pergament) er gået tabt ved Københavns brand 1728; teksten på latin er afskrevet og trykt i Arild Huitfeldts: "Danmarks Riges Krønike". Tekstgrundlaget her: Dipl. Dan. 2. Rk., VIII, nr. 103; = Dipl. Suecanum II, nr.1387; endvidere nævnt i Regesta Diplomatica Historiae Danicae, nr. 1592.

som grundet deres uhyrlige ugeringer er blevet gjort fredløse og domfældt - personer, som man som medsamsvorne [complices] - sammen med en ikke ubetydelig hærstyrke - i et ikke ringe antal førte til Bornholms land.

Da vi derfor er tynget af den yderste nød, har vi besluttet ydmygt at bønfalde vor mægtige fyrste og berømte herre, Erik, ved Guds nåde danernes og vundernes konge - i hvis rige vi er indbyggere - om at yde os hjælp og råd. I fast fortrøstning til hans hjælpsomhed og magt håber vi - med den øverste herres hjælp - at blive befriet for vore trængsler. I sikker forvisning, i dyb bekymring, i sand overbevisning om, at hvis ikke vi gør dette, så vil Bornholms land med samt dets fæstning og alt sit tilbehør uigenkaldeligt blive berøvet Lund Kirkes besiddelse og herredømme og vor egen arv overgå til udenlandsk eje og vore arvinger tvinges ud i vedvarende trældom.

Det er altså netop derfor, vi i vor egenkab af indbyggere i dette land alle og enhver har givet møde på dette sted og samstemmende efter fælles drøftelse og i fuld enighed - med vore arme hævet mod himlen⁴ - har afgivet højtideligt løfte og aflagt ed til kongens budbringer ved vor tro: Nemlig at vi urokkeligt vil stå ved kongens side - imod en hvilken som helst mand - og trofast tjene ham, lige indtil han har fået fuld erstatning for alle de tab og udgifter, som han måtte bære for sig og sine, til gengæld for vor og omtalte lands befrielse og til godtgørelse for Lund Kirke.

4 Hævet mod himlen: Samme ritual som riddere brugte, når de svor kongen troskab i forbindelse med deres ridderslag.

Til vitterlighed herpå har vi besluttet at vedføje nærværende brev øvrighedens segl for det omtalte [Bornholms] land samt seglene for de fornemme mænd, hr. Jens Kande, ridder samt ridderne Tule Mus og Peder Mogensen [Magnussøn].

Givet på Bornholm, det Herrens år 1319, 8. dagen efter Kristi Himmelfart."

Det bornholmske klageskrift, ærkebispens embedsførelse og domkapitlets klage

Dokumentet selv og omstændighederne omkring "folkemødet" repræsenterer noget meget sjældent for middelalderen⁵: Først og fremmest giver det anledning til undren - og dermed til eftertanke - at brevets genre falder midt imellem alle de traditionelle og veldefinerede: Mon dette her er et klageskrift, et bilag til dokumentation i en retssag, et bønfoldelsesskrift, et åbent brev/en offentlig kundgørelse eller en højtidelig folkelig loyalitetserklæring til kongen - vendt mod ærkebisp? Selv om retorikken og propogandaen er virksomhedsfuld og sætter sindet i affekt, så viser det sig ved en nærmere undersøgelse, at der er rigelig substans i de rejste anklager mod ærkebisp Esgers embedsførelse. Interessant nok har domkapitlet i Lund nemlig også forfattet et brev stilet til pave Johannes d. 22., hvori de redegør for

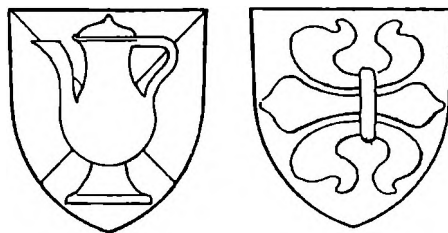
5 En parallel kunne være et klageskrift fra befolkningen på Orkney stilet til dronning Philippa af Danmark: Datering 28. marts 1425, Diplomatarium Norvegicum, VI, nr. 423. Anledningen var her en langvarig strid mellem bispem af Orkney på den ene side og den stedlige jarl på den anden. Befolkningen tager jarlens parti og opfordrer dronningen til at gribe ind og lade øerne styre .."efter kong Olavs gamle love."

Esgers misregimente - fra deres synsvinkel⁶. Også dette brev er affattet på latin: For det første fordi det skulle ud over landets grænser, for det andet fordi det lå i kortene - i lighed med det første brev - at det ville blive brugt som bilag i en retsproces under kanonisk ret, ved pavekuri- en eller andetsteds.

Domkapitlets klageskrift rummer kort fortalt 10 punkter/artikler:

- 1) Magtmisbrug - uden om kannikerne - og misbrug af kapitlets segl til brevskrivning og dokumentfalsk.
- 2) Uden om domkapitlet har ærkebisp-pantsat Bornholm for 6.000 mark sølv for at bedrage kongen for en bøde af ca. samme størrelse!
- 3) Konspiration med den danske konges dødsfjender, de fredløse: Alliance mod kongen til fare for rigets sikkerhed.
- 4) Urimelig beskatning af de gejstlige ved Lund Kirke.
- 5) Bestikkelse fra præster der lever i synd med deres konkubiner.
- 6) Hammershus har han - i modstrid med sin ed - overdraget til andre end en kanniks ledelse.
- 7) Personforfølgelse og ulovlig fængsling af en kannik samt konfiskation af samme mands gods.
- 8) De indkrævede midler (1/6 af kirkens beneficier) til umiddelbare krigsformål for kongen, brugte han i sin egen økonomi.
- 9) Drab på en ridder og tre væbnere, til hvem han havde givet lejde til forhandlinger på Hammershus.
- 10) Svindel med kirketienende, som blev brugt til ærkebispens egne private formål.

Sammenfattende kan man konkludere, at ærkebisp Esgers embedsførelse - af hans eget domkapitel - er blevet opfattet som økonomisk kriminalitet på højt niveau kombineret med militær konspiration mod kongen! Hvad angår det påståede forræderi og samarbejde med de fredløse, må det erindres, at kong Erik - stadigvæk i 1319 - var på jagt efter gerningsmændene fra Finderup Lade⁷, men også at der siden 1317 er belæg for, at Esger i en alliance med forskellige udenrigs hærstyrker (både tyske og svenske) forsøgte at bekæmpe kongen fra sin base på Hammershus.

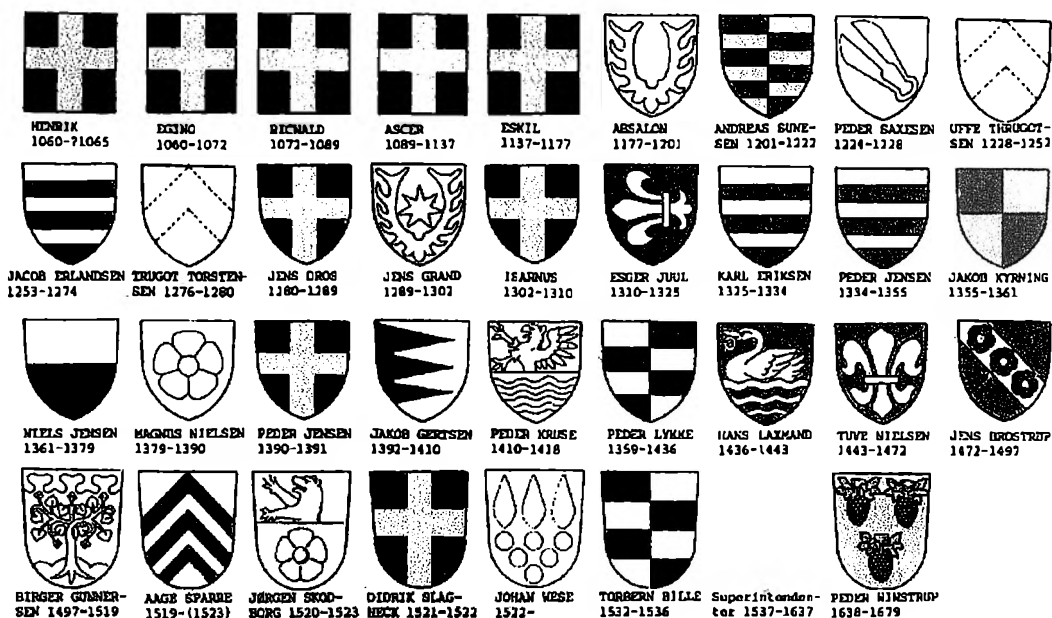

Våbenskjolde for Jens (lat. Johannes) Kande og ærkebisp Esger Juul. Fra Jan Raneke, Svenska Medeltidsvapen, Lund, 1982.

Således satte han sidst på året 1317 over til kongens intrigante bror, hertug Kristoffer i Pommern, og i april 1318 sluttede han et militært forbund i Kalmar med den svenske hertug her, som netop på den tid lå i krig med kongen og var i færd med at hærge Skåne. Ad diplomatisk vej fik kongen dog forpurret Esgers planer, idet han havde held til at indgå forlig med de samme svenskere d. 11. november samme år⁸; i øvrigt med en ridder Jens

⁶ Dipl. Dan. 2 RK, VII nr. 498.

⁷ Kong Erik Klipping blev natten til d. 22.11. 1286 myrdet i Finderup Lade ved Viborg. Gerningsmændenes identitet blev aldrig fastslået med sikkerhed, men i samtiden blev marsk Stig Andersen anset som hovedmanden bag mordet.

Oversigt over våbenskjolde for Lunds ærkebisper og bisper indtil 1658. Bemærk især ærkebisperne Jacob Erlandsen, Jens Grand og Esger Juul - kongemagtens hovedmodstandere i de tre ærkebispestridigheder.

Kande som vidne ved siden af kongens marsk.

I erkendelse af at være isoleret - indenrigs såvel som udenrigs og uden ret mange forbundsfæller i stiftet - trak Esger sig efter sit diplomatiske nederlag endnu engang tilbage til Pommern og spekulerede på, i lighed med sin forgænger, Jens Grand, at forberede en rejse til Avignon⁹ for at vinde Johannes d. 22. for sin sag.

Ridder Jens Kande vs. Esger Juul

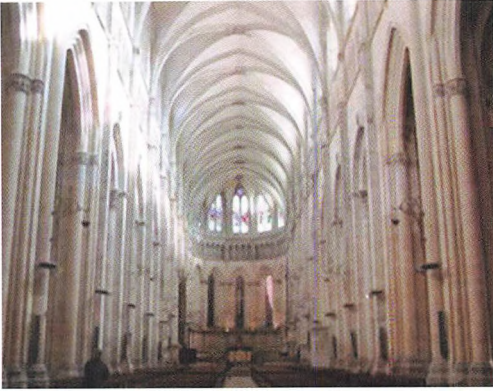
Før en nærmere analyse af de to hovedpersoner og deres baggrund, motiver og handlinger, kan det være relevant at kaste et sideblik på kongens motiver til at fore-

slå, indsætte eller promovere kirkens og adelens mænd til høje embeder i gejstligheden eller kongens råd. Herved vil der måske også kunne kastes lys over diplomati og politik i konflikten mellem konge og kirke - og ikke mindst det efterhånden hadefulde forhold mellem Erik Menved og Esger Juul.

Esger Juul var sandsynligvis af adelig slægt som søn af en Niels Juul og blev først provst i Varde, senere kannik i Ribe år 1291. Under Erik Menveds proces mod Jens Grand fungerede han som kongens befuldmægtigede under retsforhandlingerne i Danmark; sidenhen blev Esger hans udsending til Rom. Måske var det ligefrem Esger og den skånske ridder, Jon Litle, som bilagde den anden ærkebispestrid. Som en slags løn herfor fik han et nyoprettet præbende ved Lund Domkirke af kongen 1305; det følgende år

8 Kongens diplomati: jfr. Dipl. Dan., 2. Rk., VIII, nr. 59.

9 I tidsrummet 1309-1377 havde paverne deres hovedsæde i Avignon i Sydfrankrig.

St. Maurice katedralen i Vienne. Dette imponerende bygningsværk, færdigopført i 1151, har muligvis givet rum til kirkekoncilet i 1311.

blev han indsat som biskop af Århus, og endelig 1310 blev han af paven udnævnt til den øverste kirkelige post i Norden: Ærkebisppestolen i Lund. Indtil dette tidspunkt havde Esger Juul gjort en nærmest kometagtig karriere, men allerede året efter kom vendepunktet, der var indledningen til et brud med kongen.

I året 1311 stævnedes paven af gejstlige fra hele verden til kirkekoncil i Vienne (en by i Østfrankrig), og ved denne særlige lejlighed skulle Esger oven i købet hente sit værdighedstegn, palliet. For at understrege sin velvilje og personlige interesse havde kongen på sin side forstrakt ham med rejsepenge.

Desværre for kongen viste en del af de forslag og vedtagelser, der blev fremsat på koncilet, sig imidlertid at være meget kontroversielle. Bl.a. var Esger meget udfarende m.h.t. at forlange gammelt kirkegods tilbage til gejstligheden. Der blev skrevet flere pavebuller i den anledning, og skønt kongens prokurator på stedet protesterede højlydt, blev Romerkirkens (og Esgers) forordninger vedtaget.

Denne adfærd fra Esgers side i Vienne sendte ham altså på direkte kollisionskurs med Erik Menved og mange adelige, bl.a. fra kongens råd: Selv om kongens navn ikke var blevet nævnt i pavebullerne, reagerede Erik ved at lade bisperne en for en aflægge troskabsed og forsikre, at de ikke agtede at benytte sig af Vienne-koncilets vedtagelser.

Desuden blev der i april 1314 indgået et retsligt forlig i Roskilde, hvorefter Esger forpligtede sig til at betale sin rejsegæld tilbage foruden en bøde på 5.000 mark sølv til kongen¹⁰ og aflagde ed på, at han aldrig ville indsætte nogen verdslig person som høvedsmand på Hammershus uden kongens samtykke.¹¹

Det fremgår altså tydeligt, at Erik Menved har opfattet Esger som en kompromitterende fejlinvestering, og deres personlige strid nåede sit foreløbige kulminationspunkt, da Esger i 1317 fra Hammershus lyste band over kongen og samlede fredløse omkring sig, hvorefter kongen så sig nødsaget til at sende et formelt og udførligt klageskrift til paven.

Men hvad så med den skånske adelsmand, Jens Kande, der i bornholmernes klageskrift bliver særligt fremhævet og brugt som den store autoritet? Kunne han overhovedet noget, som ikke alle og enhver var i stand til? Ja, kong Erik mente åbenbart, at Kande med sin særlige baggrund som bispefoged, ridder og mangeårigt, indsigtfuldt medlem af rigsrådet besad netop de egenskaber, der var nyttige til at "læse" ærkebispens intentioner og

¹⁰ Jfr. domkapitlets klage, artikel 2.

¹¹ Jfr. domkapitlets klage, artikel 6.

¹² Dipl. Dan.2. Rk., VIII, nr. 265, "...ridder Jens Kande som deres forvalter - eller snarere som deres forøder."

strategi og antagelig tillige havde kendskab til Bornholm og øens befolkning.¹² Jens Kande har gentagne gange været brugt som forhandler med Esger på Hammershus og sammen med marsken, Ludvig Albrechtsen, har han kunnet slå til på det strategisk rigtige tidspunkt: Temmelig kort tid efter at ærkebispens havde forladt Hammershus for at drage på rejse til pavekurien i Avignon, har kongens hær kunnet gå lige ind ad porten, praktisk taget uden sværds slag! Til sammenligning har man både tidligere og senere hørt om Hammershus-belejringer af helt op til 16 måneders varighed - og derfor er Jens Kandes skaktræk lidt af en bedrift. Da vi har sikkert belæg for, at han har opholdt sig længere tid ad gangen på Bornholm (bl.a. 1303, 1317 og 1319), har han muligvis også haft personlige interesser og fast ejendom på øen.¹³ Medens Jens Kande altså er udsendt af kongen (og kunne være identisk med "kongens budbringer"), er de to lidet kendte riddere, Tule Mus og Peder Mogensen, antagelig udsendt af Lund domkapitel, der - som det fremgår ovenfor - har desavoueret deres egen ærkebisp!¹⁴

Konklusion: Stridens årsager?

I historieforskningen har der længe stået en diskussion om substansen i denne heftige strid mellem ærkebispens af Lund og den danske konge i middelalderens brydningstid 1240-1340.¹⁵

Der har bl.a. været talt om "kirkens trang til frigørelse fra statsmagten", fundamentale meningsforskelle mellem den katolske kirkes kanoniske ret og kongens (og adelens) verdslige retspleje baseret på landskabslovene, kongens dynastiske opgør med medlemmer af Hvide-slægten (f.eks. Marsk Stig og Jacob Erlandsen) samt den tyske Abel-slægt og dennes alliancer. Desuden betydningen af en agrarkrise (bl.a. år 1313 misvækst og dårlig høst), nedgang i befolkningstallet, kongelig monetær krise (lav sølvledighed i mønterne og årlig pengeombytning) og generel nedgang i både kirkens, adelens og kongens indtægtsgrundlag. Alle disse faktorer er hver for sig reelle nok - men ikke alle har samme vægt: Kernen i denne konflikt var økonomien, og kongemagt og kirke var paradoksalt nok både afhængige af hinandens eksistens - og samtidig hinandens værste rivaler! Præcis derfor reagerede begge parter så voldsomt og vogtede nidkært over selv den mindste indtægtskilde. Ændringer i den religiøse overbygning og kirkepolitikken var - når alt kommer til alt - kun af marginal betydning for kongen og fremtræder i øvrigt heller ikke i de skriftlige kilder som særlig stærke bevæggrunde for ærkebispens. Kampen mellem Esger Juul og Erik Menved har først og fremmest været en kamp om den strategisk velbeliggende ø i Østersøen samt ejendomsretten til godserne og dermed mulighed for pålæggelse af skatter og afgifter og sidst, men ikke mindst: Retten til at udnytte bøndernes arbejdskraft!

¹³ Dipl. Dan. 2. Rk., V, nr. 249; Dipl. Dan. 2. Rk., VII, nr. 492.

¹⁴ M. K. Zahrtmann: "Borringholmerens Historiebog," (Rønne 1934), p. 77.

¹⁵ Ang. en kritisk forskningsoversigt, se f.eks. Helge Paludan: "Danmarks Historie", bd. 1, s. 403-415; 484-489 (Gyldendal, Kbh. 1977.)

Det bornholmske eksperiment

*Historien om den amtmandsløse tid
på Bornholm 1781-1787*

Af Karl Peder Pedersen

Da Bornholms Amtskommune og øens fem kommuner den 1. januar 2003 ophørte med at eksistere var det ikke blot en lokal begivenhed, men også en reform, der skrev sig ind i dansk forvaltningshistorie. Det var nemlig første gang, at en amtskommune og en række primærkommuner forsvandt og afløstes af en splinterny forvaltningsenhed, der i dette tilfælde fik navnet: Bornholms Regionskommune. Siden da har regeringen fremsat forslag til en landsdækkende kommunalreform involverende både amter og kommuner, og i 2004 har debatten om fremtidens kommunale forvaltning kørt i højeste gear. Der er ingen tvivl om, at man nøje vil granske den nye bornholmske regionskommune for at finde ud af, hvilke erfaringer og konklusioner, der kan drages herfra. Det er i så fald ikke første gang, Bornholm spiller en særlig rolle som forsøgsmark for resten af landet. Det er om dette tidlige eksperiment, denne artikel handler.

Amtmand Fieldsteds korte tid på Bornholm

I 1778 fik Bornholm ny amtmand, og det blev den 37-årige Thorkild Jonsen Fieldsted, der kom fra monarkiets nordligste amt, Finmarken, hvor han havde været amtmand siden 1772. Fieldsted var islandsk præstesøn, og efter at han i 1766 var blevet cand. jur. fra Københavns Universitet havde han nået at fungere både som højesteretsadvokat og som lagmand på Færøerne, inden han i 1772 var blevet sendt højt mod nord til Finmarken.¹

For Fieldsted betød udnævnelsen til bornholmsk amtmand en klar forfremmelse, men den nye stilling skulle dog vise sig at blive noget af en skuffelse for

ham, og snart begyndte han at kigge sig om efter andre jobmuligheder. Tilsyneladende var han villig til at tage næsten alt, hvad der bød sig til for at slippe væk fra klippeøen, for i 1780 lod han sig ansætte som lagmand i Kristianssand i Norge. Det var absolut ikke noget avancement, selv om det dog pyntede på sagen, at han samtidig udnævntes til etatsråd, hvorved han kom til at indtage en ganske pæn plads i det enevældige ranghierarki. Hvad er nu forklaringen på, at Fieldsted så hurtigt søgte væk fra Bornholm? Vi ved, at han forskede meget i den gamle islandske litteratur, og det havde i 1774 bragt ham ind i det fornemme Videnskabernes Selskab. Måske kan dette engagement have gjort ham interesseret i at komme tættere på hjemøen? Det kan dog næppe have været forklaringen. Den skal vi finde i hans skuffelse over sin nye stilling, som han fandt så funktionstom og betydningsløs, at den burde nedlægges. Denne holdning gav han tydeligt udtryk for i en stor indberetning med titlen: *Om Bornholm*, som han i april 1780 sendte til sine overordnede i Rentekammeret. Inden vi kigger nærmere på dette interessante dokument, og hvad det førte med sig, skal det bornholmske amtmands embedes historie i korte træk ridses op.

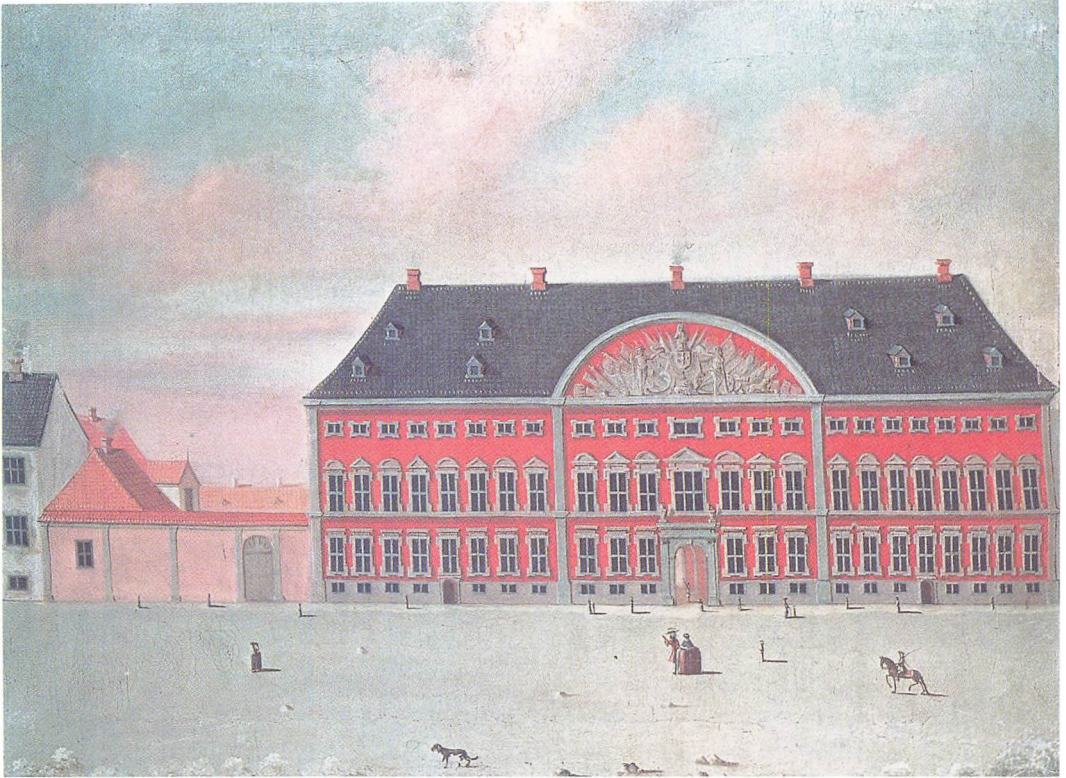
¹ Thorkild Fieldsted var 1786-96 stiftamtmand i Trondhjem, og derpå i kort tid frem til sin død i november 1796 meddirektør af Generalpostamtet. H.J. Huitfeldt-Kaas biografi af Fieldsted i C.F. Bricka: *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. 5. 1. udg., 1887-1905, s. 184; H. Hjorth-Nielsen: *Danske Prokuratorer med Kongelig Bevilling 1660-1869 samt et Tillæg indeholdende Oplysninger om en del Prokuratorer uden Kongelig Bevilling*, 1935, s. 98; H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 3, 1926, s. 44-45. og J. Bloch: *Stiftamtmand og Amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848, 1895*, s. 48.

DET BORNHOLMSKE EKSPERIMENT

Bornholms Amt burde med sine fire herreder, seks købstæder, korte afstande og mange solskinstimer være et ønskeemøde for enhver amtmand, men sådan var det langt fra altid. Ikke mindst et konfliktfyldt forhold til øens militære kommandant var med til at give amtmændene grå hår i hovedet (Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg. (1921), bd. 3, s. 519).

Tegnet og reproduceret med tilladelse af Danmarks Historiske Atlas 1919

Den Røde Bygning i Slotsholmsgade lige over for Børsen var centraladministrationens hovedsæde, og det var også her Rentekammeret havde til huse. Rentekammerkollegiets mødesal, hvor de vigtige beslutninger om nedlæggelse og genoprettelse af Bornholms Amt blev truffet, bruges i dag af Indenrigsministeriet. Maleri af Johan Rach og Hans Henrik Eegberg 1749 (Nationalmuseet).

Bornholms Amt 1662-1780

I årene umiddelbart efter at Frederik 3. i 1660 var blevet enevældig konge, afskaffede han den gamle lensmandsordning, og i stedet ansattes regulære kongelige embedsmænd – amtmænd – rundt omkring på landets regionale magtcentre. På Bornholm skete magtskiftet i 1662, hvor den barske general Adolf Fuchs da blev afløst af oberst Hans Schrøder, der ikke alene udnævntes til amtmænd, men også til kommandant. Hans Schrøder, der få år senere adledes med det flotte navn Løvenhjelms, var officer, og det gjaldt

også for hans efterfølgere i embedet. Mens amtmændene i det øvrige land så godt som udelukkende varetog civile funktioner, havde deres bornholmske kollega også en vigtig militær funktion som kommandant. Baggrunden for det stærke militære islæt var Bornholms særlige placering som dansk forpost tæt under den skånske kyst og med lange, sårbare forsyningslinier tilbage til resten af riget. I tilfælde af krig med Sverige ville klippeøen ligge meget udsat for angreb og blokade, og i begge tilfælde måtte man være indstillet på at klare sig igennem ved egne kræfter, idet forbindelsen til Køben-

havn og Sjælland sandsynligvis ville blive kappet over. Hertil kom, at de ene-vældige konger var indstillet på at give Bornholm en særstatus, ikke blot pga. den yderlige beliggenhed, men nok så meget som udtryk for den taknemlighed, de følte over for de tapre bornholmere, der i 1658 med egen hånd havde besejret de svenske besættelsesstyrker og overdraget øen til Frederik 3.

At forsvarsinteresser og militære myndigheder derfor kom til at spille en usædvanlig stor rolle i det bornholmske forvaltningsunivers sammenlignet med det, man kendte i andre dele af Danmark og Norge, kan derfor ikke undre. Sådan tegnede billedet sig tilbage fra 1660'erne og helt frem til efter Englandskrigene. "*Bornholm er*", skrev Peder Nikolaj Skovgaard i bogen *Beskrivelse over Bornholm* fra 1804, "at anse som én stor fæstning, hvis garnison samtlige landets indbyggere af mandkønnet udgør".²

Frem til 1740 var amtmands- og kommandantposten på Bornholm forenet, og sådan kunne det givetvis have fortsat mange år endnu, hvis ikke der i slutningen af 1730'erne havde rejst sig en storm af kritik mod den daværende amtmand og kommandant oberst Niels West og hans svigersøn, amtsforvalter Christoffer Schrøder. Protesterne førte til, at Christian 6. nedsatte en undersøgelseskommission, der i ekspresfart sendtes til Bornholm, hvor den gennemgik øens forvaltning på kryds og tværs. Det viste sig, at der var meget hold i klagerne, og havde det stået til kommissionen, var både West og Schrøder blevet alvorligt straffede.

Nu lykkedes det imidlertid de to at slippe for enhver straf ved verbalt gentagne gange at kaste sig for Christian 6. s fødder og tigge og trygle ham om nåde. Helt uden konsekvenser blev forløbet dog ikke, for regeringen besluttede i kølvandet på sagen, at adskille øens amtmands- og kommandantembeder.³

Efter at de civile og militære chefposter i 1740 var blevet skilt ad, pressede de militære myndigheder på for at få oprettet et koordinerende organ, og det skete i 1742, hvor den såkaldte Bestandige Kommission, bestående af amtmanden, kommandanten, amtsforvalteren og provsten, blev nedsat. Kommissionen skulle træde sammen mindst to gange om året for at drøfte sager af fælles interesse, og derudover skulle den i kriser, og når forbindelseslinierne til København blev afbrudt, fungere som særlig krisestab med ekstraordinære beføjelser.⁴

Oprettelsen af Den Bestandige Kommission – eller Den Almindelige Kommission, som den også nogle gange kaldtes – betød, at den bornholmske amtmand efter 1742 kom til at spille andenviolin i forhold til kommandanten, og i 1780 foreslog Thorkild Fieldsted, som før nævnt, af man ganske nedlagde amtmandsposten og uddelegerede opgaverne

3 Denne sag findes behandlet i Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*, 1998, s. 177-181.

4 Den Bestandige Kommission oprettedes ved reskript af 6. juli 1742. Dens historie har militærhistorikeren K.C. Rockstroh udførligt beskrevet i artiklen "Den bestandige Kommission på Bornholm 1742-1802", *Bornholmske Samlinger* 18. bd., 1927, s. 66-102. Hans fremstilling bygger i vid udstrækning på kommissionens forhandlingsprotokol 1742-1802, der befinder sig i Hærens Arkiv i Rigsarkivet (Bornholms Værn 0201-064, pk. V 1).

2 Peter Nikolaj Skovgaard: *Beskrivelse over Bornholm*, 1804, s. 149.

til Den Beständige Kommission og de resterende bornholmske embedsmænd. Hvad Fieldsted nok ikke havde regnet med var, at forslaget ikke alene fik en meget positiv modtagelse i Rentekammeret, men - som vi snart skal se det - endda blive ført ud i livet i løbet af kort tid.

Fieldsted foreslår Bornholms Amt nedlagt

Da Thorkild Fieldsted i 1779 ankom til Bornholm, var han fuld af energi og besjælet af stor lyst til at sætte sig ind i forholdene på stedet. Allerede i sit andet brev til Rentekammeret fra 1. juni 1779 er han i stand til at give et godt signalement af sit nye amt og af de vigtigste arbejdsopgaver. Han skriver bl.a.: *"Formedelst Bornholms særegne forfatning, såvel i hensigt til at landet (dvs. Bornholm) er en ø, hvor adskillige folk til vedvarende forblivelse henskikkes,⁵ samt og i henseende til at alt mandskabet som landeværn skal anses [som] militær, har man bestandig, som jeg af amtets papirer kan erfare, holdt en nøje opsigt med rejsende, således at det er og har været fra den tid af amtmændseembedet blev adskilt fra kommandantskabet en betydelig post af amtskontorets forvaltning at udstede pas og holde nøjagtige og fuldstændige ruller over alle dem, som ofte bekommer pas, [eller] begiver sig [væk] her fra landet, [det] være sig enten på kort eller lang tid på indenrigs eller udenrigs rejser."*

Videre i brevet fortæller Fieldsted, at det bornholmske amtskontor i 1778 havde udstedt 600 pas, og for at lette dette arbejde havde han umiddelbart efter sin tiltræ-

den taget initiativ til at få lavet fortrykte pasformularer. Der skulle dog fortsat føres pasprotokoller, og dertil kom at kommandanten skriftligt skulle informeres om alle ankomster og afrejser, så derfor var *"dette lands passkriveri (...) mere besværligere og vidtløftigere end nogen anden steds"*. Brevet munder ud i en række konkrete forslag til, hvordan pasvæsenet og personkontrollen kan indrettes bedre og mere økonomisk.⁶

Efterhånden som Fieldsted fik sat sig ind i sit ansvarsområde blev han mere og mere overbevist om, at den bornholmske amtmændspost var inderlig overflødig. I april 1780 sendte han Rentekammeret sin store indberetning *Om Bornholm*, der rummer en grundig økonomisk-topografisk beskrivelse af øen. Hen mod slutningen af dokumentet, kom han ind på amtmændseembedet, som han karakteriserer som værende det *"mindst betydeligste, som i kongens riger er til, da dets hovedforretning er at holde formynderbog for bønderne og udstede pas til de rejsende, og endda kan amtmænden ikke meddele den ringeste tjenestepige pas uden kommandantens tilladelse. Jeg er derfor, efter at være blevet bekendt med sagerne, ganske overbevist om, at amtmændseembedet er her ikke fornødent, og at de få forretninger, det tilkommer, kan let bestrides af kommandanten og Den Beständige Kommission; og by- og herredsfogederne, som er skifteskriverne, kan allerbequemest være skifteforvaltere, og til bevis om denne sags sandhed har jeg til rede udførlig plan og demonstration"*.⁷

5 Her hentydes til, at tvunget ophold på Bornholm for en kortere eller længere årrække i 1700- og 1800-tallet blev brugt som en mild form for straf.

6 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Forskellige konceptbøger 1779-80. Konceptbog for korrespondancen uden amtet maj 1779-(1780). Brev nr. 2 til Rentekammeret 1. juni 1779.

Når Fieldsted ikke nøjedes med at beskrive tilstanden på Bornholm, men på en række punkter påpegede behovet for reformer og forandringer, afslører han sig som en moderne embedsmand, der ikke blot opfattede sig som underdanig stats-tjener, men som et menneske, der var sig bevidst som tilhørende landets elite og derigennem forpligtet på oplysningstidens idealer og fordringer.

Det er netop dette sidste, der gjorde, at han fandt sig kaldet til at gøre opmærksom på de forhold på Bornholm, der efter hans mening var udtryk for ressource-spild.⁸ Fieldsted var i 1769 og 1774 blevet optaget til medlem af hhv. Landhusholdningsselskabet og Videnskabernes Selskab, og også dette forpligtede ham til at gøre en indsats i oplysningens tjeneste. Forslaget om en regionalreform på Bornholm blev da heller ikke hans sidste forsøg på at påvirke de politiske beslutningstagere; f.eks. tilkendtes han i 1783 en guldmedalje for sin besvarelse af Landhusholdningsselskabets prisopgave om en reform af handelen på Island, og i 1792 publicerede han et forslag til oprettelse af bygdemagasiner i Norge, som også blev godt modtaget.⁹

7 Fieldsteds forslag, der er dateret 29. april 1780, blev i 1794 trykt i Frederik Thaarups antologi: *Materialier til det Danske Monarkis Statistik*, bd. 1, s. 59-96 (*Om Bornholm. Promemoria*). Den gengivne citat findes her på s. 87-88.

8 Fieldsteds indleder indberetningen med følgende karakteristiske bemærkning: "*Ved at forfatte denne promemoria har jeg alene haft til øjemed at afgive en kort fortælling om Bornholms nuværende tilstand i hensigt til det politiske, og derhos at forestille de misligheder, som ved en eller anden indretning synes at forekomme, og som tidens lejlighed, vane og misbrug har indført*". Sammesteds, s. 59.

9 Se note 1.

Regeringen beslutter at nedlægge Bornholms Amt

I Rentekammeret læste man Fieldsteds indberetning med stor interesse, og vel også med nogen forundring - for det hørte jo dog til sjældenhederne, at embedsmænd uden videre fortalte, at deres job var overflødige og burde afskaffes. I 1780'erne var man godt i gang med en modernisering af den offentlige forvaltning, og man havde stærkt brug for veluddannede, selvbevidste og ærlige folk som Fieldsted. Med til at skærpe interessen var sikkert også det faktum, at statskassen jo kunne spare amtmandsgagen på 1.000 rigsdaler.¹⁰ Mon ikke forslag til udgiftsbegrænsende foranstaltninger til alle tider er blevet hilst hjerteligt velkomne i landets finansministerium?

Hvilke af Rentekammerets embedsmænd, der gennemgik og vurderede Fieldsteds forslag røber kilderne intet om. Beslutningsprocesserne i enevældens regeringskontorer var hemmelige, og kortene blev altid holdt tæt ind til kroppen. At man så positivt på sagen, afsløres dog af det faktum, at man inden længe besluttede sig til at høre, hvad kommandanten, landsdommeren og amtsforvalteren mente om ideen. Mens landsdommer Peder Graah og amtsforvalter Thomas Münster var positivt indstillede, vendte kommandant Hans Nansen tommelfingeren nedad. Den eneste løsning, han kunne gå ind på, var at han selv overtog både amtmandsopgaverne og amtmandsgagen. Desværre er Nansens originale svar ikke bevaret - vi kender det kun gennem Ren-

10 Rigsarkivet, Finanskollegiet, Dansk-norske assignationskontor: Civilt gagereglement 1780.

tekammerets referat – så vi kan ikke præcist vide, hvilke argumenter han fremførte. Vi ved heller ikke, om han i det hele taget syntes, at det var en god ide at nedlægge amtmandsposten.

Nansens nej til Fjeldsteds forslag fik ikke embedsmændene i Rentekammeret til at opgive projektet; tværtimod fremlagde de den 14. marts 1781 et forslag til Bornholms fremtidige regionalforvaltning for Christian 7., og dette dokument fik den 23. april 1781 den sindssyge monarks nydelige underskrift.¹¹

Nyordningen af Bornholms forvaltning fulgte Fjeldsteds forslag om at nedlægge amtmandsembedet og om at overføre nogle af amtmandsopgaverne til Den Beständige Kommission. Derimod undlod man at give kommandanten flere opgaver, ligesom by- og herredsfogederne heller ikke fik lov til at fortsætte med skifteforretningerne; ”restopgaverne” blev i stedet fordelt på amtsforvalteren og landsdommeren, og det skulle snart vise sig ikke at være nogen heldig løsning.

Den Beständige Kommission fortsatte som et kollegialt organ, der traf beslutninger i enighed eller ved flertalsafgørelser. Kommandanten overtog amtmandens rolle som formand, og derudover bestod den kun af amtsforvalteren og landsdommeren. Provsten mistede således sin plads, men han kunne dog fortsat deltage i møderne, når man behandlede fattig- og skolevæsenssager samt kirkelige sager. Tidligere havde Rønnes byfoged fungeret som kommissionens sekretær, men nu

bestemtes det, at både førelsen af mødeprotokollen samt korrespondancen skulle udføres af yngste kommissionsmedlem, landsdommer Graah. I reskriptet defineres kommissionens opgaver som værende følgende: at påse landets nytte, dvs. være opmærksom på alt, som kan udnyttes eller udvikles til gavn og nytte for Bornholms indbyggere mm., at føre tilsyn med politikvæsenet og de lokale politimestre, at fastsætte kapitelstakster, at aftinge lejemålsbøder,¹² at godkende repartitioner over delinkventomkostninger¹³ og at have opsyn med Frederiks Stenbrud.

Landsdommeren overtog amtmandens opgaver i tilknytning til retsvæsen og anklagevirksomhed, ligesom han også fik tildelt en række autorisations- og regnskabsopgaver, og for dette honoreredes han med 200 rigsdaler ekstra om året.

Amtsforvalteren tildeltes også en række amtmandsopgaver, bl.a. bestyrelsen af de bornholmske statsjorder og pasudstedelsen. Derudover overtog han skifte- og overformynderivæsenet, men da disse hverv kastede indtægter af sig i form af sportler, fik han ingen yderligere lønforhøjelse.

Endelig fik *landsdommeren* og *amtsforvalteren i fællesskab* til opgave at føre opsyn med vrage og drivgods samt at forvalte indtægterne herfra, ligesom de også

11 Rigsarkivet, Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1781, nr. 105-180 (Rtk. 2411.11). Forestilling nr. 115 af 14. april 1781. kgl. res. af 23. april 1781.

12 Lejemål, dvs. sex mellem ugifte, var ulovligt og straffedes med bøde og offentlig skifte i kirken. Den sidste del kunne efter aftale med myndighederne erstattes af en pengebøde, og det er disse aftaler, også kaldet aftingninger, der her henlægges til Den Beständige Kommission.

13 Hvert år blev udgifterne til de mest omkostningskrævende straffesager reparerede, dvs. fordelt lige- ligt på alle øens sogne. Der var tale om en solidarisk ordning, der skulle forhindre at enkelte sogne blev tvunget i knæ pga. særlige dyre retssager.

i fællesskab skulle kontrollere øens kirke- og hospitalsregnskaber.

Resolutionen af 23. april 1781 rummer intet om de bornholmske købstæder, men det er nu ikke så mærkeligt, for ligesom i resten af Danmark og Norge hørte købstæderne frem til ca. 1800 under stiftamt-mændene. Den sjællandske stiftamtmand Henrik Adam Brochenhuus fortsatte derfor med at være overordnet myndighed for Rønne, Hasle, Allinge-Sandvig, Svaneke, Nexø og Åkirkeby også i den amtmandsløse tid.

Den bornholmske regionsledelse

Hvem var nu de tre personer, der blev sat i spidsen for den bornholmske forvaltning i april 1781? Ældst i gårde var den 58-årige oberstløjtnant Hans Nansen – oldebarn af den berømte københavnske borgmester af samme navn. Hans Nansen var i øvrigt født på Bornholm, hvor hans far Mikkel Nansen havde været landsdommer i årene 1716-47. I 1775 var han vendt tilbage til sin fødeø som dens kommandant, og denne stilling sad han inde med til sin død i 1787.

Den 53-årige amtsforvalter Thomas Georg Münster¹⁴ boede med hustru og 5 børn samt en række kontor- og tjenestefolk på amtstuen i Rosengården. Amtsforvalteren var nordmand af fødsel, og før han i maj 1777 kom til Rønne, havde han været foged i Jædren og Dalerne. Efter at Fjeldsted havde forladt Bornholm i 1780, blev Münster konstitueret som amtmand frem til april 1781, og den opgave havde han løst til alles tilfredshed. Münster

varetog i øvrigt - på linie med sine forgængere - også embederne som ridefoged og proviant-, ammunitions- og materialforvalter.

Den 31-årige landsdommer Peder Graah¹⁵ var københavner med stort K. Han var cand. jur. fra 1772, og havde frem til 1777 arbejdet i Danske Kancelli, hvor hans far var højststående embedsmand. Da han - samtidig med Münster - i maj 1777 ankom til Rønne som landsdommer, var det ikke fordi han brændte efter at bo på Bornholm, men alene fordi stillingen kunne indgå som et passende led i den karriereplanlægning, der gerne skulle føre ham tilbage til København. Indførelsen af den nye regionalforvaltning i 1781 fik Graah til at arbejde af fuld kraft på at kunne vende tilbage til København, og det lykkedes ham at få lovning på et af de første ledige højesteretsdommerembeder. Det blev til virkelighed ved årsskiftet 1783/84, hvor han lettet kunne forlade Rønne, og efterlade landsdommerembedet til den 41-årige vicelandsdommer Ditlev Ludvig Rogert.

Rogert var lollandsk præstesøn, og af uddannelse både cand. theol. og cand. jur., men ikke desto mindre havde han haft svært ved at få job. Først efter 8 års arbejdsløshed var han i 1782 blevet vicelandsdommer på Bornholm, og da han oven i købet fik stillingen med succionsret var han selvskreven til landsdommerstillingen, da den blev ledig ved Graahs afgang. Allerede mens Rogert var vicelandsdommer, forsøgte Graah at lægge amtmandsopgaverne over på hans skuldre, men det blev der sat en stopper

¹⁴ Henry Bruun: Danmarks Amtsforvaltere 1660-1848, 1919, s. 23.

¹⁵ Appellinstansernes Embedsæt 1660-1919, 1928, s. 48 og 83 og A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati et Examinati Juris 1736-1936, bd. 2, 1955, s. 36.

3. Landsdommer Ditlev Ludvig Rogert (1742-1813) er den eneste af den bornholmske regionsledelses kombattanter, som det er lykkedes at finde billede af. Når der er bevaret en silhuet af ham, skyldes det nok ikke så meget hans landsdommervirksomhed, men mere det faktum, at man har ment, at han skulle have komponeret melodien til "Kong Christian står ved højen mast" (Det Kgl. Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

for, idet landsdommeren fik besked på, at han, i det omfang han ikke personligt kunne klare tingene, måtte ansætte en fuldmægtig til at passe forretningerne. Året efter at Rogert var blevet landsdommer, giftede han sig med kommandant Nansens datter, Christiane Antoinette, og

han fortsatte som landsdommer helt frem til landstingets nedlæggelse i 1813.¹⁶

¹⁶ Appelinstanternes Embedsetat 1660-1919, 1928, s. 43 og A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati et Examinati Juris, bd. 3, 1957, s. 423; Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Rentekammerbreve 1771-1786: Breve af 14. juli og 9. august 1783.

Fra april 1781 var det disse mænd, der førte de bornholmske amtmandsopgaver videre, enten enkeltvis eller i fællesskab, og det blev ikke nogen harmonisk rejse. I det følgende skal vi se nærmere på nogle af de store og små konflikter, der udspillede sig på den bornholmske scene, og som efterhånden gjorde både bornholmerne og embedsmændene i Rentekammeret så trætte af det bornholmske eksperiment, at det definitivt blev afviklet i 1787.

Kommandantens ultimatum

Som det fremgik af de høringsvar, Rentekammeret havde indhentet, mens man overvejede, hvad man skulle gøre med Fieldsteds forslag, var kommandanten modstander af at opsplitte amtmandsembedet, og det var derfor ikke med hans gode vilje, at projektet blev til virkelighed. Først og fremmest var Nansen utilfreds med, at Den Beständige Kommission nu skulle til at fungere som et egentligt forvaltningsorgan med et større ressort, for det måtte give kommissionsmedlemmerne mere at lave. En øget arbejdsbyrde uden højere løn var lige det, Nansen havde frygtet, og selvfølgelig gnavede det også i ham, at han var den eneste af de tre, der ikke havde fået nogen som helst økonomisk kompensation. I november 1781 stillede han derfor Rentekammeret over for det ultimatum, at han enten forlod kommissionen eller fik et gagetillæg på 300 rigsdaler. Sagen endte med et typisk kompromis; Nansen fik besked på at blive på sin plads i kommissionen, men som plaster på såret fik han 200 rigsdaler mere i løn om året; dermed havde Rentekammeret lagt beslag på halvdelen af den

lønsom, man havde sparet ved nedlæggelsen af amtmandsstillingen. Med lønhøjelsen fik man lukket munden på Nansen, og i den følgende tid passede han sit kommandant- og kommissionsarbejde uden at kny.¹⁷

Landsdommerens og amtsforvalterens rangstrid

Den kgl. resolution af 23. april 1781 foreskrev, at landsdommeren og amtsforvalteren i fællesskab skulle behandle strandings-, kirke- og skolesager, men hvem af de to skulle føre forsædet? I Den Beständige Kommission havde Graah som yngstemand fået tildelt skrivearbejdet, men betød det også, at han skulle overlade førersædet til Münster, når de to herrer mødtes i deres egen lille fælles kommission? Graah mente nej, og i august 1781 bragte han sagen op over for Rentekammeret. Hvorfor ønskede han mon nu at pille ved dette forhold? Det kunne jo ikke andet end udløse irritation eller det, der var værre, enten hos den ene eller den anden. Det gjorde han givetvis, fordi han var utilfreds med, at Rentekammeret havde fraveget det velkendte princip om at placere folk efter rang. Både landsdommeren og amtsforvalteren var justitsråder, og som sådanne hørte de hjemme i 5. rangklasse nummer 3, men da Graah havde fået sin titel fire år før Münster, ville det være i overensstemmelse med tidens konventioner at placere ham over Münster. 1700-tallets Danmark var et udpræget rangssamfund, og ambitionen

¹⁷ Rigsarkivet. Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1781, nr. 181-272 (Rtk. 2411.11). Forestilling nr. 273 af 17. november 1781, kgl. res. af 26. november 1781.

om at få en plads i rangen udgjorde en stærk drivkraft hos dens mennesker.¹⁸ Internt i forvaltningen var man imidlertid i 1770 holdt op med at placere folk efter rang, og i stedet anbringe dem efter embede og anciennitet. Det hang sammen med, at rangklasseordnede placeringer, der f.eks. satte en løst tilknyttet medarbejder, der var lensgreve, højt over borgerlige afdelings- og kontorchefer, ikke var hensigtsmæssige i kollektive organer, der skulle træffe hurtige, saglige beslutninger. Graahs protest afspejler således den konfliktsituation, der kunne opstå, når nye og gamle principper kolliderede. Landsdommerens venner og bekendte har sikkert undret sig over, at han blev sat efter Münster, og har sikkert spurgt sig selv, om Graahs sidsteplads afspejlede Rentekammerets utilfredshed med ham. De kunne jo ikke vide, at centraladministrationen havde forladt de rangbestemte placeringer; for det blev nemlig først almindelig kendt, da Fogtmanns bind med reskripter fra årene 1766-76 udkom i 1795. Her kunne man læse, at der den 31. december 1770 var udstedt ordre om, at embedsmænd i alle kollegiale forsamlinger, også de, der kun bestod af to personer, skulle tage plads efter deres embede og dernæst efter anciennitet.¹⁹ Da Münsters kombinerede amtsforvalter-, proviant-, ammunitions- og materialforvalterembede lå i en højere rangklasse end landsdommerembedet, var sagen set med Rentekammerets øjne ligetil, og den 15. december 1781 afviste man Graahs

klage, og meddelte ham, at han også i den lille to-mandskommission skulle vige for Münster.²⁰

Forholdet mellem Graah og Münster havde aldrig været det bedste, og det blev nu klart værre. Der er ingen tvivl om, at nederlaget på rangfronten for alvor satte skub i Graahs ønske om at vende tilbage til København. I 1782 rejste han flere gange til hovedstaden for at pleje sine gode forbindelser, og snart lykkedes det for ham, som tidligere nævnt, at få lovning på en stilling i Højesteret. Graahs uvilje over for Münster gav sig flere udslag. F.eks. optrådte han i forbindelse med vurderingen af amtsforvaltergården i efteråret 1781 så uvenligt, at Münster i et brev til Rentekammeret skriver: "*Det passerede viser og uden tvivl, hvad jeg kan vente mig af justitsråden (dvs. Graah) ved denne forretning*". Det var således ikke mindst hos amtsforvalterens, at meddelelsen om Graahs udnævnelse til højesteretsdommer blev hilst velkommen, da den blev kendt i slutningen af 1783. Imidlertid fortsatte efterfølgeren i landsdommerstolen med at se skævt til Münster, så konflikterne mellem de to ledende bornholmske embedsmænd var dermed langt fra slut.²¹

18 Læs mere om dette i Peter Henningsens artikel: Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnête kultur, Historisk Tidsskrift, bd. 101, 2001, s. 313-344.

19 Kabinettsordre af 31. december 1770.

20 Rentekammerkollegiets brev til Graah og Münster af 15. december 1781 findes i Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Ujournaliserede breve 1708-1808. Münsters kommentarer til Graahs ansøgning findes i hans brev til Rentekammeret af 26. oktober 1781 (Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Kopibøger 1780-86. Læg 1781-82).

21 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Kopibøger 1780-86. Kopibog 1781-82. Münsters brev til Rentekammeret 7. december 1781. Jfr. også Münsters breve til byfoged Rasch 4. august 1781 og til landsdommer Graah 27. november 1781 og 29. juni 1782.

En klagesag fra Øster Marie Sogn 1782

Vi skal nu se på nogle konkrete sager, som kan give en fornemmelse af, hvordan forvaltningen fungerede i den amtmandsløse tid. I februar 1782 fandt bønderne i Øster Marie Sogn, at de var blevet pålagt for mange pligtkørsler (ægter) set i forhold til andre sogne, og derfor indsendte de en klage til amtsforvalter Münster med ikke mindre end 32 underskrifter.

I det følgende gengives dens fulde tekst samt de to påtegninger, som afslører en hel del om behandlingen af denne sag (se side 112).²²

"Underdanigst Pro Memoria!

Vi undertegnede bønder af Øster Marie Sogn finder os underdanigst beføjet [til] at andrage for Deres Velbårenhed angående den store byrde, som i afvigte år og i år trykker os med ægter i delinkventsager.²³ Først med en ved navn Jens Andersen, og de i sagen befalede prokuratorer;²⁴ som vi [på] tingdagen måtte føre fra andre [af] land[et]s kanter til tinget og tilbage igen. Sagen faldt dog så ud, at han blev frikendt, men ægterne måtte vi alligevel gøre uden erstatning. Straks efter blev en [person] greben og arresteret med hvis transporter og samme byrder påfaldt, og siden delinkventinden Maren Blåholdt, som vi nu i det meget slemme føre og vejrlig har måttet køre fra Rønne til Svaneke og siden fra Svaneke til Rønne; føre en prokurator fra og til Allinge og en prokurator fra og til Neksø, og

det snart hver tingdag, og som tiden ser lang ud, da vi nu i 3 tingdage har gjort daglige transporter, og intet betydeligt i sagen er forrettet. Vi ved ikke om den imod hende (dvs. Maren Blåholdt) anlagte sag er af nogen betydenhed, at den kan blive strafværdig. Vi skal nu jages i disse grove ægter og enten sagen falder ud på [den] en[e] eller anden måde.

Vi synes, at når sådant skete og indtraf, at nogen blev arresteret, sådan sag måtte gøres klar bevist, før kongens ægter brugtes, at ej nogen af en slags indfald skulle gøre arrest over nogen, at sognets bønder desangående skulle plages med deslige grove ægter. Vi kan nu ej længere udstå disse lange ægter. Thi ansøger vi underdanig, at andre af landets beboere gunstig måtte assistere os i disse grove ægter, som Deres Velbårenhed selv for godt finder, da vi ved, at han af anførte ser, at vi nødsages til [at indgive] denne ansøgning.

*Øster Marie Sogn den 6. februar 1782
(32 underskrifter)*

På ansøgningen resolverede amtsforvalter Münster 8. marts 1782 følgende: "Denne ansøgning, som og vedkommer hr. justitsråd Graah for en del, tilsendes ham, for deraf at erfare det, ham kunne vedkomme til rettelse".

Herpå svarede landsdommer Graah følgende: "Ansøgninger sker kun til kongen. Det er egentlig om ægternes fordeling på andre [af] landets beboere, de beder, og denne sag er ikke min; altså siden denne sag er hr. amtsforvalter Münster ene vedkommende tilsendes den ham igen til rettelse, men var den min [sag], sendte jeg bud til Anders Michel-

22 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Ujournaliserede breve 1708-1808. Ansøgning fra Øster Marie Sogns bønder 6. februar 1782.

23 Straffesager.

24 De sagførere, der var beskikket som forsvarere.

Eftersom vi underskriver af aarstet af Læstet
 Salomon Jensen som den 27de Maaned i Sigt Goven
 tyder dem om at have Kaldet som for sig selv som
 for de 40 Aar og 2 Maaned af Kaldet som ut ved sig
 de andre der siges **Øster Marie Bønder**
 Februar 1762 Kaldet som siges

Anders Christoffer paa 27de Decbr 1762
 af Et Brev som er Dater 16 Maaned 1762 Anders Jensen
 Hans M.H.S. Hansen af 50 Aar
 1755 Helligsnes Jensen
 Hans PRSK Clausen som siges siges I.R.S.K. som siges
 Hans Clausen Kaldet som siges 1756 siges
 Hans Mogens
 Hans Anders Jensen
 EES som siges som siges som siges
 Mogens Weideman som siges som siges
 H.K. Niels Christoffer HLS Oelshorn
 Hans som siges
 Hans Mogens Jensen
 Hans som siges Hans Christoffer Top Andersen
 Hans som siges Hans Jensen som siges
 Hans som siges Hans som siges
 Hans som siges Hans som siges
 Hans som siges Hans som siges
 Hans som siges Hans som siges

Øster Marie-bøndernes underskrifter på deres klagebrev afslører, at ikke alle skrev lige godt, ligesom det også nogle steder kneb med ordentlig blæk til pennen (Landsarkivet for Sjælland).

Denne Indsigning, som og medkommer fra Gullic-
land Graah for en Brev, tilfornsket ham, hvor der
er at se, som det er, som den medkommer til det
fulde. Dato den 8^e Martii, 1782.

Stundt.

Indsigninger som kan til Kongen.
Det er rigtignok som afkommer Land-
tinget, som ender Landets Beboere
de her, og som dog er ikke
min, selv om jeg som dog er
st. Amtsforvalter Münster som
medkommer sig selv, som dog
igien til det hele, men som
den min, som jeg end til
Landets rigdom og Bøder Høst
Høst og end som for sig, at
Loven er ikke med dem, som
de ikke raisonere om som
de ikke for sig, som
om som sigdeligt er, som om
Maren Blacholts Graftolighed,
men som folk som vilige
at man ikke stille som
Commission om som
Borgerne igien.

Amtsforvalter Münster og landsdommer Graah havde mere magt over tingene, da de afgav deres vota på klagebrevets sidste side (Landsarkivet for Sjælland).

sen og Peder Ibsen Holst²⁵ og lod dem foreholde, at dersom de ville vel fare, måtte de ikke raisonere over, hvad de ikke forstår, såsom om hvad betydeligt er, eller om Maren Blåholdts straffældighed, men smukt holde dem rolige, at man ikke skulle få en kommission over Øster Marie-boerne igen”.

Som det fremgår af påtegningerne, var der åbenbart en vis uklarhed om, hvem der havde beslutningskompetencen i den pågældende sag. Vi kan ikke af det bevarrede kildemateriale se, hvad udfaldet blev, men mon ikke amtsforvalteren fandt en løsning sammen med Øster Marie-bønderne; der er i hvert fald ingen tegn på, at bønderne sendte klagen videre til kongen i København. Interessant er det at se, at de gode Øster Marie-bønder absolut ikke var mundlamme og heller ikke bange for i en ret så direkte form at stille spørgsmål ved øvrighedens gøren og laden – og det på en måde, som ikke bekom landsdommer Graah vel. Han foreslog ligefrem Münster, at han ikke skulle være bleg for at true med en kommission, hvis ikke de gode sognefolk fra Øster Marie var til at forhandle med.

Den Beständige Kommission og vragloven

Som vi netop har set det i forbindelse med Øster Marie-klagen betød den manglende amtmand, at flere personer blev involveret i sagsbehandlingen, og det tog naturligvis sin tid. Værre var det, hvis de pågældende embedsmænd ikke kunne eller ville tale sammen eller måske direk-

te bekæmpede hinanden, og det blev snart situationen på Bornholm.

En af de opgaver, som Rentekammeret meget hurtigt stillede Den Beständige Kommission over for, var moderniseringen af de bornholmske strandings- og vragregler. Allerede i sommeren 1781 bad man om et forslag, men i stedet for ét fik man to, idet landsdommer Graah selv indsendte sin egen tekst. I april 1782 genfremsatte Rentekammeret sit ønske, og nu gjorde man det ganske klart, at man ville have en fællesindstilling, og at man, såfremt der var dissens på nogle punkter, ønskede argumenterne for disse anført. Heller ikke dette blødte Graah op, og i juni 1782 indsendte Nansen og Münster derfor såvel deres fælles som Graahs tidligere forslag. Da det jo var en ret så alvorlig sag, at kommissionen nu for anden gang ikke havde gjort det, den var blevet bedt om, var det magtpåliggende for Nansen og Münster at beskrive, hvorfor det er gået galt. De bedyrede i den forbindelse, at vi *”har gjort os al mulig umage for at efterkomme [ordren] på det nøjeste, men umuligt har det været for os at overtale justitsråd og landsdommer Graah til en gang at konferere med os herom. Vi kunne ej dølge det længere, at han heri, som i næsten alt andet man har med ham at bestille, søger uden grund at gøre vanskeligheder, og som oftest aldeles at afholde sig fra at møde i kommissionen under ugrundede forvendinger.²⁶ Vi må slutte, at hans fornemste hensigt hermed er at få den kongelige resolution af 23. april f. å. aldeles ophævet (...) Vi vil med stiltienhed forbigå justitsrådets mundtlige udladelser, da vi søgte at overtale ham at konferere med os om denne sag”.*

²⁵ Anders Michelsen fra 22. selvejergård og Peder Ibsen Holst fra 62. selvejergård havde skrevet under som de første på klagen.

²⁶ Påskud (af tysk: vorwand).

Rm.

For at bestemme Kapiteld Taxten for indkommerne
Aars Afgifter anseende heris Wædderleses Jacobus min,
ligt ved indskudt og ved bestilte Omregning om sine gængsle
Kjøb paa slyng, Byg, Jæren og Andet i Nexø og Åkerkeby.
Danne den 10de Febr. 1787.

Hansen

Rogert

Def. 1786 Aars afgrænsede som Ombesøgt Hverens folkeh. i Nexø for folkeudsk. for
for summe:
14 Jæren 4 R. 1/2 a 4 R. 1/2
14 Byg 3 R. 1/2 a 3 R. 1/2
14 Jæren - 1 R. 1/2 a 1 R. 1/2
14 Sæen - 3 R. 1/2 a 3 R. 1/2
14 Vædderleses 8 R. 1/2 a 9 R. 1/2

Pesteren Hans Sonne

Hans Peter Rasmussen

Land Kiøbt nu i Åkerkeby som i Nexø
Liljehaarn

Nikol. Rasmussen

Hans A. Apson

Den Beständige Kommission skulle hvert år fastlægge de officielle omregningstakster mellem naturalier og penge, og før denne kapitelstakst blev bestemt indhentes lokale prisoplysninger. Her ses korrespondancen med Nexø og Åkerkeby i februar 1787 (Landsarkivet for Sjælland).

Landsdommer Graah var åbenbart ikke bange for åbenlyst at sabotere arbejdet i Den Beständige Kommission. Desværre er hans "mundtlige udladelser" ikke refereret, så hans motiver kan vi kun gisne om. Betydningfuldt nok udløste hans opførelse i denne sag ingen reaktioner fra Rentekammeret, ud over at man foreløbigt indstillede revisionsarbejdet. Først i 1784 ekspederedes sagen videre til Danske Kancelli, hvor man udarbejdede de nye retningslinier, som så dagens lys i reskriptet af 27. maj 1785.²⁷

Fortsat knas i Den bestandige Kommission

Efter at Peter Graah i slutningen af 1783 havde forladt Bornholm, og overladt landsdommersædet til Ditlev Rogert, skulle man forvente at samarbejdet både i Den Beständige Kommission og i landsdommerens og amtsforvalterens fællesudvalg begyndte at glide lettere, men sådan kom det ikke til at gå. Rogert videreførte sin forgængers antipati mod Münster, og helt galt gik det, da han blev forlovet og senere gift med kommandantens datter. Nansen og Rogert udgjorde nu majoriteten i kommissionen, og det fik Münster til ofte at holde sig væk fra møderne, for som han skrev til Nansen den 30. marts 1784: "*Deres Højvelbårenhed og hr. svigersøn overlægger dog altid sagerne og deres stemme er jo overvejende, så at et personligt møde kan ikke gøre mere udslag i sagerne end min skriftlige betænkning*". I samme brev fortæller han videre om, at han har bragt sagen op over

for Rentekammeret, og han gik tilsyneladende og ventede på at kunne udtræde af kommissionen.

"Nu kan den tid snart forventes, at jeg formoder at blive entlediget²⁸ fra Den Beständige Kommissions forretninger", skriver han, men sådan skulle det nu ikke komme til at gå; Münster fortsatte i kommissionen helt til den bitre ende i 1787. Til gengæld udeblev han ikke sjældent fra møderne, og nøjedes med at give sine skriftlige vota, efterhånden som sagerne blev sendt til ham.²⁹

Grunden til at Münster kom på kant med Rogert var ikke kun den blokpolitik, han og svigerfaderen førte i Den Beständige Kommission. Nok så meget skyldtes det hans kendelse i en sag om skifterettigheder, der verserede mellem amtsforvalteren og ejerne af øens proprietærgårde. Efter Münsters mening havde Rogert "*højlig forværret og forurettet mig*", og naturligvis blev det ikke bedre af, at proprietærene efterfølgende hyrede den københavnske stjerneadvokat og generalfiskal³⁰ Peter Uldall, og fik nedsat en kommission bestående netop af Rogert og landstingsskriver Lindved til at gå videre med sagen.³¹

27 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Kopibøger 1780-86. Læg: Kopibog 1781-82. Münsters brev til Nansen og Rogert 27. februar 1784 og til Nansen 30. marts 1784.

28 Blive fritaget for, blive afskediget fra (af tysk: entledigen).

29 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Kopibøger 1780-86. Læg: Kopibog 1784-85. Münsters brev til Rentekammeret marts 1782. Læg: Kopibog 1782. Nansens og Münsters brev til Rentekammeret juni 1782. Læg: Kopibog 1784-85. Münsters brev til Danske Kancelli 27. september 1784.

30 Datidens øverste offentlige anklager.

31 Landsarkivet for Sjælland, Bornholms Amt: Kopibøger 1780-86. Læg: Daterede koncepter 1781-85. Münsters udaterede koncept til svar på stævning af 26. maj 1785.

Situationen var altså den, at Den Beständige Kommission efter 1784 kørte på vågeblus, og når de tre medlemmer mødtes, var der isnende kold luft mellem dem. De formelle regler blev nogenlunde overholdt, og selv om Münster fik sagerne til udtalelse, fik han ikke indflydelse på beslutningerne. Ofte var kommissionens indstillinger kun underskrevet af Nansen og Rogert, og Rentekammeret måtte så efterfølgende kontakte Münster for at høre, hvad han mente i det konkrete tilfælde. Det var naturligvis helt uholdbart, og det var stærkt medvirkende til, at man i Rentekammeret besluttede sig for igen at ansætte en amtmand på Bornholm.

Folkebevægelsen for en amtmand på Bornholm

Problemerne i Den Beständige Kommission og gnidningerne mellem de ledende embedsmænd kunne naturligvis umuligt holdes hemmelige; tværtimod gav de anledning til meget snak, og sikkert også megen morskab, rundt omkring på øen. På et tidspunkt syntes de menige bornholmere at have fået nok, og i oktober 1785 gik Jep Jørgen Koefoed fra Koefoedsgården i Øster Marie i aktion. Han var storbonde, men er også blevet kaldt Bornholms første journalist, fordi han var meget skrivende, og det var da også i form af et opråb, der blev kopieret og læst af mange, at han kastede sig ind i kampen for at få amtmandsembedet genoprettet: *"Skal da Bornholm være stedbarn, det Bornholm, som allerførst overdrog sin rette konge arveret?"*, indledte han sin appel og fortsatte: *"Hvorfor skal det ingen amtmand have? Hvo var du, som gjorde dette forslag? Enten kendte du ikke*

landet, eller du ville det ikke vel, eller du har haft egennyttige hensigter eller du har villet se løjer".³²

Sit opråb rundsendte Jep Jørgen Koefoed forsigtigvis under pseudonymet *Philoborringius (Bornholmernes ven)*, men snart lod han masken falde, og stod frem under eget navn. Det skete med den ansøgning om at måtte få amtsforvalter Münster udnævnt til amtmand, som han egenhændigt skrev og signerede, og som han omkring 1. december 1785 gav til sin kones farbror Poul Anker. Anker boede i Rønne, men kom meget rundt på øen, og han tog nu brevet med for at indsamle underskrifter. Selv om alle blev bedt om at holde tand for tunge, kom sagen hurtigt myndighederne i skikkelse af Hasles byfoged Gad for øre, og han søgte og fik Den Beständige Kommissions opbakning til at afholde politiforhør for at få fastslået, om der var tale om ulovligheder, evt. i form af *"sammenrottelser"*. Beslutningen i Den Beständige Kommission blev truffet efter det velkendte mønster to mod én; Nansen og Rogert sagde ja, mens Münster ikke mente, at der var grundlag for at gå i aktion - for, som han skrev i sit svarbrev til Nansen, *"af erfaring har jeg lært at kende byfogedens (dvs. Gads) temperament, hvorved han oftest forledes til at gøre meget af intet. Anmeldelsen er desuden opfyldt med urimeligheder, modsigelser og den ligner nøje sin forfatter"*.³³

Fra den 10. januar til den 10. februar 1786 blev der nu gennemført en række

³² Karl M. Kofod: Koefoedgaard i Øster Marie.

Bornholmske Samlinger 13. bd., 1920, s. 173-75.

Jf. også M.K. Zahrtmanns artikel "Bornholms første journalist" i Bornholms Tidende 3. juli 1916. Tak til Holger Kürstein på Bornholms Lokalhistoriske Arkiv for hjælp med at fremskaffe denne avis.

politiforhør i Rønne, Svaneke og i Nørre Herred, og de gør det muligt at følge Poul Ankers aktiviteter på tæt hold. Da han den 21. januar selv mødte frem på bytinget i Rønne, blev han spurgt om, hvorfor han havde påtaget sig denne opgave, og han fortalte da retten, at han havde gjort det af venlighed over for sin slægtning, men også fordi han var enig med Koefoed, når han *"troede, det var bedre for bønderne og almuen at have med én mand at bestille end med samtlige kommissionen, da det faldt dem uforståeligt at gå med de små ting eller ansøgninger til Den Almindelige Kommission, som ellers henhørte under amtmandsembedet"*.³⁴

Da Jep Jørgen Koefoed blev klar over, hvor alvorligt myndighederne greb sagen an, skrev han den 26. januar 1786 til byfogeden i Rønne, og orienterede ham om, at brevet, der nu befandt sig hos ham på Koefoedgården forsynet med 13 underskrifter, ikke var nogen klage, men udelukkende en allerunderdanigst ansøgning om at Bornholm igen måtte få en amtmand.³⁵ Når man var gået et skridt videre og havde

peget på amtsforvalter Münster, skyldtes det, at *"han og hans frue er landets indbyggere ubeslægtet"*, hvilket man ikke kunne sige om Nansen, og heller ikke om landsdommer Rogert, efter at han i august 1785 var blevet gift med kommandantens datter. Også ud af politiforhørene lyser folks utryghed ved, at to at øens ledende embedsmænd var blevet nært beslægtede, og det forstærkedes naturligt af, at Nansen i forvejen var i familie med flere af øens proprietærfamilier. Dertil kom, at mange også på det personlige plan bedst kunne lide Münster; eksempelvis giver Rasmus Kofod amtsforvalteren det skudsmål, at han er *"en nådig og mild herre, der svarede alle og enhver vel, og så på kongens og landets bedste"*.³⁶

Det stod snart klart, at bornholmerne med deres underskriftsindsamling havde gjort Münster en bjørnetjeneste, for nu faldt hans fjender over ham med slet skjulte beskyldninger om, at han selv var brevets bagmand. At Münster desuden fra begyndelsen havde været helt uenig i den drastiske måde, sagen blev grebet an på, gjorde ham kun endnu mere *"odiøs"*. I slutningen af januar 1786 kom det så vidt, at byfoged Biørn i Rønne indkaldte amtstuens ansatte til forhør, men her sagde amtsforvalteren nej,³⁷ og samtidig gik han til sin pult og skrev den 9. februar

33 Rigsarkivet, Danske Kancelli: Kancelliets brevbog 1787 (F 40-15) og indlæg til brevbog 1787, nr. 931-1077 (F42-191). Sag nr. 1077. Citatet stammer fra Münsters brev til Nansen 5. januar 1786 (brevet foreligger i form af en såkaldt notarialafskrift).

34 Rigsarkivet, Rentekammeret, l. sjællandske Renteskriverkontor. Journal 1785-87 (Rtk. 2422.169). nr. 719 og 1257 og journalsager 1786 nr. 833-1276 (Rtk. 2422.277), journalsag 1257. Citaterne stammer fra politiforhøret i Rønne den 21. januar 1786. Da Jep Jørgen Koefoed mødte frem til politiforhør i Svaneke den 10. februar 1787, nægtede han at udlevere ansøgningen, og meget tyder på, at den senere er blevet tilintetgjort. Münster indsendte en kopi af ansøgningen som bilag til sit brev af 9. februar 1785, men den findes ikke i journalsag 1257.

35 Koefoed var også meget villig til at give møde for Den Beständige Kommission, således at den helt i overensstemmelse med reglerne kunne påtegne ansøgningen, inden den sendtes videre til København.

36 Rigsarkivet, Danske Kancelli: Indlæg til brevbog 1787, nr. 931-1077 (F42-191). Sag nr. 1077. Citatet stammer fra politiforhørene i Rønne 10.-14. januar 1786.

37 Denne vægring lod byfoged Bjørn ikke gå upåttalt hen. Den 13. juni 1786 idømte han Münster en bøde på 64 rigsdaler, som amtsforvalteren på stedet appellerede til landsretten, hvor der faldt dom den 30. maj 1787 (Landsarkivet for Sjælland, Rønne Byfoged: Tingbog 1775-92, s. 561, og Bornholms Landsting: Justitsprotokol nr. 13, 1774-94, s. 366-367).

1786 et langt brev til Rentekammeret med anmodning om, at der blev nedsat en undersøgelseskommission. Det fandt kammerets ledelse dog ikke, at der var nogen grund til; for en gennemlæsning af politiforhørene og Nansens og Rogerts erklæringer havde overbevist dem om, at der ikke var noget kød på den sag, og den fik derfor i slutningen af februar 1786 stille og roligt påtegningen: *"henlagt"*.³⁸

Så let lykkedes det dog ikke centraladministrationen at lægge sagen død - for ville Rentekammeret ikke spille med, kunne man prøve Danske Kancelli, og hertil henvendte Nansen og Rogert sig i april 1786. Det skete på den måde, at de viderebragte byfoged Biørns voldsomme anklager mod Münster for at have hindret ham i hans embedsudøvelse, og føjede til, at *"måske er i denne sag motiverne stærkere derved, at efter al rimelighed en embedsmand af vigtighed her på landet er primum mobile"*³⁹ i den hele faktion".⁴⁰ Det var voldsomme anklager, som nu lå på kancelliets bord, og var der virkelig hold i dem, var der tale om ting, der straffedes med døden.

Danske Kancelli indhentede nu stiftamtmand Brockenhuus erklæring, og da der forløb næsten et helt år, inden den forelå, tyder alting på, at man har bedt ham om at tage sig rigtig, rigtig god tid. Danske Kancelli og ikke mindst Rentekammeret havde jo netop på dette tidspunkt, hvor en afvikling af det bornholmske eksperiment stod på dagsordenen, en stærk interesse i at

holde embedsmændene i Rønne hen i uvisshed længst muligt. Frygten for deres skæbne, gjorde dem føjelige. I den indstilling, som Brochenhuus langt om længe den 31. marts 1787 sendte til kancelliet, afviste han, at der overhovedet havde været grundlag for at rejse nogen sag, og han kritiserede meget direkte de to byfogeders ageren; bl.a. fandt han, at en del af deres spørgsmål ved politiforhørene *"synes mere at sigte til justitsråd Münsters personlige fornærmelse, og at kunne opdage ham som første årsag til ansøgningen, end til sagens oplysning og til at standse den foregivne urolighed"*. Stiftamtmanden frikendte således helt og aldeles Münster, og sluttede af med at fastslå, at Nansens og Rogerts klage *"ikke fortjener at komme i nogen betragtning til videre fjøende anstalt, men at sagen på alle sider kunne henfalde"*. Og med netop de samme formuleringer endte sagen to måneder senere, da Danske Kancelli traf sin afgørelse.⁴¹

Atter en amtmand på Bornholm

Allerede efter de første par års erfaringer med den amtmandsløse bornholmske forvaltning, så man flere og flere skeptiske miner i Rentekammeret. Vel havde man ved indførelsen af den kollektive regionalforvaltning sparet nogle hundrede rigsdaler på statsbudgettet, men var det ulemperne værd? I stedet havde man fået en kompliceret forvaltnings- og kompetencestruktur, og en strøm af konflikter mellem de involverede embedsmænd.

38 Rigsarkivet, Rentekammeret, I. sjællandske Renteskriverkontor. Journal 1785-87 (Rtk. 2422.169). nr. 719 og 1257 og journalsager 1786 nr. 833-1276 (Rtk. 2422.277), journalsag 1257. Citaterne stammer fra politiforhøret i Rønne den 28. januar 1786.

39 Drivkraft.

40 Oprørsparti.

41 Rigsarkivet, Danske Kancelli: Indlæg til brevbog 1787, nr. 931-1077 (F42-191). Sag nr. 1077. Citatet stammer fra stiftamtmand Brochenhuus' indstilling 31. marts 1787. Danske Kancellis afgørelse i sagen meddeles den nytiltrådte stiftamtmand Gregers Haxthausen i brev af 26. maj 1787.

Den nye forvaltningsstruktur viste sig problematisk både for de menige bornholmere og for embedsmændene i de københavnske regeringskontorer. Den Beständige Kommission afgav ofte ikke fællesindstillinger, og det var meget uheldigt, da man jo så i centraladministrationen ikke kunne vide, hvad man skulle lægge til grund for sine afgørelser. *"Denne uenighed har ikke kunnet andet end geråde forretningerne til svækkelse, og det almindeliges, såvel som Deres Majestæts allerhøjeste interesse til tab"*, konkluderede rentekammerledelsen i 1787 i den indstilling, hvor man bad kongen om atter at måtte ansætte en amtmand på Bornholm.⁴²

Præcist hvornår man i Rentekammeret besluttede sig for at likvidere det bornholmske eksperiment, røber kilderne intet om, men meget tyder på, at det er sket relativt kort tid efter, at den nye ledelse med Christian Ditlev Reventlow i spidsen trådte til ved magtskiftet i april 1784. I maj 1787 skrev man, at rentekammerledelsen har *"siden lang tid indset nødvendigheden af en forandring i denne desuden kun indtil videre trufne indretning, og alene udsat sit allerunderdanigste forslag desangående indtil omstændighederne måtte føje sig således, at en sådan forandring kunne iværksættes uden byrde for Deres Majestæts kasse, og tillige uden alt for stort tab for vedkommende, hvis vilkår er blevet forbedrede ved forretningernes deling [i 1781]"*. Det var altså økonomiske hensyn, der gjorde, at der gik så lang tid, inden man afsluttede det bornholmske forvaltningseksperiment. Selvfølgelig

kunne man sagtens med det samme i 1784 have ansat en amtmand, men en sådan kostede jo 1.000 rigsdaler om året plus udgifter til kontorhold og bolig. Samtidig kunne man vanskeligt inddrage de direkte og indirekte løntillæg, som kommandanten, landsdommeren og amtsforvalteren havde fået tillagt i 1781; det ville stride mod almindelig praksis, og blive opfattet som en meget unådigt handling. Derfor var der ikke meget andet at gøre, end at vente *"til omstændighederne måtte føje sig"*, og det skete allerede i 1787, hvor Nansen pludselig døde, næsten samtidig med at Münster flyttede til Nordjylland for at overtage det større og bedre embede som amtsforvalter på Ålborghus. Dermed blev to embeder ledige, og begge kunne nu gives til nye folk uden de særlige 1781-løntillæg. Tilbage var alene landsdommer Rogert, men da han fik lov til at beholde 3/4 af sit løntillæg, kunne han ikke tillade sig at klage over at være blevet unådigt behandlet.

I den ovenfor citerede indstilling af 22. maj 1787 gjorde Rentekammeret rede for de problemer, der havde været med den bornholmske regionalforvaltning, og den mundede ud i en anbefaling af, at man nu igen ansatte en rigtig amtmand på øen, således at centraladministrationen *"havde én mand at holde sig til, der på sit ansvar må bestyre embedet og meddele de oplysninger og efterretninger, som kræves af ham"*. Hvem den heldige skulle være havde Rentekammeret også en mening om; de afsluttede nemlig indstillingen med at indstille den 50-årige norske præstesøn Kristen Heiberg, der i nogle år havde været amtmand i Finmarken. Ud over Heiberg havde der meldt sig tre kan-

⁴² Rigsarkivet, Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 1-132 (Rtk. 241 I.23). Forestilling nr. 108 af 22. maj 1787, kgl. res. af 30. maj 1787.

I 1801 blev der indført flotte rød-gule uniformer til alle danske og norske amtmænd, og mon ikke den bornholmske amtmænd i særlig grad var glad for denne embedsdragt, der gjorde ham meget synlig over for den uniformerede kommandant (Rigsarkivet).

didater, nemlig den gamle fhv. generalfiskal Frederik Wivet, den pensionerede generaladjutant Georg von Preusser og den 32-årige Peter Herslev Harboe, der var jurist og løst ansat i Rentekammeret.⁴³

Det blev Heiberg, der fik stillingen som amtmand på Bornholm, og hans ressort blev i øvrigt udvidet med en række stiftamtmandsopgaver i tilknytning til øens købstæder. Trods dette blev hans første tid ikke nogen ubetinget dans på roser. Han stødte nemlig straks sammen med den nye kommandant Undall, der prøvede at *"til-egne sig superioritet"* over ham. Kontroverserne mellem de to herrer blev snart en offentlig hemmelighed, og i september 1787 appellerede de begge til deres respektive baglande i København om støtte. Sagen endte på kongens bord, og den 27. februar 1788 resolverede Christian 7., at amtmanden og kommandanten *"er ikke hinanden subordonerede, dog har de et fælles formål i deres embede, nemlig Vores og den offentlige tjenestes bedst mulige befordring (...) så finder Vi, at aldeles intet herudi kan være at lægge Vores amtmand Heiberg til last"*.⁴⁴ Fortrøstningsfuld over denne støtte fra sin allerhøjeste chef, fortsatte Heiberg som amtmand på Bornholm, indtil han døde i april 1801.

Bornholmske eksperimenter

Som vi kunne læse det i begyndelsen af denne artikel, lod Rentekammeret sig i 1781 tilsyneladende hurtigt og nemt lokke af Fieldsteds besnærende forslag

om at spare den bornholmske amtmand væk og lægge hans opgaver over på øens resterende embedsmænd. Men hvorfor kastede man sig mon så let ud i dette eksperiment? Netop i årene omkring 1780 begyndte behovet for forvaltningsreformer for alvor at presse sig på, og det hang ikke mindst sammen med, at statsforvaltningen på alle niveauer blev mere bureaukratiseret og regelstyret, og det stillede krav om nye måder at løse opgaverne på. Lige for lå det jo at bygge videre på de velkendte enmandsledede amter, men andre muligheder var også værd at overveje. F.eks. bestod ledelsen i centraladministrationen jo ikke af en enkelt mand, men af en gruppe personer - et kollegium - der i fællesskab traf de overordnede beslutninger, og måske skulle man indføre noget tilsvarende i amterne?

Idéen var blevet luftet allerede i Struenseeårene, og i 1786 foreslog Henrik Ussing i et forvaltningsretligt værk, at amtmændene erstattedes af *"underkollegier i provinserne bestående af flere mænd"*. Netop et sådant *"underkollegium"* havde man jo - som det eneste sted i landet - siden 1742 haft på Bornholm, og hvad var derfor mere nærliggende end at prøve om Den Beständige Kommission kunne løfte opgaverne efter amtmanden?

⁴³ Rigsarkivet, Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 1-132 (Rtk. 2411.23). Forestilling nr. 108 af 22. maj 1787, kgl. res. af 30. maj 1787, J. Bloch: Stiftamtmand og Amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848, 1895. s. 48.

⁴⁴ Rigsarkivet, Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 1-132 (Rtk. 2411.23). Forestilling nr. 108 af 22. maj 1787, kgl. res. af 30. maj 1787; Relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 133-255 (Rtk. 2411.24). Forestilling nr. 186 af 18. september 1787, kgl. res. af 26. september 1787. Heibergs klagesag findes i Rigsarkivet, Rentekammeret, Kammerkancelliet: Dansk relations- og resolutionsprotokol 1788, nr. 1-126 (Rtk. 2411.25). Forestilling nr. 41 af 19. februar 1788, kgl. res. af 27. februar 1788.

Hvis ikke man kunne få det til at lykkes på Bornholm, hvor amtmandsopgaverne jo var mindre end andre steder, kunne man roligt afvise ethvert forslag om at erstatte amtmændene med regionale kollegier.⁴⁵

Som vi har set det, forløb det bornholmske forvaltningseksperiment ikke så let og nemt, som rentekammerledelsen havde håbet på. Snart meldte problemerne og kontroverserne sig, og efter få år opgav man i realiteten projektet, selv om man af økonomiske grunde mere eller mindre var tvunget til at lade det fortsætte til 1787. På ét punkt var eksperimentet dog en succes – det gav Rentekammeret de nødvendige erfaringer med alternative løsninger, og overbeviste det om, hvor vigtigt det var at have *”én mand at holde sig til”* i amterne. Dermed var scenen sat for den store amtsreform, der blev udtænkt i årene umiddelbart efter 1787, og som i perioden 1793-1809 blev omsat til virkelighed over hele Danmark. Set i det lys havde det bornholmske amtseksperiment ikke været forgæves!

Til slut ligger det lige for at trække linien frem til Bornholms Regionskommune, der begyndte sit virke i januar 2003. Den vil også komme til at gå over i historien som et kortvarigt bornholmsk eksperiment, for i løbet af få år vil der blive gennemført en kommunalreform, som indlemmer Bornholm i en stor sjællandsk region. Dermed vil de amtskommunale opgaver forsvinde fra øen, og regionskommunen forvandles til en kommune ganske på linie med andre primærkommuner. Endnu et bornholmsk forvalt-

ningseksperiment vil dermed være afsluttet, men forhåbentlig uden at have efterladt sig så megen skuffelse og frustration, som det var tilfældet i 1780'erne.

45 Karl Peder Pedersen: Enevældens amtmænd, s. 286 og 290.

Kilder:

Rigsarkivet:

Danske Kancelli:

F 40-15. Kancelliets brevbog 1787.

F 42-191. Indlæg til brevbog 1787, nr. 931-1077.

Rentekammeret, Kammerkancelliet:

Rtk. 2411.11. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1781, nr. 105-180.

Rtk. 2411.23. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 1-132.

Rtk. 2411.24. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1787, nr. 133-255.

Rtk. 2411.25. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1788, nr. 1-126.

Rentekammeret, 1. sjællandske Renteskriverkontor:

Rtk. 2422.169. Journal 1785-87.

Rtk. 2422.277. Journalsager 1786, nr. 833-1276.

Finanskollegiet, Dansk-norske assignmentskontor:

Civilt gagerelement 1780.

Hærens Arkiv:

Den Beständige Kommissions forhandlingsprotokol 1742-1802 (Bornholms Værn 0201-064, pk. V 1. D).

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm:

Bornholms Amt:

Forskellige konceptbøger 1779-80.

Kopibøger 1780-86.

Ann.: Indeholder amtsforvalter Münsters koncepter til afsendte breve mm.

Kollegialbreve til landsdommerne Graah og Rogert samt til Den Beständige Kommission 1781-87. Rentekammerbreve 1771-86.

Ann.: Indeholder primært breve til amtsforvalter Münster. Stiftamtmandens breve 1780-89.

Ann.: Indeholder primært breve til amtsforvalter Münster. Indenamtsbreve 1782-87.

Ann.: Indeholder breve til landsdommerne Graah og Rogert samt til Den Beständige Kommission.

Indenamtsbreve til landsdommer Graah 1781-87.

Ann.: Indeholder breve til landsdommerne Graah og Rogert samt til Den Beständige Kommission.

Ujournaliserede breve 1708-1808.

Ann.: Indeholder primært breve til amtsforvalter Münster.

Bornholms Landsting:

Justitsprotokol nr. 13, 1774-94.

Rønne Byfoged:

Tingbog 1775-92.

Litteratur:

Appellinstansernes Embedsetat 1660-1919, 1928.

J. Bloch: *Stiftamtmand og Amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848*, 1895.

Henry Bruun: *Danmarks Amtsforvaltere 1660-1848*, 1919.

H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 3, 1926.

A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati et Examinati Juris 1736-1936*, bd. 2-3, 1955 og 1957.

Thorkild Fieldsted: *Om Bornholm. Promemoria*, i: Frederik Thaarup: *Materialier til det Danske Monarkis Statistik*, bd. 1, 1794, s. 59-96.

Peter Henningsen: *Den bestandige maskerade. Standsamfund, rangssamfund og det 18. århundredes honnette kultur*, Historisk Tidsskrift, bd. 101, 2001, s. 313-344.

Karl M. Kofod: *Koefoedgaard i Øster Marie*, Bornholmske Samlinger 13. bd., 1920, s. 173-75.

H. Hjorth-Nielsen: *Danske Prokuratorer med Kongelig Bevilling 1660-1869 samt et Tillæg indeholdende Oplysninger om en del Prokuratorer uden Kongelig Bevilling*, 1935.

H.J. Huitfeldt-Kaas: *Biografi af Fieldsted* i C.F. Bricka: *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. 5, 1. udg., 1887-1905

Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmand. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*, 1998.

Rockstroh: *Den bestandige Kommission på Bornholm 1742-1802*, Bornholmske

Samlinger 18. bd., 1927, s. 66-102.

Peter Nikolaj Skovgaard: *Beskrivelse over Bornholm*, 1804.

M.K. Zahrtmann: *Bornholms første journalist*, Bornholms Tidende 3. juli 1916.

M.K. Zahrtmann: *Borringholmerens Historiebog*, bd. 1-2, 1934-35.

Vor yderste post mod øst

Af Stella Borne Mikkelsen

Christiansø set fra Frederiksø med kirken til venstre, Storetårn og til højre pakhuset, bygget af kommandant von Kohl i 1808. Foto Støckel o. 1886.

I denne artikel vil jeg belyse de demografiske, økonomiske og sociale forhold på Christiansø fæstning,¹ hvor næsten alle de ca. 500 beboere i slutningen af 1700-tallet var tilknyttet militæret. Jeg vil se på størrelsen og sammensætningen af befolkningen, personernes geografiske mobilitet, indkomst, forbrug og formue, og samtidig har jeg søgt at finde oplysninger, der på anden måde kan bidrage til belysningen af dagligdagen.

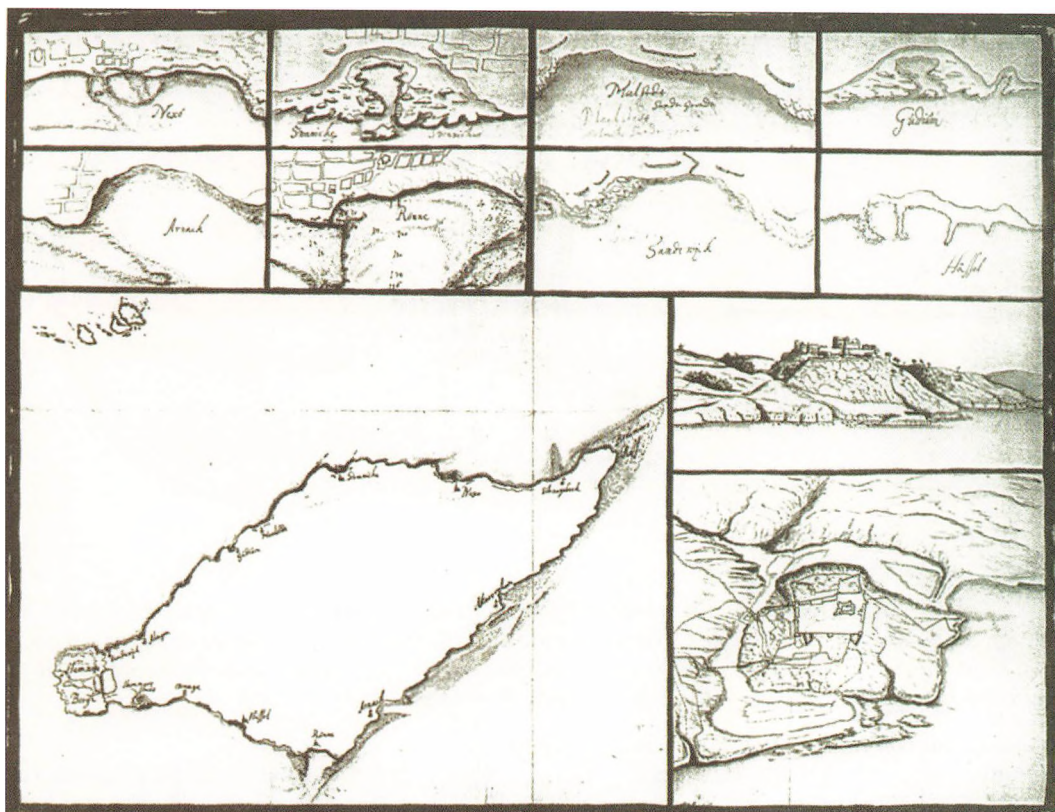
Undersøgelsen bygger hovedsageligt på arkivalier fra Christiansø fæstning, der befinder sig på Landsarkivet i København. Det drejer sig blandt andet om mønsterruller (dvs. årlige fortegnelser over de personer, der var tilknyttet militæret) samt reglementer og skifter. Derudover har jeg inddraget kirkebøgerne tilli-

ge med enkelte andre arkivalier fra Christiansø pastoratsarkiv og Bornholms provstis arkiv. Fra Rigsarkivet har jeg udnyttet folketællingen fra 1801 samt de to årgange fæstningsregnskaber, der er bevaret til i dag (1749 og 1750). Med hensyn til kildematerialet henvises i øvrigt til det sidste afsnit i artiklen.

Anlæggelsen af Christiansø fæstning

I 1658 mistede Danmark Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm til Sverige, og konsekvensen var, at der ikke længere var anløbshavne øst for Sjælland. Bornhol-

¹ Artiklen omfatter altså både Christiansø og Frederiksø, idet Ertholmene fra og med 1684 bar det officielle navn Fæstningen Christiansø.

Hendrick Ruses kort over de bornholmske havne. Kortet blev tegnet i forbindelse med en rejse til Bornholm i 1662. Som det fremgår af tegningerne, var havnene særdeles primitive og det var meget få, der ville kunne bruges som tilflugtshavn. Af hans tegninger er det tydeligt, at Rønne og Arnager har naturlige havne. (Rigsarkivet. Kort og tegningsamlingen, Krigsministeriets aflevering, Mappe 4, nr. 15.)

merne gav samme år deres ø tilbage til den danske konge, og man kunne nu begynde at undersøge mulighederne for anløbshavne her. Undersøgelserne påbegyndtes i 1662 og omfattede både Bornholm og Ertholmene. Hammersø og Rønne blev foreslået, men blev droppet, da disse projekter ville blive for dyre. Ved Hammersøen skulle klipperne eksempelvis sprænges, før der kunne anlægges en havn.

Man mente, at Ertholmene nok kunne bruges som nødhavn for danske skibe,

men det ville kræve en fæstning til at yde beskyttelse. Desuden kunne havnen kun rumme et beskedent antal mindre fartøjer, som fregatter og brigger, hvorimod eksempelvis lineskibe var for store til at lægge til.² Den skånske Krig (1675-79) betød, at planerne blev skrinlagt, og da man endelig kunne fortsætte undersøgelserne, havde Sverige flyttet sin flåde fare-

² Kofoed, Anker E.: *Christiansøes historie*. Bornholms historiske Samfund, Rønne 1962, s. 57-58. Citatet i artiklens titel stammer også fra denne bog (s. 60).

Hass' kobberstik forestillende Christiansø. Christian V lod slå en medalje, da fæstningen blev anlagt. Medaljens ene sider viser Christiansø med det naturlige havneindløb og de mange skibe, som skulle lægge til. Medaljens anden side viser Christian V og fortæller, at Ertholmene nu kaldes Christiansø. (Det kongelige Bibliotek. Müllers Pinakotek 19, 78, II. fol.)

truende tæt på Danmark; først fra Stockholm til Kalmar og derefter til Trossø (det nuværende Karlskrona).

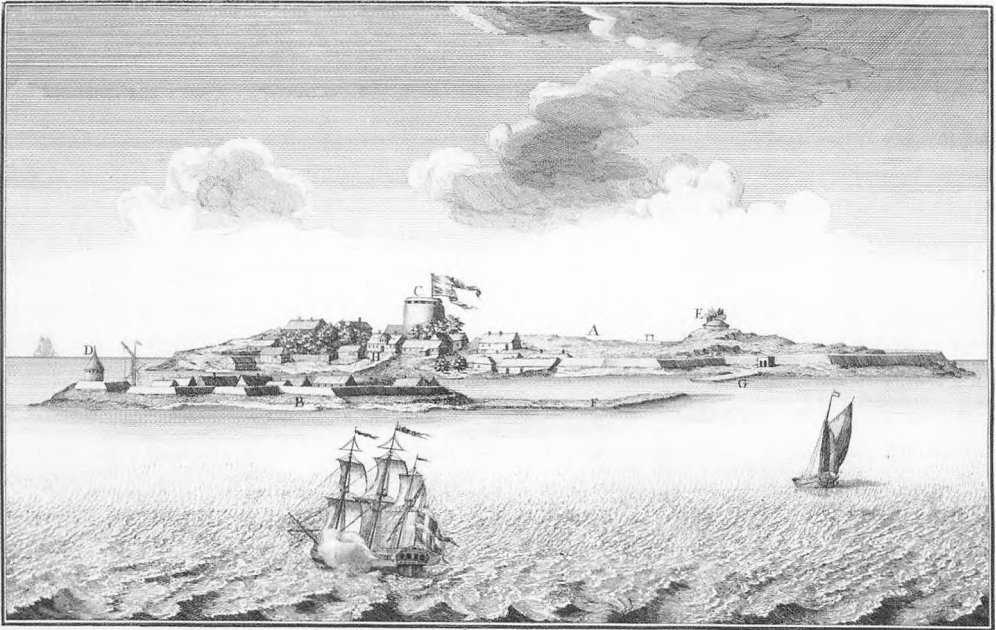
Trods mange undersøgelser skete der ikke mere i sagen før 1683, da man lod en fregat overvintre i Arnagerbugten ved Rønne, hvor man også havde overvejelser om at anlægge den ønskede havn. Fregatten ankrede op d. 14. december 1683, men allerede 26. januar 1684 besluttede Christian V. at der skulle bygges en fæstning på Ertholmene.

I juni 1684 påbegyndtes fæstningsarbejdet med den norske fæstningsingeniør Coucheron i spidsen. Han havde den fordel at være vant til at bygge på klippegrund og med sig havde han to kompagnier norske soldater, der i efteråret 1684 blev erstattet af danske marinere. I sommerhalvåret sov soldaterne i telte, og det var meningen at Storetårn skulle bruges

som logi i vinterhalvåret; men tårnet var ikke i en brugbar stand, og kongen sendte fregatten "Tre Løver", som mandskabet kunne bruge til logi i stedet. Arbejdet på fæstningen skred langsomt frem i vinterhalvåret, hvor store dele af mandskabet i perioder var syge. Dertil kom, at stort set alt skulle sejles til øen – lige fra jord og vand til træ, mur og teglsten m.m. Selv om den militære befolkning flyttede til øen, var der løbende bygnings- og reparationsarbejder i gang på holmene.

Fæstningens mandskab og de skæve eksistenser

I 1700-tallet var en stor del af den danske hær fordelt på en lang række købstæder, og i de fleste af disse byer blev officererne og de menige soldater indkvarteret privat hos forskellige borgere i byen. Disse

A Christiansholm B Friderichshelm
C Det store Tårn D Det liden Tårn

Prospect af
CHRISTIANSØE
Taget fra den Vestre Side
- 1754 -

E Møllen F Snarken
G HollenderKnallen W Command Beedj

"Prospect af Christiansøe 1754". Kobberstik, der også viser Christiansø fra vest. De vigtigste bygninger er markeret, og her ses soldaternes boliger midt i billedet. De ser ikke ud af meget, som de ligger dér i ét plan, men de formåede at holde i godt og vel 100 år. (Det kongelige Bibliotek. Müllers Pinaktek 19, 77. fol)

borgere modtog dog kompensation fra byen for deres ulejlighed. Christiansø adskilte sig fra disse byer ved at være en ren garnison. Der blev derfor bygget kaserner til mandskabet og dets familie. De oprindelige bygninger var i ét plan og af bindingsværk. Men i 1788-91 blev der bygget nye boliger, denne gang i to etager med kviste i taget.³

Mandskabet var opdelt i fire grupper.

³ Kofoed, s. 167-168.

⁴ Auditøren svarer nogenlunde til en herredsfoged (dvs. en dommer og politimester), og på Christiansø stod han blandt andet for skiftejurisdiktionen. Værkpagen (værkbassen) var en slags bygningskonduktør, der førte tilsyn med byggearbejdet.

Staben bestod af en kommandant (fæstningens øverstbefalende), en overkonduktør, en auditor, en værkpage⁴ samt otte civile betjente: Proviantforvalteren (der stod for anskaffelsen af proviant og materialer til fæstningen), garnisonspræsten, degnen (der tillige blev skoleholder i 1752), feltskæreren (lægen), smeden, fangefogeden, mølleren og mureren. Garnisonskompagniet (infanteristerne) bestod af en kaptajn, en løjtnant, en fændrik, to sergenter, tre korporaler og to tambourer og dertil 70 menige soldater. I artilleriet var der en løjtnant, seks konstabler og tolv (menige) underkonstabler.⁵ Den sidste gruppe var skibsbetjentene, der udgjordes

af en lods, en tømrer og seks menige matroser. Derudover var der profossen, der stod for eksekvering af straffe. Det var kun militær lovgivning, der gjaldt på Christiansø. Fremmede skippere, der lagde til i havnen, fik besked på ikke selv at straffe deres mandskab, men at de skulle henvende sig hos kommandanten.⁶

Fæstningen havde imidlertid endnu en befolkningsgruppe, nemlig fangerne. De første fanger kom til Christiansø i 1725 for at arbejde i jern på livstid,⁷ og det var strafbart for de lokale beboere at omgås dem, men det blev ikke altid efterlevet. Den 6. september 1728 blev konstabel Niels Andersen eksempelvis dømt for at have skaffet brændevin til en fange, og i januar 1729 stod personer som kaptajn Stibolt, forvalter Jagenreuter m.fl. fadder til en fanges barn.⁸ Det var ikke kun kriminelle, der blev sendt til Christiansø. En familie kunne eksempelvis gå til kongen og mod betaling få sendt et besværligt familiemedlem til fæstningen i en periode, som det blandt andet skete for Johan Didrich Petersen.⁹ Han var født ind i en juristfamilie, og hans familie sendte ham til Christiansø i 1744, da han var 27 år gammel. Her påtog han sig arkivararbejde, og efter tre år på fæstningen tog hans

karriere for alvor form, og man kan forestille sig, at hans sprogkundskaber og juridiske baggrund var medvirkende til det hurtige advancement. I løbet af to år, fra 1747 til han i 1749 blev garnisons-auditør, blev han først værkrpage og kort tid derefter garnisskriver. Også i privatlivet blev han hurtigt integreret i det lille øsamfund. Han giftede sig med en af de lokale beboere, nemlig Johanne Hirschnach, der var enke efter en løjtnant, men ægteskabet holdt ikke, og iflg. en optegnelse, udarbejdet af garnisonspræsten i 1853, rejste hun i 1758 med et barn til Bornholm "og klagede over Manden fordi han ei holdt sine Løfter".¹⁰ Han blev dog gift igen, nemlig i 1765. Hans økonomi var et evigt tilbagevendende problem, der blandt andet fik kommandanten til at klage over, at Petersen tog sig lige lovligt godt betalt for diverse skrivearbejder. En disput, foranlediget af auditør Petersen, førte til, at der fra kongen kom et reglement om fordeling af bjergeløn d. 14. juli 1759.¹¹ Trods besværlighederne forblev Petersen i embedet til sin død i 1786.¹²

En anden form for forvisning, hvor der hverken var tale om decideret fangenskab eller forvaring, gjaldt pastor Agerbech.¹³ Efter at have været sognepræst i

5 Betegnelserne konstabler og underkonstabler blev ændret til henholdsvis kanoner og underkanoner. Også i staben skete der småjusteringer, og antallet af medlemmer svingede mellem 10 og 12.

6 Reglement for lodsmandskabet 2.1.1788, post 12. Christiansø fæstning, Instruksur og reglementer i original og kopi 1746-1860.

7 De pågældende fanger skulle udstyres med jernlænker om armene, benene eller livet – men ikke så snærende, at de blev hindret i at arbejde.

8 Kirkebogen for Christiansø 1717-1772, s. 56b.

9 Dette afsnit hviler hovedsageligt på Kofoed (se note 2), s. 126-131.

10 Christiansø pastorat. Optegnelser om embedsmændene ..., s. 37.

11 Se afsnittet om indkomst og forbrug.

12 I øvrigt synes der at have været ret mange kontroverser mellem embedsmændene og officererne på Christiansø. Anker Kofoed mener, at kedsommelighed var en medvirkende årsag til dette.

13 Dette afsnit hviler hovedsageligt på Kofoed (se note 2), s. 141-145 samt Nielsen, Vilhelm Kolt-hoff: Religiøse strømninger, i: Nielsen, Richard og Sørensens, Thorvald (red.): *Bogen om Bornholm*, Danskerens Forlag, Aabenraa 1957, s. 427-428.

Poulsker fra 1739 og Klemensker fra 1741 blev han i 1756 tvunget til at bytte embede med præsten på Christiansø. Efter kort tid på fæstningen kom han i strid med degnen og endte med at anlægge sag. Da ingen vidner ville udtale sig til hans fordel, fik han en bøde for uretmæssigt sagsanlæg. Hans virke på fæstningen blev kortvarigt, idet han blev afskediget i 1757, hvorefter han virkede som læge i Svaneke, indtil han døde i 1770.

Størstedelen af fangerne var enten kriminelle eller personer, der var deporterede af staten, og heraf var der flere lærde. En af de mest bemærkelsesværdige fanger var Peter Christian Piper.¹⁴ Han var blevet afsat som præst og kom til Christiansø med en årlig pension på 64 rigsdaler (rdl). Han blev huslærer og omgikkes de velstillede på fæstningen, og han havde desuden både en logerende og en tjenestepige. Han nød dobbelt fangetraktament, noget der allerede var blevet fastlagt fra centralt hold i 1745, og det bestod frem til hans død d. 19. september 1749. Årsagen til fordoblingen kendes ikke, men man kan forestille sig, at det har været betaling for undervisningen. Selv om øernes beboere tog ham til sig, glemtes årsagen til hans tilstedeværelse ikke. I kirkebogen står nemlig følgende ud for d. 20. september 1749: "*blev arrestant Hr. Piper begravet*".¹⁵

Også kvinder, der var kommet galt afsted, var der plads til, selv om Christiansø var lille og tæt befolket. I 1750 kom en ung kvinde, Bodil Jensdatter, til fæst-

ningen fra "*Pedersker Sogn paa Bornholm og efter Sogne Præstens Beretning [har hun] gjort Barsel derpaa Landet og strax efter reist her til Fæstningen....[...] Hun udlegger til Barne Fader Een Soldat ved foed Gvarden Nafnl: Axel Olsen, ved Obriste Castaneers regiments*". Man får her indtryk af en ung pige, der efter at have født et barn uden for ægteskab har følt et behov for at komme væk fra det hele en tid. I stedet for at flygte til København, som mange andre kvinder i en tilsvarende situation, valgte hun således Christiansø.¹⁶

Dagligdagen på fæstningen

Dagligdagen på Christiansø var lagt i helt faste rammer. Når vagten begyndte, blev dagens arbejde fordelt. Da det ikke var alle soldater, der skulle bruges i militært regi på en vagt, kunne nogle blive bedt om at hjælpe mølleren, smeden eller forvalteren med noget af det tunge arbejde, som én person ikke kunne klare alene. For alle andre end nattevagterne sluttede dagen klokken 21, når tambourerne gjorde opmærksom på, at det nu var tappentreg; at kroen skulle lukke og folk begive sig hjemad. Alt blev lukket, og det var forbudt at færdes på klipperne efter dette tidspunkt.¹⁷

Særligt søen krævede opmærksomhed, og både lodsens og lodsmatrosene skulle sørge for altid at være i en så ædru tilstand, at de kunne forestå en indlodsnings. Når et skib ville lægge ind, var der en fast procedure, der skulle følges. Skibet måtte

¹⁴ Afsnittet hviler hovedsageligt på Kofoed (se note 2), s. 74-76.

¹⁵ Fæstningen Christiansø regnskaber 1749 samt Kirkebogen for Christiansø 1717-1772, s. 104b.

¹⁶ Fæstningen Christiansø regnskaber 1750. Sagen om Bodil Jensdatter kan findes i lejermålsagerne, der udgør et af de faste regnskabsbilag.

¹⁷ Kofoed (se note 2), s. 151-55.

ikke sejle ind i havnen, hvis fæstningens flag ikke var hejst. Kommandanten skulle have besked om alle indløbne skibe, og disse skulle visiteres.¹⁸ Desuden skulle der betales lodsningsspenge, og beløbets størrelse afhang af skibets dybgang. I 1749 var der i alt 127 lodsninger, der gav en samlet indtægt på 377 rdl 48 sk. Året efter nævnes 73 lodsninger, der indbragte 156 rdl 36 sk. De mange indlodsninger tyder på, at Christiansø ikke var helt så isoleret, som man kunne forestille sig. Mange af skibene var på langfart mellem Østersøhavne og vesteuropæiske destinationer.¹⁹ Flere af skifterne fra Christiansø synes at bekræfte omgangen med internationale skibe. I auditør Petersens skifte fra 1786 nævnes eksempelvis skibskister, et hollandsk skrin, et malet krydderiskrin og et krydderiskab m.m.²⁰

Befolkningen på Christiansø ca. 1750-1801

Da der ikke er bevaret en folketælling fra Christiansø for 1787, har vi først et samlet overblik over fæstningens befolkning i 1801, hvor der blev registreret 494 beboere. Imidlertid kan mønsterrullerne give oplysninger om den militære

befolkning i næsten alle årene fra og med 1750. I det følgende vil jeg først redegøre for nogle af de oplysninger, jeg har fundet i disse ruller, og derefter fremlægge resultaterne af en analyse af folketællingen fra 1801.

Ifølge mønsterrullerne udgjorde det militære mandskab 116-118 mand gennem hele perioden 1750-90. Hertil kom koner og børn. I størstedelen af årene var 70-80 % af mandskabet gift. Imidlertid kan der noteres et stort fald i andelen af gifte infanterister efter 1790. Antallet af børn af militærfolk varierede også en del i periodens løb; i 1750 var der 242, i 1790 kun 159. Det samlede befolkningstal har derfor formentlig også ligget noget lavere i 1790 end 40 år tidligere. I 1750 blev der omtalt i alt 461 beboere (inkl. 11 fanger). Til denne minimumsbefolkning skal lægges enker og pensionister samt de personer, der befandt sig i disses husstande,²¹ og dertil eventuelle tjenestefolk.

Mønsterrullerne giver oplysninger om mændenes alder, men ikke hustruernes. I 1750 var hele 10 af de 70 menige infanterister mere end 50 år. I årene mellem 1770 og 1790 faldt dette tal til seks, og man kan se, at der samtidig var en stærk stigning i antallet af mænd på 20 år og derunder. Der var dog også mange i alderen 30 og 50 år.

En stor del af mandskabet tjente deres enhed i mange år, men nogle valgte at skifte fra f.eks. infanteriet til artilleriet. Det betød, at de fik "nulstillet" deres tjenestetid.

Rullerne giver også oplysninger om, hvor mandskabet kom fra. Staben var fortrinsvis sammensat af folk, der var født

18 Lodsreglementet af 2.1.1788. Christiansø fæstning. Instruktioner og reglementer i original og kopi 1746-1860.

19 Fæstningen Christiansø regnskaber 1749 og 1750. I Journal over indpasserede skibe 1750-91 ... kan man se, at der ikke har været så forfærdeligt store udsving i antallet af indlodsede skibe i perioden 1750-1790. Antallet lå for det meste på ca. 75-100. I fæstningsregnskaberne ses desuden et bilag omhandlede skibe "som ere Indlodsede udi Fæstningen Christiansøes Havn".

20 Skifteprotokollen 1786-1795, s. 1a-15b samt 54a-55a. Der kan også være tale om effekter anskaffet ved diverse bjergningsauktioner.

21 Dvs. børn og pensionisternes hustruer.

Fæstningsregnskaberne kan berette om mangt og meget, bl.a. om indlodsede skibe, der var en udmærket indtægtskilde. I udsnittet af indlodsede skibe kan man blandt andet se en fregat, der er på vej fra Stockholm til Amsterdam. Der ses endvidere et par fregatter, der på rejsen fra Petersborg til Hull har lagt til på Christiansø. Lodsregnskabet giver desuden oplysninger om skipperens navn, destination, hvor skibet er sejlet fra, dybde og last. (Rigsarkivet. Reviderede regnskaber, sømilitære regnskaber. Christiansøs fæstningsregnskab 1749-1750).

St. 1750

Er ingenne Skaffe fra til hvad Städer de ere komne og angaae, samt Lædning og Deres Sliber Dybde.

			Uds. p.
Angst 49	Rom (Kapten) Jan Peters, med sin Fregat	Stærkepost	3. 60.
	fra Stockholm, sammen med sig sine		
	toe Amsterdam, led med sin, dybde med		3. 60.
Sept 6	Rom (Kapten) Jan Peter, med sin Fregat		
	Petersborg, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
Oktr 3	Rom (Kapten) William Dornen, med sin Fregat		
	Petersborg, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Johan Klemm, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Hans Hansson, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Olof Guldbrandsson, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Anders Larsen, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Abraham Melberg, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Jacob Seuman, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Abraham Salomon, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Jan Chevill, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Christian Riege, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.
	Rom (Kapten) Carl Peter Hagel, med sin Fregat		
	Stockholm, sammen med sig sine		
	led med sin og fregat, dybde med		3. 80.

Stör 10. 60.

uden for Christiansø; mellem 1750 og 1790 svingede andelen mellem 80 og 100 % (af i alt 10-12 personer). Man skulle ellers mene, at der efter 1750 ville have været indfødte, der kunne beklæde disse poster. Af fæstningens øvrige personel kom en stor andel fra Bornholm, men også en del fra Christiansø. Der kom også nogle få fra henholdsvis Sydnorge og hertugdømmerne; fælles for disse var, at de kom fra garnisonsbyer. Skibsbetjentene var den enhed, hvor der var flest indfødte Christiansøboere, dog med en klar stigning i antallet af folk udefra. Både hos artilleriet og garnisonskompagniet ses et jævnt fald i antallet af folk udefra, men først fra 1780'erne og 1790.²²

Antallet af fanger oplyses kun i få kilder. I fæstningsregnskabet fra 1749 nævnes der 18 fanger, og på et stykke papir, der er lagt ind i mønsterrullen for garnisonskompagniet i 1751, opgøres fangerne til 11 indsatte. I samme mønsterrulle kan man også se, at soldat nr. 15, Hendrich Hansen Schnell, havde fået tilføjelsen "arrestant". Han var 30 år gammel, kom fra Ålborg, og havde hverken kone eller børn. Året efter var han fortsat "udi arrest", og i 1758 kan man læse, at han "bekom løbepas" i oktober 1757.²³

Ifølge mønsterrullen for garnisonskompagniet i 1755 blev "Fendrik Ole Sonne, d. 4 juli allernaadigst andtagen I steden for Fendrik Søren Hansen Kiøn, som blev allernaadigst [blev] demiteret".

22 Garnisonskompagniet fik en svag overvægt af Christiansøboere fra 1780'erne, men artilleriet først i 1790. Skibsbetjentene oplevede derimod et svagt fald; men da gruppen er så lille, siger det egentligt ikke så meget.

23 Men straf var også andet end arresten. I 1756 måtte sergent Niels Hansen se sig degraderet til at modtage musketerløn i 6 måneder for en forsømmelse.

Forflytninger ses særligt hos infanteriet, hvorfra flere overgik til andre enheder på fæstningen. Sådanne forflytninger må ses som en forfremmelse, da både artilleristerne og skibsbetjentene fik mere i løn end infanteristerne. Jens Monsen blev f.eks. matros i stedet for soldat den 21. oktober 1768, og Søren Jensen blev overflyttet fra at være soldat nr. 21 til at være fangefoged den 27. marts 1770. I disse tilfælde vil man kunne se dem opført i rullen hos den enhed, de kom til at høre under. Der fandt dog også interne forfremmelser sted. Det gav i særlig grad anledning til rokader, hvis det var en overordnet, der forsvandt ud af rullen. Derimod erstattede menige soldater blot hinanden.

I rullerne støder man ind imellem på personer, der havde overtaget en andens plads, uden at man får at vide hvorfor. Ifølge mønsterrullen for staben 1770 blev garnisonssmeden Holsbro dette år afløst af Eske Dich. Da Holsbro de to foregående år havde måttet sende sygemelding, da han skulle møde til mønstring, kan man forestille sig, at han enten var afgået ved døden eller havde fået sin afsked, og en nærmere undersøgelse i andre kilder viser da også, at Holsbro var død.²⁴ I flere af rullerne er indlagt sygelister, men det gælder langtfra dem alle. "Bekom sin afsked", er ord, som man ofte støder på. I mønsterrullen for staben i 1758 oplyses det for eksempel, at "Møller Svend P. Henrichsen andtagen d 30te oktober 1757 i steden for Møllersvend Jens Larsen som den 29. oktober bekom sin afsked".

24 Han optræder ganske vist ikke i kirkebogen for det pågældende år, men han blev fundet i skifteprotokollen 1762-85, s. 23b, hvor det fremgår, at han døde i 1769.

VOR YDERSTE POST MOD ØST

Nr	Nom mer	Lev	Åar gamb	Lev	Lev	Lev
36	Soldest Salob Ancker . . .	Christi ansøe	25	7	1	1
37	Peder Persef Øster . . . andagen d 31 ^{te} Julij 1774. & siden for Ole Christensen som blev afløst d 30 ^{te} Julij 1774.	Christi ansøe	19 $\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	1	1
38	Christian Morfen . . .	Christi ansøe	47 $\frac{1}{2}$	25	1	1
39	Jens Jensen	Born solen	39 $\frac{1}{2}$	5 $\frac{1}{2}$	1	1
40	Christen Peterfen . . . andagen d 31 ^{te} Julij 1774 & siden for Fredrick Staderfen som blev afløst d 30 ^{te} Julij 1774	Christi ansøe	17 $\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	1	1
41	Andris Olsen andagen d 25 ^{te} Maj 1774. & siden for Nels Haagenfen som blev afløst d 24 ^{te} Maj 1774.	Christi ansøe	18	1	1	1
42	Hans Willomfen	Christi ansøe	36 $\frac{1}{2}$	20	1	1

Udsnit af mønsterrullen for garnisonskompagniet for 1774. Her kan man se, at Niels Haagen druknede den 24. maj 1774 og blev erstattet af Andres Olsen, der er født på Christiansø. På tidspunktet for opgørelsen har han tjent ét år i garnisonskompagniet. Det fremgår, at han er 18 år gammel, at han hverken har kone eller børn. Udsnittet viser desuden også Christen Petersen og Peder Persen Øster, der erstattede soldater, der dog ikke var døde, men udtrådt af tjenesten. (Landsarkivet for Sjælland. Christiansø fæstning, mønsterruller for garnisonskompagniet 1750-1855).

Af det foregående års rulle kan man se, at Jens Larsen da var 47 år gammel, og at han stammede fra Bornholm. Han havde da tjent i fem år, var gift og havde tre børn. Hvad der blev af ham, får man ikke at vide, og det er desværre ikke ualmindeligt. I andre tilfælde kan man se en person anmode om og siden få afsked. Det var dog ikke alle, der fik pension; det fremgår af mønsterrullen for garnisonskompagniet i 1796, hvor nr. 24 fratrådte uden pension og derfor måtte nyde almisser.

Folk gled naturligvis også ud af rullerne, når de døde. Degn og skoleholder Jacob Hansen døde i 1781, og enken overtog arbejdet, indtil en ny kunne starte. I andre tilfælde oplyses dødsårsagen. I mønsterrullen for garnisonskompagniet i 1779 kan man f.eks. læse følgende: "*Anders Pedersen andtagen d 10. januari 1779 i steden for Anders Hermansen som blev borte på søen d 9nde Januari 1779*". At dømme efter mønsterrullerne var der dog ikke mange, der led druknedøden.

I modsætning til mønsterrullerne skulle folketællingerne give oplysninger om alle personer, der hørte til i det pågældende sogn. På Christiansø fæstning blev der som nævnt registreret 494 personer i 1801, og de fordelte sig på 248 mænd og 246 kvinder. 18 af mændene blev betegnet som midlertidigt fraværende; 16 af dem var ude at sejle.²⁵ Mandskabet udgjorde 96 personer (altså et fald på ca. 20-22 i forhold til tidligere), og antallet af mænd, koner og børn i de militære husstande udgjorde nu i alt "kun" 396 personer – mod ca. 450 i 1750.

Hvis man opdeler befolkningen i 1801 i aldersgrupper (0-4, 5-9, 10-14, 15-19 år osv.), bemærker man, at hele 40% af fæstningens befolkning var under 15 år. Og hvis man studerer kønnene hver for sig, kan man se, at der var langt flere mænd end kvinder blandt beboerne under 35 år. Dette kan forklares med, at der var en hel del unge ugifte, menige soldater på fæstningen. Endvidere kan man se, at hovedparten af kvinderne i alle aldersgrupper til og med 20-24-årsgruppen boede hjemme hos deres forældre. Derimod var langt de fleste kvinder over 24 år gift. Den relativt store forekomst af hjemmeboende døtre på over 15 år må formentlig ses i sammenhæng med den lave efterspørgsel på tjenestepiger på Christiansø; folketællingen omtaler kun ni tjenestepiger i alt, og de var, ligesom andre steder, næsten alle mellem 15 og 30 år. Mønstret havde måske set anderledes ud, hvis fæstningen havde haft flere af de erhverv, der traditionelt tiltrækker tjenestepiger.²⁶ For mændenes vedkommende var antallet af tjenestefolk næsten nul; der var faktisk kun en enkelt mandlig medarbejder, nemlig en fuldmægtig hos forvalteren. Derimod var der mange hjemmeboende sønner over 15 år, men en nøjere gennemgang viser, at ikke færre end 16 af de 18 midlertidigt fraværende mænd var sønner på 16-26 år. Der var også ret mange mandlige husstandsoverhoveder under 25 år; de fleste af disse var ugifte soldater.

Af folketællingen fremgår det, at kvinderne generelt giftede sig lidt tidligere end mændene. seks kvinder og elleve mænd

²⁵ Af de to andre var den ene skrædder på Bornholm. mens den anden "tiener paa Bornholm".

²⁶ Det må dog tilføjes, at vi ikke har mulighed for at se, hvor mange af de unge Christiansøpiger, der tog tjeneste andre steder uden for fæstningen.

var i deres andet eller tredje ægteskab, og tre enker og en enkemand havde været gift mere end én gang. Det var dog ikke usædvanligt på det tidspunkt, at den længstlevende ægtefælle giftede sig igen kort tid efter en ægtefælles død. Ægteskabet var en praktisk og økonomisk institution, der ikke handlede om følelser, men om at få hus og husholdning til at fungere, og derfor vil man ofte se en stor aldersforskel på ægtefællerne. Christiansø er ingen undtagelse. Et markant eksempel er husstand nr. 61, hvor manden, soldat Lars Poulsen var 38 år (1. ægteskab), mens konen, Maren, var 66 år (2. ægteskab). Der ses dog også flere eksempler på ægteskaber med stor aldersforskel, selv om det var første gang for begge parter. Det gælder blandt andet husstand nr. 13, hvor manden, artilleriløjtnant Johannes Nielsen, var 57 år, mens konen, Dorothea, var 71. Mange forblev dog i enkestand. Der omtales i alt 26 enker og to enkemænd. Den skæve kønsfordeling blandt folk i enkestand (som også ses i andre demografiske undersøgelser af befolkningen i 1700-tallet)²⁷ kan blandt andet forklares med den store overvægt af kvinder i de ældre aldersklasser. Endelig indeholder folketællingen ét eksempel på en reel skilsmisse, idet vi får at vide, at matros Jens Jeppesen var deserteret og havde ladet sin kone, Elisabeth, tilbage på Christiansø.²⁸

I 1801 var garnisonskompagniet nede

på 55 mand (mod 79 i 1750), og heraf var 2/3 gift. Kun fire af disse soldater var fyldt 45 år. Resten var mellem 20 og 45 år – og over halvdelen mellem 25 og 35 år. Når man sammenligner disse tal med tallene fra 1750-1790, ser man tydeligt, at kompagniet havde ændret karakter til en mindre enhed, bestående af yngre mænd.

Folketællingen fra 1801 kan også anvendes til at opgøre husstandenes størrelse. I gennemsnit bestod en husstand af 3½ medlem. Men dette gennemsnit dækkede over en stor spredning, idet ikke færre end 37 af de 143 husstande kun havde ét medlem, mens 26 husstande havde 6-8 medlemmer.²⁹ Der var også store forskelle mellem de enkelte befolkningsgrupper. Næsten alle enmandshusstandene forekom hos de menige soldater fra garnisonskompagniet og hos almissenyderne. Derimod havde ingen af de ni menige artilleristhusstande (konstablerne) mindre end fire medlemmer. Hos andre befolkningsgrupper, ikke mindst de civile betjente (staben), var spredningen forholdsvis jævn; her var der med andre ord både små, middelstore og store husstande. Det var først og fremmest børneflokkens størrelse, der afgjorde husstandens størrelse.³⁰ Flere af konstablerne havde eksempelvis 4-5 hjemmeboende børn.

Folketællingen oplyser endvidere om økonomisk støtte fra det offentlige til pensionister og almissenydere. Her ses

27 Sml. bl.a. Mikkelsen, Jørgen: *Konjunkturer; bebyggelse og befolkning i Skælskør ca. 1730-1801 med særlig henblik på husstandsstrukturen*. Utrykt speciale, København 1985.

28 Det oplyses, at hun levede af almisser og fik 16 skilling ugentligt. Hun ses også i pastoratets fattigblokrejskab, idet hun modtog et engangsbeløb fra kirken i 1801.

29 Ingen husstand havde mere end 8 medlemmer.

30 Dog må forvalterens store husstand på 8 medlemmer primært tillægges hans – efter fæstningens målestok – store stab på 4 ansatte. De øvrige husstande med tjenestefolk var lodsens (to tjenestepiger) samt audittøren, præsten, kromanden og kommandantens enke (alle én tjenestepige).

Thomas Stibolt (1744-1818) blev den første kommandant, der var født på Christiansø. I sin ungdom sejlede han på verdenshavene – bl.a. med "Det asiatiske Kompagni". I 1783 blev han kommandant på Christiansø og virkede frem til 1795. Hans forældres gravsted (til venstre i billedet) er stadig bevaret på Christiansø. Foto: Kjølner, Bornholms Museum.

kommandant Kohls enke i en klasse for sig med 100 rdl i årlig enkepension. Tre afskedigede underkanoner og sergenter fik hver tre rdl månedligt, mens ti afskedigede soldater og lodsmatrosen kun fik to rdl om måneden.³¹ Datteren af tidligere feltskærer Langhorn, Anna Susanna Langhorn, fik udbetalt 20 rdl årligt af Postkassen.³² Bortset fra Kohls enke modtog ingen af pensionisterne en pension, som de kunne leve af. Dette gjaldt i endnu højere grad for almissemødtagerne. Kun

ved to af disse ses der oplysninger om, hvor almisen kom fra. To døvstumme sønner af en underkanoner fik hver en skæppe rug månedligt af Søetaten (den sømilitære forvaltning i København). Man kan forestille sig, at de andre har fået deres penge af fæstningens kasse. Det oplyses i hvert fald, at de 27 fattige hver især modtog 16-40 sk (for det meste 16 eller 24 sk) ugentligt, hvilket svarer til $8 \frac{2}{3}$ – $21 \frac{2}{3}$ rdl årligt. 21 af de førnævnte personer fik også penge fra kirkens fattigblok, nemlig 40, $49\frac{1}{2}$ eller 80 sk, der blev udbetalt ved årets slutning. De fattige på Christiansø kunne altså sammenstykke deres økonomiske grundlag fra flere kilder, og man kan godt forestille sig, at der også har været en form for privat hjælp, som kilderne ikke oplyser om.

31 Også her kan man se, at ikke alle afgåede soldater fik pension. En afskediget soldat fik i stedet 32 sk. ugentligt i almisse (dvs. $17 \frac{1}{3}$ rdl. årligt), mens en "forhen" soldat kun fik 24 sk. ugentligt i almisse (dvs. 13 rdl. årligt). Man kan forestille sig, at sidstnævnte har forladt militæret i utide.

32 Postkassen ydede pension til enker og andre efterladte efter embedsmænd.

Indkomst og forbrug

Folketællingen er ikke den eneste kilde, der kan give oplysninger om indtægtsforholdene på Christiansø. Også fæstningsregnskaberne samt forskellige reglementer og skifter kan give gode oplysninger.

I fæstningsregnskabet fra 1750 kan man se, hvor stor en løn der blev udbetalt fra fæstningens kasse i løbet af 1749, og der tegnes et billede af meget store sociale afstande. Kommandanten og proviantforvalteren fik mest i løn, nemlig henholdsvis 588 rdl 47½ sk og 451 rdl 42 sk. For de øvrige officerer og overordnede civile betjente lå lønnen for det meste mellem 125 og 350 rdl. Herfra var der et stort spring ned til underofficererne, der måtte klare sig med 10-20 rdl. De menige soldater i infanteriet ”skrabede bunden” med 7 rdl 58 sk. Af gagereglementet fra 1784 ses, at lønnen for de fleste grupper stort set var uændret 35 år senere. Af de få forskelle er det mest interessant at notere sig, at kommandantens indkomst blev forringet, så han fik mindre end såvel garnisonskaptajnen som proviantforvalteren og præsten. Årsagen var, at kommandant Stibolt i 1784 måtte finansiere sin forgængers pension med over halvdelen af sin gage.³³ Til de faste indkomster skal der lægges nogle variable, som eksempelvis kunne være bjergeløn. Det var et beløb, som blev udbetalt til de personer, der havde deltaget i bjergningen af et strandet skib. Efter bjergningen blev skibets ladning sat på auktion, og indtægterne blev fordelt efter en særlig fordelingsnøgle, beskrevet i et reglement fra 14. juli

33 En sådan ordning med, at en embedsmand finansierede forgængers pension var også meget udbredt i det civile samfund i 1700-tallet. Det gjaldt blandt for en del præster og retsbetjente.

1759,³⁴ der begunstigede de velstillede. Alle menige soldater, underofficerer og matroser samt degnen, smeden, tømmemanden, fangefogeden, mølleren og mureren nød hver én part af bjergelønnen. Præsten, fændrikken og værkpagen fik to parter. Feltskæreren og garnisonsløjtnanten modtog hver tre, mens forvalteren, overkonduktøren og lodsens fik fire. Men artilleriløjtnanten, garnisonskaptajnen og kommandanten fik henholdsvis fem, seks og otte parter! Hvis en af fæstningens mænd betjente to embeder på samme tid, nød han dog kun parter for det ene embede.³⁵

Når man betragter de store lønforskelle, må man dog være opmærksom på, at alle underofficerer og menige i infanteriet og artilleriet samt alle skibsbetjentene, mølleren, fangefogeden, og også fangerne, modtog en vis mængde proviant ved siden af lønnen, og at rationen var den samme for alle modtagerne.³⁶ Det var kun én person i husstanden, der fik provianten udleveret, så i nogle tilfælde må man dividere en års- eller månedsportion med 5-8 for at finde ud af, hvad den enkelte reelt har fået. [Provianten bestod af flæsk, islandsk lammekød, Bergenfisk (tørfisk og klipfisk fra Vestnorge), smør, gryn, ærter, blødt brød, skibsøl, salt, eddike og brændevin.]³⁷

Proviantregnskaberne viser, at størstedelen af provianten kom fra København tidligt på sommeren, og at der i november

34 Christiansø fæstning, Reglementer 1691-1821.

35 Reglementet gav dog mulighed for, at personer, der kun skulle have én part, men havde gjort en særlig stor indsats ved bjergningen, kunne få lov til at nyde en ekstra part.

36 Der var dog to undtagelser: Underofficererne i artilleriet fik 1½ portion flæsk, kød og smør, og fangerne modtog ikke brændevin.

kom en forsyning, der blev oversendt af amtsforvalteren i Rønne (bestående af landgildekorn og –smør). Men der blev også skaffet andre fornødenheder fra Bornholm. I en skrivelse fra Admiralitets- og generalkommissariatskollegiet (dvs. den militære centralforvaltning i København) til proviantforvalteren ses f.eks.: ”De for Garnisonen [...] behøvende 152 par Skoe lader hand som sædvanlig paa Bornholm forfærdige for 80 sk parret...”.³⁸

Lodsregnskabet fra 1749 nævner også fem tilfælde af indlodsede fartøjer, der solgte en del af deres last på Christiansø.³⁹ Man må endvidere gå ud fra, at der kom fiskerbåde med varer fra Bornholm, uden at dette har sat sig spor i kilderne. Endelig havde fæstningen en vis egenproduktion. Godt nok drev øboerne ikke landbrug, men mange af dem havde haver. Det bekræftes af mange skifter, hvor der ses en eller flere haver. Hos lodsens Alexander Schiønning, der efterlod sig to haver, får man indtryk af grønsagernes vigtighed, for selv grønkålen blev vurderet af skifteforvalterne. At der også var husdyr på Christiansø, vidner auditør Froms skifte om, for her fandt vurderingsmændene både hønsebur og svinetrug.⁴⁰

Også fiskeriet har haft betydning.

I artilleriets mønsterrulle for 1759 står der således, at Lars Svendsen var *bortbleven paa søen idet han var uddragen til et her forbigaaende Skib at sælge Fisk*, og af instruksen til den nye forvalter i 1770 får man at vide, hvad der blev fisket, nemlig [...] *adskillige Fiskerier, saasom Torsk og Sild i temmelig Mengde, og undertiden Lax og andet deslige ...*⁴¹

Skifter og formuer

Skifter er kendt for at kunne give detaljerede oplysninger om levevilkår, formuer og gæld. Imidlertid er mange af skifterne i auditørens skifteprotokoller meget kortfattede og ufuldstændige. Især lader opgørelsen af boernes passiver ofte meget tilbage at ønske. Det ser ud, som om auditøren og hans medhjælpere i mange tilfælde har afstået fra at gøre en skiftesag færdig, enten fordi der ikke var noget at arve, eller fordi de efterlodte lovede at betale boets gæld. En sammenligning med kirkebogen viser også, at der mangler skifteregistrering ved mange dødsfald, også efter 1792, hvor der blev indført anmeldelsespligt ved alle dødsfald i Danmark. En årsag til de manglende skifter kan være, at man har foretaget registreringen og vurderingen på løst papir og ofte ikke har fået det ført til protokols.⁴² Der kan også have været hændelser, som

37 Se ”Spise Reglement for Fæstningen Christiansøes Mandskab”, forfattet af Admiralitets- og Kommissariatskollegiet d. 7. november 1796. LAS: Christiansø, Reglementer 161-1821. samt fæstningsregnskabet fra 1750. RA: sømilitære regnskaber, Fæstningen Christiansø, Regnskaber 1750.

38 Fæstningsregnskab 1749, skrivelse af 19.6.1749.

39 I den anledning fik skibet nedsat sin lodsafgift – derfor er varesalget nævnt i regnskabet.

40 Skifteprotokollen 1762-85, s. 3b og 15a. Skifteprotokollen 1786-95, s. 27a.

41 Christiansø fæstning, Reglementer 1691-1821. Reglementets 13. post.

42 ”Løsbladssystemet” var et problem i hele landet i 1700-tallet, selv om det blev påbudt at føre skifteprotokoller i 1719. Andersen, Finn: *Selv dødsboer fortæller. Skifteretssager og deres brug*. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet og Gad 1991, s. 7. Ilsøe, Grethe: Rets- politi- og fængselsforvaltningen, i: Karl Peder Pedersen og Erik Nørr (red): *På embeds vegne*, København 1998 s. 223.

A. 1750		W. Stenbom i Aarsit.	
Handl. 1 ^{de} Ditto	de na enge Læge de stød for een Eedda niskensat	L. 1/2 Læge	1/2 Læge
Ditto	de na den ul paa paa paa stor stor fæder Lige i de paa Læge Lægeterener ved Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge	3/2 30/2
Ditto	de na den i Læge Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge	4/2 10/2
A. 5 ^{te} Ditto	de na den Læge Læge Læge i N: 4. Læge Læge de Læge Læge og de Læge i Læge N: 6. i Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge	1/2 Læge 1/2 Læge
	de na den Læge Læge i N: 7	1/2 Læge 1/2 Læge	1/2 Læge 1/2 Læge
	de na den Læge Læge Læge Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge 1/2 Læge	1/2 Læge 1/2 Læge 1/2 Læge
Handl. 10 ^{de} Ditto	de na den Læge Læge Læge Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge	1/2 Læge 1/2 Læge
A. 14 ^{de} Ditto	de na den Læge Læge Læge Læge Læge	1/2 Læge 1/2 Læge 1/2 Læge	1/2 Læge 1/2 Læge 1/2 Læge

Øens mandskab fik leveret en lang række materialer til brug for reparationer m.m. på øen. Af regnskabet fremgår det, at der i januar 1750 blev leveret en stige til brug for tænding af flådehavens lanterner, og en hel del norsk træ til reparationsarbejder i degnens bolig og nogle af soldaternes barakker. Det fremgår desuden, at flådeklappen skulle repareres, da den "ved stærk veirligt var bleven af Søen Sønderlaget". En stor del af posterne vedrører soldaternes senge, der jævnligt skulle repareres. (Rigsarkivet. Reviderede regnskaber, sømilitære regnskaber. Christiansø fæstningsregnskab 1749-1750).

aldrig blev nedfældet, fordi man ikke fandt det nødvendigt i et samfund, hvor alle kendte alle - og andres økonomiske forhold.

Skifteprotokollerne bærer tydeligt præg af ikke at være ført kronologisk. Særlig slem er det for årene 1762-1785. Der mangler krydshenvisninger, så det kræver ind imellem tålmodighed at finde fortsættelsen af et skifte. Der ses også en del eksempler på, at man ikke altid tog det så nøje med juraen, men forhandlede sig frem. Protokollen fra 1762-85 indeholder et eksempel på privat skifte i en sag, hvor afdøde, Anna Arisdatter, efterlod sig mand og to umyndige børn.⁴³ Selv om der ifølge skiftelovgivningen skulle foretages offentligt skifte i boer med umyndige arvinger, ingen arvinger eller fraværende arvinger, indgik enkemanden og afdødes bror (der skulle varetage de umyndiges interesser) et forlig om arvens fordeling. Ud over en del fine klædningsstykker skulle hvert barn have 40 sletdaler, der skulle opbevares hos deres morbror. Renten skulle anvendes til deres opfostring, indtil de blev syv år gamle, hvorefter den skulle lægges til deres kapitaler. Aftalen blev underskrevet af både enkemanden og afdødes bror, og enkemandens foresatte, kompagnichef H.B. Wolfsen, havde intet at indvende. Det var endnu et brud på reglerne, at morbroderen opbevarede penge, der burde have været afleveret til fæstningens overformynderi, hvilket ses efterlevet i andre tilfælde.

Som modsætning til auditørens forvaltning er det interessant at se på skifteadministrationen hos Bornholms provsti,⁴⁴

hvilket vi eksempelvis kan få et indtryk af ved at gennemgå skiftesagen vedrørende pastor Langes enke i 1799 (se nedenfor). I dette skifte er alt registreret omhyggeligt og de formelle procedurer fulgt. Hos provstiet har der formentlig også være større behov for skriftlighed end i det lille samfund på Christiansø.

Noget af det mest interessante ved skifterne for Christiansø er, at man i en del tilfælde hører om, hvad der blev af de voksne børn. I skifterne ses ingen omtale af sønner, der var bosat på Bornholm og beskæftiget inden for landbruget. Det havde formentlig set anderledes ud, hvis Christiansø havde været så stor, at nogle af indbyggerne havde været landmænd. Men børnene på Christiansø voksede op i et militært samfund, hvor den eneste anden større påvirkning udefra var de mange handelsskibe, der blev lodset ind, og derfor har det nok været mere naturligt at finde arbejde inden for militæret eller søfarten.

I en række skifter ses en søn at være "faren på fremmede have". I flere tilfælde havde familien ikke hørt fra ham i årevis; og i nogle tilfælde var der rygter om, at han skulle være død. Om underkanoner Hans Lunds søn får vi at vide, at han *har fahret paa de udenlandske Reyser*, og at man ikke havde fået noget at vide om ham i syv år.⁴⁵ Lodsmatros Schiønnings ene søn sejlede som styrmand, og man havde ikke hørt fra ham i fire år, da moderen døde i 1790.⁴⁶ Lodsmatros Ole Monsen efterlod sig blandt andet en søn, der

43 Skifteprotokol 1762-85, s. 30b-31a.

Om skifteloven, se Andersen, Finn (note 41), s. 7.

44 Gejstligheden havde i 1700-tallet sin egen skiftejurisdiktion. Det var også tilfældet alle andre steder i landet.

45 Skifteprotokol 1786-95, s. 36a.

46 Samme, s. 60a.

"Et Partie af Christiansö. d. 18. August 1821. No. 86". Til højre for midten i billedet kan man se de "nye" soldaterboliger, der blev bygget sidst i 1700-tallet. (Det kongelige Bibliotek. Billedsamlingen. Rawerts maleriske Reise V, 57. Accessionsnr. 1946 Nr. 239).

var rejst til Holland, og man vidste ikke, om han levede eller var død.⁴⁷ Smeden Eschild Hansen Dich havde været mere heldig. Også hans søn var stået til søs, men *sidst Pintse Aften har [de] erholdt mundtlig Bud om at hand er i Live og forrige Aar har de erholdt Skrivelse fra ham.*⁴⁸ Det ser dog ud, som om de fleste af børnene blev på fæstningen. Sønnerne gik ind til militæret, og døtrene blev gift med mænd derfra. Musketer Hans Perssons datter var gift med underkonstabel Morten Bertelsen.⁴⁹ Matros Gabriel Andersens ene datter var gift med musketer Esper Due.

Den anden datter tjente i København, en tredje var svagelig og hjemmeboende, og den sidste datter tjente også i København.⁵⁰ Der ses også flere andre børn, der tjente i København. Andre flyttede, da de blev gift. Artilleriløjtnant Jensens datter viste sig at være bosat på Falster, hvor hun var gift med en skoleholder.⁵¹ Interimkommandant Kohl efterlod sig blandt andet en datter, der var gift med en guldsmed i Høsterkøb. Og en datter af en af matroserne blev gift med en engelsk matros og bosatte sig i Hull.⁵²

Selv om skiftematerialet fra Christiansø

47 Samme, s. 73b.

48 Samme, s. 76b.

49 Skifteprotokol 1762-85, s. 18b.

50 Samme s. 19a.

51 Skifteprotokol 1786-95, s. 85b.

52 Skifteprotokol 1796-1812, s. 13a.

ikke er så godt, som man kunne ønske, er det dog muligt at sige en del om formueforhold og sociale afstande i dette lokalsamfund. Jeg vil belyse det med nogle eksempler.

Det første er et typisk soldaterskifte. Jens Ipsen døde i 1786 og efterlod sig en enke og seks børn i alderen 1/2-16 år.⁵³ Registreringen viser lidt tøj, en kiste, et skab, to stole, et bord, lidt sengetøj, to kobberkedler, en gryde og nogle få andre køkkenredskaber, en hytte, en have, halvdelen af en gammel båd (i halvpårt med Lars Jørgensen), sildemanser (en slags net) og en lakselænke.⁵⁴ Disse aktiver blev vurderet til i alt 8 rdl 12 sk.⁵⁵ Passiverne oversteg aktiverne, og der var gæld til ni kreditorer: fire i Svaneke,⁵⁶ én i Gudhjem, én i Østermarie og resten på Christiansø. Skifteforvalteren kunne have solgt indboet på auktion for at dække kreditorernes krav, men det ser ikke ud til at være sket. Skiftet blev nemlig sluttet, og enken fik formentlig lov til at beholde de få ejendele mod at afdrage gælden. Men det må have været hårdt at komme videre i tilværelsen. Hun ses i pastoratets fattigblokregnskab for 1787, hvor hun angives at være forsørger for fem små børn. Hun ses også i samme regnskab for de følgende år (under navnet Bodil Jens Ips). En

soldaterenke forsvandt næppe ud af fattighjælpen, medmindre hun blev gift igen, men hvem skulle have lyst til – og brug for – at gifte sig med en fattig kone med fem børn på slæb? Det ville sikkert have forholdt sig anderledes, hvis hun havde været enke efter en person af højere rang.⁵⁷

Smeden Eskild Hansen Dichs skifte fra 1793 giver et indtryk af middelstanden. I modsætning til næsten alle andre skifter fra fæstningen er det her oplyst, hvilke genstande der hørte til i hvilke rum. Det fremgår, at der både stod en standseng i dagligstuen og i "salen". Der nævnes også en del andre møbler i huset, bl.a. seks ryslæderstole, et hængeskab med to glasdøre og et stueur "som gaaer i 8te dage". Med sine 14 rdl var uret det dyreste indbo i huset, men de seks sølvspiseskeer og seks gamle sølvtheskeer var næsten lige så værdifulde.⁵⁸ Et brændevinsanlæg blev kun vurderet til 8 rdl. En del sengetøj nævnes, hvoraf noget var temmelig dyrt, såsom en rød- og gråstribet overdyne til 3 rdl.⁵⁹ Smeden synes at have været forholdsvis selvforsynende. Dels havde han en kostald med to malkekøer, og dels en græs- og blegehøve,⁶⁰ en urte- og kålhave og en gammel båd. Det er bemærkelsesværdigt, at han havde ejendom uden for Christiansø, nemlig et hus og et stykke jord i Gudhjem, hvorfra han stammede. Ejendommene blev solgt på auktion for knap 300 rdl, og de øvrige effekter i boet blev vurderet til i alt 106 rdl 24 sk.

53 Skifteprotokol 1786-95, s. 37b-38a.

54 Dette er blot ét af mange skifter, der viser, at fiskeriet også spillede en vigtig rolle for menige soldater i slutningen af 1700-tallet.

55 Der var mange soldaterskifter, som så meget ringere ud end Jens Ipsens skifte. Flere steder ses følgende formulering: "vi forefandt intet andet end den største Fattigdom og Usselhed, saa intet der fantes hvercken til at registeres og vurderes" (Se f.eks. skifteprotokol 1762-85, s. 34a).

56 En af disse, købmand Steenbech, ses også som kreditor i mange andre skifter på Christiansø i slutningen af 1700-tallet.

57 Christiansø pastorat, Tillæg, Fattigblokregnskabet 1787.

58 I 1700-tallet var sølvskæer og andre sølvgenstande et almindeligt investeringsobjekt.

59 Men brugsværdien har formentlig været tilsvarende stor.

60 Blegehaver blev brugt til blegning af tøj.

"Et Partie af Christiansø. d. 18. August 1821. No. 85". I forgrunden ses soldaterboligerne og fra Store Tårn vejrer Dannebrog stolt. Akvarellen viser en idyllisk side af Christiansø. Havnen var løbende et problem og var dyr at vedligeholde. "Et Partie af Christiansø. d. 18. August 1821. No. 85". (Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen. Rawerts maleriske Reise v, 56. Accessions nr. 1946 Nr. 239

Endelig havde smeden tre debitorer, heraf to borgere i Gudhjem, der til sammen skyldte ham ca. 73 rdl. Aktiverne blev opgjort til 479 rdl 36 sk. Passiverne beløb sig til ca. 140 rdl. Der blev altså (undtagelsesvis) et pænt overskud til deling mellem arvingerne. I overensstemmelse med arveloven fik enken den første halvdel, mens den anden halvdel blev delt mellem enken og sønnerne, der hver fik en broderlod, og døtrene, som hver fik en søsterlod (der var halvt så stor).⁶¹

Det sidste eksempel er skiftet efter en af fæstningens mest velhavende personer,

nemlig præsteenken Dorthe Sophie Lange, der døde i 1799.⁶² Hun efterlod sig ingen livsarvinger, men hun havde kort før sin død skrevet testamente. Heri redegjorde hun dels for fjernere slægtnings arv, og dels betænkte hun sin gode ven, kommandant Kohl med en række udsøgte gaver, heriblandt *min sal. afdøde Mands og min sal. afd. Forældres samt 2de andre Portraiter*. Præsten på Christiansø foretog skiftebehandlingen på vegne af provsten i Rønne. Af vurderingen ses et væld af gen-

61 Skifteprotokol 1786-95, s. 76-84.

62 Det følgende bygger på: Bornholms provsti, Gejstlige skiftesager 1790-1806.

stande i ædle metaller, blandt andet en del sølvservice, samt glas, porcelæn og sengeklæder. Nok mest imponerende var hendes samling af *Gangklæder, Uldent og Linned*, der indeholdt tøj i mange forskellige farver. Det fremgår endog af en skrivelse i sagen, at enken havde solgt linned og andet indbo for angiveligt 40-50 rdl årligt i de foregående år.⁶³ Der nævnes en bogsamling, men med undtagelse af biblen og salmebogen er de alle uspecificerede; dog ses en del tyske bøger.

Ligesom ved andre auktioner, hvor en del liebhavere blev forventet, blev auktionen over fru Langes bo ikke blot bekendtgjort på fæstningen og de nærmeste bornholmske byer, men også i de vigtigste aviser. Auktionen indbragte 681 rdl 54 sk,⁶⁴ men der blev kun ca. 409 rdl til deling blandt fru Langes slægtninge. Der var nemlig en del regninger i forbindelse med dødsfaldet. Et af de mest interessante bilag er en kontokurant fra det københavnske handelshus Noe & Co., hvoraf det ses, at enken havde fået sendt varer fra København 11 gange siden sommeren 1797, hvilket beløb sig til i alt næsten 100 rdl. Desværre fremgår det ikke, hvilke varer hun havde fået tilsendt, men det giver indtryk af, at enken havde et forbrug, som ikke lod sig tilfredsstillende af de lokale leverandører. Et andet spændende

bilag er om begravelsen, der kostede 55 rdl 69 sk. Her får man virkelig indtryk af sociale forskelle, for til sammenligning brugte konstabel Mogens Hansen Lind 8 rdl på hustruens begravelse i 1796, mens soldat Ole Alexanders begravelse i 1799 kostede ca. 10 rdl - eller det samme som ligprædikenen til præsteenens ligfærd.⁶⁵

Fæstningens endeligt

Da fæstningen blev nedlagt i 1855, havde den kun én gang haft funktion af fæstning, nemlig under englandskrigen i begyndelsen af 1800-tallet. Kielerfreden i 1814, hvor Danmark mistede Norge og endvidere gik bankerot, fik konsekvenser for udbedringerne af fæstningen – der var simpelthen ikke råd. I 1826 fik fæstningen den nok mest kendte fange, dr. Dampe, der var dømt livsvarigt fængsel for højforræderi. Han delte skæbne med Hans Chr. Jørgensen, som han blev dømt sammen med. De var blevet dømt i 1821, men hvor Jørgensen øjeblikkeligt blev sendt længst mod øst, gjorde Dampe ham selskab fem år senere – og kunne indsættes i det nybyggede fængsel. Efter reduktioner i mandskabet fra sidst i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet fik kommandanten i 1817 tilladelse til at hidkalde mandskab fra Hammershus, når og hvis det blev nødvendigt. Men da der blev anmodet om soldater i forbindelse med treårs-krigen, mente bornholmerne ikke at kunne undvære personel, så der måtte sendes 200 mand fra København. Det gav hektisk byggeaktivitet på Chri-

63 Et brev fra pastor Holm, dateret 16. september 1799. Brevet illustrerer et metodisk problem, idet et skifte kun belyser en øjeblikkelig situation, og at boet kan have set helt anderledes ud få år forinden (eller senere, for den sags skyld).

64 Der er bevaret en fortegnelse over, hvem der købte de enkelte genstande og til hvilken pris. Der nævnes enkelte personer fra de nærmeste bornholmske byer og landsbyer, men de fleste købere var fra fæstningen. Det er i øvrigt værd at bemærke, at flere af de finere ting blev købt af folk fra fæstningens underklasse.

65 Skifteprotokol 1796-1812, s. 3b og 15b. Men hun var ikke den eneste, hvis begravelse var dyr. Auditør Petersens begravelse i 1786 løb op i ca. 49 rdl. Skifteprotokol 1786-95, s. 54a.

stiansø, da der skulle skaffes logi til de mange nye. I 1851 fik fæstningen for anden gang kongeligt besøg, nemlig af Frederik VII, men allerede et par år senere begyndte overvejelserne omkring nedlæggelsen af fæstningen. I løbet af fæstningens levetid havde meget ændret sig, herunder de politiske forhold i Østersøen. Men også den teknologiske udvikling (f.eks. dampmaskinen) stillede større krav end tidligere, og fra centralt hold vurderede man, at det ville blive for dyrt at forbedre fæstningen og havnen. Selv om fæstningen blev nedlagt, var det først efter 1863, at der ikke længere var militært mandskab på øen.

Anvendte arkivalier

Hovedparten af de anvendte arkivalier er fra Landsarkivet for Sjælland, men der er også brugt enkelte materialer fra Rigsarkivet.

Selv om de første folketællinger kun indeholdt få oplysninger, giver de et fint øjebliksbillede af befolkningen. Hele husstanden er opført, og tællingen dækker alle de personer, der var tilknyttet familien på dette tidspunkt. Det indbefatter også dem, der normalt var hjemmehørende på stedet, men midlertidigt fraværende.⁶⁶ De første landsdækkende folketællinger fandt sted i 1769 og 1787, men de findes ikke for Christiansø, formentlig fordi der var tale om en fæstning og dermed en del af forsvaret.

En anden interessant kildegruppe er mønsterrullerne, der er en del af det ret omfattende fæstningsarkiv, der befin-

Johan Henrik August von Kohl (1763-1820) var den anden kommandant på Christiansø, der var født på øen. Han overtog kommandantposten i 1795 efter sin far, der kun nåede at sidde tre måneder på posten. Kohl var kommandant frem til 1811 og opnåede megen anerkendelse for sit virke. (Det Kongelige Bibliotek, portrætsamlingen).

der sig på Landsarkivet for Sjælland m.m. Mønsterrullerne er optegnelser over personer tilknyttet militæret på Christiansø inden for artilleri, garnisonskompagni, søvæsen og stab, og med få undtagelser er der bevaret ruller for alle årene 1750-1855. Desværre er der ikke bevaret meget fra tiden før 1800. Blandt de bevarede dokumenter findes der flere reglementer, der, som de normative kilder, de er, fastsætter hvordan ting skal være – ikke nødvendigvis hvordan de er. Reglerne kan dog ofte give et fingerpeg om, hvordan realiteterne kan have været. Flere reglementer fra Christiansø tegner et fint billede af enkelte hverdagsaktiviteter.

⁶⁶ Degn, Ole: *Alle skrives i mandral. Folketællinger og deres brug*. Arkivernes informationsserie. Rigsarkivet og Gad, København 1991, s. 10.

Desuden har det været muligt at sammenligne nogle af oplysningerne fra reglementerne med tal fra fæstningsregnskaber.

Som skiftejurisdiktion udgjorde Christiansø en selvstændig retskreds, men gejstligheden hørte under Bornholms provsti. Fra Christiansø er der bevaret skifteprotokoller fra og med 1762. Desuden er der kun bevaret ganske få skiftobreve fra årene 1712-1732, men skiftematerialet fremstår skiftematerialet mangelfuldt og med flere lakuner.

Kirkebøgernes nuværende struktur blev indført i 1812-14. Før den tid står alt indført i én lang kronologisk rækkefølge – i alt fald på Christiansø. Det besværliggør arbejdet en del, og jeg har derfor valgt kun at bruge kirkebogen til kontrol af oplysninger fundet i andre kilder. Kirkebøgerne er en del af pastoratsarkiverne, hvor der også er embedsbøger, tillysningsbøger, protokoller vedr. fattigvæsenet osv. I pastoratsarkivet for Christiansø har jeg kunnet bruge regnskaber fra fattigblokken for årene 1787-1800.⁶⁷ Af 1787-regnskabet fremgår det, at fattigblokken blev indført dette år, ved en beslutning fra Admiralitets- og generalkommissariatskollegiet. Pengene, der blev delt ud, stammede fra kirkebøssen. I pastoratsarkivet ligger der også en optegnelse over embedsmændene, som en præst lavede i 1853, hovedsageligt på baggrund af kirkebogen.

På Rigsarkivet er der bevaret fæstningsregnskaber fra Christiansø for 1749 og 1750. Pakkerne indeholder en række forskellige delregnskaber, blandt andet om

tilførsel og udlevering af proviant, udbetaling af løn og udgifter til reparationer på fæstningen. Dertil kommer detaljerede oversigter over ammunition og inventar samt diverse bilag omhandlende særlige indtægter og udgifter. Ud over disse regnskaber findes der også på Landsarkivet for Sjælland m.m. opgørelser over smedens og tømmerens forbrug m.m., men desværre først fra 1800-tallet.

67 Christiansø pastorat (sogn 102). Tillæg til Fattigkommissionen. Diverse 1787-1855

Da Rønne Apothek gik fallit

*Af Verner Andersen,
apoteker (pens.), lic. pharm.*

Den 9. maj 1807 fik amtmanden over Bornholm, Frederik Thaarup, et "Pro Memoria" fra byfoged Jacob Wiborg i Rønne, hvori denne oplyste, at apoteker Johan Peter Mangor dagen før havde bedt ham tage sit bo under forsegling.

Når amtmanden først modtog brevet dagen efter, skyldtes det, at byfogeden den 8. maj var i politiretten hele formiddagen og havde skiftesamling om eftermiddagen. Skifteretten i Mangors sag blev derfor først sat kl. syv samme dag om aftenen.

Med sin anmodning kom apoteker Mangor sine kreditorer i forkøbet.

Grosserer Wilhelm August Raasch i København, der havde 486 rigsdaler, 1 mark og 10 skilling til gode hos apoteker Mangor, havde anmodet prokurator Caspar Kofoed i Rønne om at inddrive pengene. Denne indbragte sagen for Rønne Bøyes Forliigs Commission. Stævningen blev forkyndt for apotekeren den 9. maj.

Amtmanden reagerede hurtigt og energisk. Han skrev straks til byfogeden, at "det offentlige Beste fordrer aaben Adgang til Landets eneste Apotek". Han modsatte sig derfor apotekets "Tillukning eller Udsalgets Standsning". Han mente også, at boet var bedre tjent med at sælge apotekets lager på sædvanlig vis efter medicintaksten end med at realisere det ved auktion. Han oplyste videre, at han ville bede distriktskirurg Peter Ulrik Wilhelm Knauer, der varetog embedslægeforretningerne på Bornholm, om at indfinde sig for at tage sig af sundhedsvæsenets interesser.¹ Det var egentlig stiftsfysikus for Sjælland, der havde tilsynet med

medicinalvæsenet på Bornholm, men distriktskirurgen havde fået tillagt embedsforretningerne ad interim.² Han skrev derefter til Knauer i Nexø og sendte ham "Fri-Egt-Sedler" til befordringen.³

Knauer deltog i skifterettens næste møde i sagen den 13. maj for at prissætte apoteket.

Den energiske amtmand indberettede samme dag til Kancelliet⁴, at han havde modsat sig apotekets lukning og ladet embedslægen indkøbe friske varer på det offentliges regning. Han sendte samtidig forslag til en skærpet visitatsordning for apoteket.

Amtmanden havde i øvrigt besvær med at finde en metode, hvorefter det offentlige kunne klare dette udlæg, inden beløbets "succesive Erstatning efterhaanden som Udsalg skeer". Han foreslog oprindeligt delikuentkassen i mellemregning med zahlkassen, men måtte ændre beslutning.⁵

Den 10. november 1807 udstedte amtmand Thaarup et rejsepas til apoteker Mangor, der skulle til København af hensyn til apotekets fornyelse. Mangor medbragte et brev fra amtmanden til Hans Kongelige Højhed Kronprinsen. Rejsepasset tillod "Kongl. Svenske Mayestæti dertil Competence havende Embedsmænd" at læse brevet.⁶

Apoteker Mangors gæld var betydelig, næsten 9.000 rigsdaler. Hans aktiver udgjorde knap 2.000 rigsdaler. Han fik betalt grosserer Raasch. Hans broder,

2 Do. 1804 j.nr. 1501.

3 Do. 1807 j.nr. 236.

4 Danske Kancelli, datidens "indenrigsministerium".

5 Bornholms Amts Kopibog 1807, j.nr. 434-435 & 651. – Økonomien i amts forskellige opgaver blev holdt adskilt i hver sin kasse.

6 Do. 1807 j.nr. 1050.

1 Bornholms Amts Kopibog 1807 j.nr. 235.

Herfordt Mangor, der var bestyrer af Kalundborg Apotek, stillede kaution for hans gæld til grosserer Nyeland med en obligation på 1.052 rigsdaler, som blev afdraget med 100 rigsdaler årligt foruden renter. Det var sikkert på rejsen til hovedstaden, at Mangor opnåede denne aftale med broderen og grosserer Nyeland. Nyeland gav Mangor rådighed over sit bo midt i december. Panteobligationen er dateret januar 1808. Grosserer Ernst Gerhard Lotze lod sin gæld stå i apoteket. Mangor skyldte desuden forgængerens enke 2.000 rigsdaler samt et halvt års renter. Hans svoger, Frants Christian Bredahl, der var ansat og boede på apoteket, havde en panteobligation på 3.000 rigsdaler, hvorpå der skyldtes renter fra obligationens dato.⁷

Knauer bestilte varer hos købmand Lotze for 182 rigsdaler og 5 skilling. Apoteket manglede altså varer. Ved optællingen havde der været simplicia⁸ for 130 rigsdaler, 2 mark og 14 skilling, composita⁹ for 47 rigsdaler, 1 mark og 4 skilling og endelig urter for 13 rigsdaler og 2 mark. Knauer fordoblede næsten varelagret. Lotze ønskede pengene anvist i København, hvilket som nævnt voldte amtmand Thaarup visse kvaler.

Fallitten kan måske ikke undre.

Samfundskritikeren P. N. Skovgaard beskrev, at sundhedsvæsenet på Bornholm bestod af apotekeren og de omtalte to læger og tilføjede "hvilke, skjønt duelige Mænd, kuns have lidet af fortjene" (1).

Regimentsfeltskær Olivarius i Rønne

Johan Peter Mangor blev født 1778 i Holsten som søn af cand. pharm. Elovius Mangor (1734-1817). Han blev gift den 16. oktober 1803 med Inger Bredahl (1784-1846). Han solgte Rønne Apotek 1816 og var derefter graver ved Frederiks tyske Kirke (nu Christianskirken) i København og blev 1818 medicinalrevisor ved Frederiks Hospital i København. Han døde 17. september 1840. Silhuet fra samling af silhuetter af kendte bornholmere o. 1810-20. Bornholms Museum.

skrev i sit bidrag til medicinalberetningen for året 1806, at han "overbevises mere og mere om at ingen Mand kan leve af Apoteket paa Bornholm med mindre han har andre Næringsveje."¹⁰

Det havde apotekeren dog også. Han havde således overtaget driften af den spisecafe, hvor Rønne Klub havde til huse fra forgængerens enke. Han fik dog indført i sin kontrakt, at han kun skulle servere "Koldt Bord" (2). Han havde også fået udstrakt sin eneret til hele Bornholm.

7 Bornholmske Retsbetjente. Rønne Byfoged. Dokumenter til Skifteprotokol 1807.

8 Ingredienser af den kvalitet der kræves til fremstilling af lægemidler.

9 Brugsfærdige lægemidler.

10 Bornholms Amts Kopibog 1807 j.nr. 339.

10 Bornholms Amts Kopibog 1807 j.nr. 339.

Han forsøgte sig med tobaksavl og senere med kaperi.

Eneretten

Amtmand Thaarup omtalte 1810 i sin oversigt over Bornholm (3) i afsnittet om medicinalvæsenet kun det kongelige reskript af 17. august 1804 om "de Vare og Handels-Artikler, som Apothekeren udelukkende maae forhandle og de Varer, som ogsaa af Kramboe-Handlere maae sælges" samt Danske Kancellis bifaldelse af amtets bestemmelser om apotekets årlige visitation(4).

Han har altså ment, at disse to ordninger var vigtige, i hvert fald vigtigere end mange af de andre forhold ved apoteket, som han beskæftigede sig med.

Baggrunden for den udvidede eneret var en ansøgning fra apoteker Mangor. Han fremhævede heri, at han af egen formue havde "sat Apotheket i den Stand, at Samme kan sættes ved Siden af de bedste Provincial-Apotheker"(5). Det er i den officielle apotekshistorie blevet til, at apoteker Mangor havde nogen formue, som han brugte til at sætte apoteket i god stand. Hans fallit i 1807 viste imidlertid, at udtrykket "af egen formue" blot skulle forstås som "for egen regning", idet det var sket for lånte penge. Hertil kom, at pengene blev brugt på ejendommen, specielt privatboligen, idet apoteket manglede et laboratorium.

Amtmand Thaarup sendte ansøgningen til Land-Chirurg Knauer i Nexø.¹¹ Amtmanden på tegnede derefter ansøgningen og sendte den til Danske Kancelli. Han lagde vægt på, at "Supplikanten er for-

bunden til at have alle de i Ansøgningen anførte Simplicia og Composita af behørig Godhed i sit Apothek og at sælge dem til fastsat Taxt, og dog næppe herved kan bestaae, mens andre, uden at staa under lige Opsyn med ham, kunde ved at falholde¹² Apothekerverer undersælge ham". Han anbefalede derfor ansøgningen, selv om det gjorde livet besværligere for indbyggerne i de øvrige bornholmske købstæder. Han indstillede endvidere til "Deres Kongelige Majestæts alleernaadigste Bönhørelse, saaledes at det maatte forkyndes Kirkesøndage efter Politiretten".¹³

I Rønne Apoteks historie (6) omtales, at den udvidede eneretsordning gav Bornholm en særstilling. Det er dog ikke tilfældet. Amtmand Thaarup henviste i sin ansøgning til reskript af 9. marts 1798, der gav apotekeren i Thisted tilsvarende eneret i henseende til de handlende i Nykøbing M. Det viste sig svært at håndhæve apotekets eneret. Land-Chirurg Knauer skrev således i sit bidrag til medicinalberetning for året 1807, at "Endel kloge Koner og Quaksalvere handle med Plastre og Salver - desuden har hver Kjøbmand nogle varer, som burde høre til Apoteket."¹⁴

P. N. Skovgaard havde kritiseret, at byfoged Wiborg som politimester var lemfældig over for kvaksalvere. Klagen blev dømt død og magtesløs, og Skovgaard måtte betale 50 rigsdaler til Stadens Fattigvæsens Hovedkasse (1). Den udvidede eneret medførte, at distriktskirurg Knauers salg af medicin i Nexø blev ulovligt. I 1811 klagede Mangor til sundhedskollegiet, der spurgte amtet.¹⁵

¹² Udbyde, sælge.

¹³ Do. 1804 j.nr. 314.

¹⁴ Do. 1807 j.nr. 338.

¹¹ Do. 1804 j.nr. 230.

Til Industriens Fremme

Det sidste forhold, der skulle indberettes om apotekervæsenet i medicinalberetningerne, var om en eller anden apoteker havde fået en idé, som kunne bidrage til "Til Industriens Fremme".

I 1804 og 1805 nævnte både regimentskirurg Olivarius i Rønne og landkirurg Knauer i Neksø apoteker Mangors tobaksfabrik i deres indberetninger. I 1805 tilføjede Olivarius dog, at den var så godt som ødelagt. I 1806 omtales dette punkt ikke. I 1807 skriver Knauer blot, at han ikke ved at Mangor har bidraget med noget. Ifølge en beretning fra 1804 havde tobaksavl været almindelig på Bornholm 30 år tidligere, men var ophørt. Mangors indsats er ikke nævnt (side 17 i (7)).

Kort før sin fallit havde Mangor måttet opgive fabrikken, fordi en københavnsk tobaksspinder Sigenfeldt, der havde afsætning på Bornholm, nedsatte sine priser.¹⁶ "Han kunde ikke holde Striden ud, formedelst sine økonomiske Omstændigheder, maatte sælge Værket til Rønne Byes Kjøbmand og Høkere, der nu drive det uden Kraft", skrev Thaarup i 1810 (§ 52 i (3)). Ved skiftet i 1807 var et værelse ovenfor bryggerset i Mangors ejendom stadig udlejet til tobaksinteressentskabet.

Apoteksvisitationen

Allerede i ugen efter fallitten skrev amtmand Thaarup til regimentsfeltskjær Olivarius, landkirurg Knauer og byfoged Wiborg, at de skulle sammentræde til en

Amtmand Frederik Thaarup blev født i København 1766. Tog juridisk eksamen og virkede i en årrække i Rentekammeret. Var 1793-1797 professor i statistik ved Københavns Universitet. Fra 1797 til 1804 "foged" i Norge, fra 1804-1808 amtmand på Bornholm. I nogle år derefter var han toldembedsmand, men fra 1819 ernærede han sig som redaktør og forfatter. Har et stort forfatterskab bag sig, bl.a. "Bornholms Amt samt Christiansø" fra 1838. Det Kongelige Bibliotek

visitationskommission efter regler, som han beskrev i brevene. Disse afveg på flere punkter fra, hvad der var gældende i det øvrige land. Apoteket skulle således visiteres uanmeldt og to gange årligt. Visitationerne skulle finde sted om efteråret, inden skibsfarten helt var standset, og i april eller maj måned. Efteråret var ellers den foreskrevne tid til eftersyn af apotekerne, hvorved det offentlige sikrede sig, at apotekerne havde tilstrækkelige

15 Do. 1811 j.nr. 635.

16 Do. 1807 j.nr. 341.

L O V E

for

Medicinalvæsenet

eller

Forordninger, Placater, Rescripter, Reso-
lutioner og Collegialskrivelser,

som vedkomme

Medici, Chirurgi, Apothekere og Gjordemødre

Danmark og Norge.

Samlede

af

Hans Munk,

Doctor Medicinæ, Licentiatus Chirurgiæ, og Landphysicus.

Forsiden af landfysikus i Stavanger Hans Munks bog om medicinallovgivningen. Han samlede oplysningerne, fordi han fandt det for besværligt og langsommeligt at spørge i København.

Bogen var en stor hjælp for amtmand Thaarup i hans administration af medicinalvæsenet på Bornholm.

lagre til den kommende vinter. Hvis der fandtes mangler, skulle apotekeren inden en vis, kort frist afhjælpe disse. Efter fristens udløb skulle der holdes ekstraordinær visitats. Efter hver visitats skulle der tilstilles amtmanden en underskreven beretning, som sammen med de årlige indberetninger tilstilles Sundhedskollegiet¹⁷. Sådanne beretninger findes ikke i Sundhedskollegiets arkiv.

Samme dag indstillede amtmand Thaarup ærbødigst til Sundhedskollegiet "om denne min provisoriske Foranstaltning maatte finde Approbation". Som ekstra argument anførte amtmanden, at han "i min egen Familie har haft Lejlighed at erfare Udueligheden af 2de Sorter af Apotekets Varer". Begge Bornholms læger skulle deltage i visitatsen. Da Knauer som nævnt havde fået tillagt embedslægefóretningerne, skulle han selvfølgelig deltage. Det er heller ikke mærkeligt, at regimentskirurg Olivarius skulle deltage, da han tillige var praktiserende læge i Rønne. Det var derimod nyt, at politiet skulle deltage. Amtmanden kendte ikke noget fortilfælde og kunne heller ikke finde noget i Munks samling af medicinalvæsenets anordninger. Begrundelsen var, at på dette isolerede land kunne strengere kontrol være nødvendig.¹⁸

¹⁷ Oprettet 1803 som en underafdeling af Danske Kancelli. Sundhedsstyrelsens "forgænger".

¹⁸ Bornholms Amts Kopibog 1807 j.nr. 255.

Det kongelige Sundhedskollegium udtalte sig positivt til Danske Kancelli ved skrivelse af 18. august. De farmaceutiske assessorer¹⁹ deltog ikke i behandlingen af dette eller andre forslag vedrørende apoteket. Ordningen blev godkendt ved kancelliskrivelse af 21. november 1807 (4).

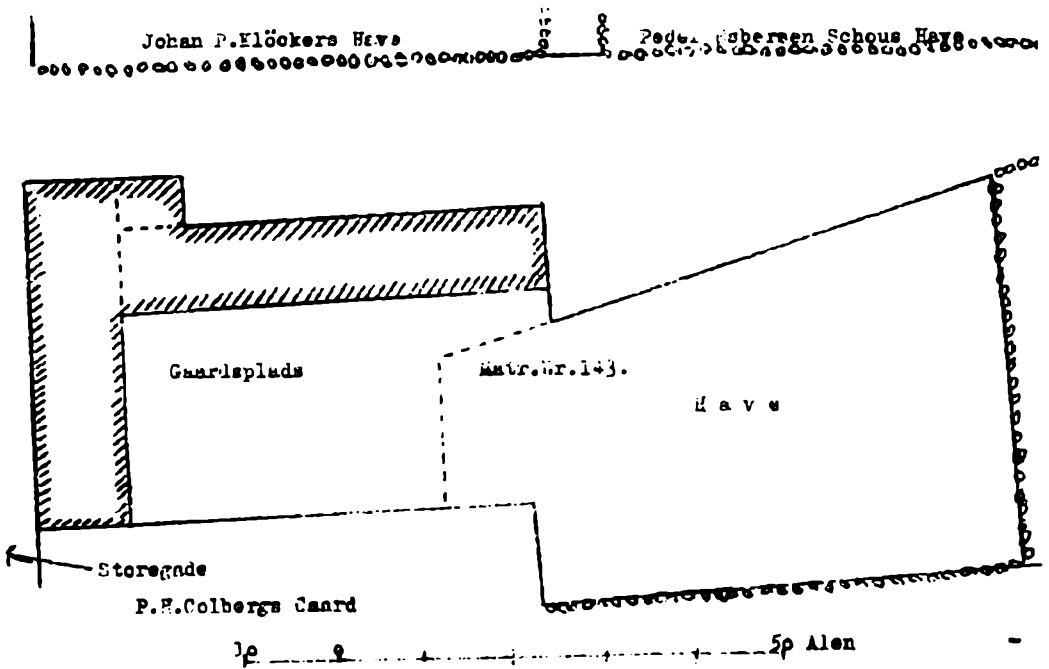
I medicinalberetningen for året 1807 oplyste landkirurg Knauer, at apoteket ikke blev visiteret, fordi apoteker Mangor var i Lübeck for at købe varer. Han blev forhindret i at komme betids tilbage. I medicinalberetningen for 1808 blev den manglende visitats begrundet med, at varerne til apoteket fremkom i små mængder, til dels på grund af de engelske konvojer. I 1809 skrev Sundhedskollegiet til landkirurg Knauer, at han skulle visitere apoteket, selv om det sædvanlige tidspunkt var forpasset.

Selv om apoteket ikke blev visiteret, omtalte både Knauer og regimentskirurg Olivarius ændringer i indretningen og Mangors tobaksfabrik. Der har altså været god kontakt med og kontrol med apoteket selv uden egentlig visitats. På baggrund af medicinalberetningen for 1808 fik apoteker Mangor også en skriftlig næse af Sundhedskollegiet, der "ugierne har erfaret: at Apotheker Hr. Mangor ej altid holder ham Medicinal=Taxten efterrettelig".

Det er ikke kendt, hvornår forholdene igen blev normale, står der i den officielle farmacihistorie (8).

Alt tyder på, at ordningen aldrig blev ført ud i livet. Til fordel for dette taler også, at amtmand Thaarup forlod Bornholm i 1809 uden at efterlade sig noget

¹⁹ Tilforordnede konsulenter i apotekerspørgsmål.

Kort over apoteker Johan Andreas Poulsens gård 1818. Apoteker Mangors efterfølger var kun fire år i Rønne og ændrede næppe på ejendommen, der da så ud som i Mangors tid. Tegning K. Thorsen. Bornholms Lokalhistoriske Arkiv

savn. Lokalhistorikeren M.K. Zahrtmann skrev således: "Denne var en utrolig virkesyg Mand, optagen af at gribe fornyende ind i alle de gammeldags Forhold paa Bornholm uden at give sig Stunder til at søge til Bunds i dem". (Side 71 i (9)).

Indretning af et Laboratorium på Apotheket sammesteds

I den ovenfor nævnte skrivelse om visitationsordningen ønskede amtmand Thaarup tillige, at der blev ydet apoteker Mangor et lån på 600 rdl. til indretning af et laboratorium på apoteket. Det var distriktskirurg Knauer, der havde påtalt, at der ikke var noget laboratorium, da han overtog ansvaret for driften under skifterettens

behandling af Mangors fallit. Amtmanden fandt dette besynderligt, men anbefalede som nævnt lånet.

Af skifteprotokollen fremgår, at inventaret i apoteket bestod af 3 reoler med skuffer, 2 skranker med skuffer, et bord med skuffer og et hjørneskab, i alt vurderet til 36 rigsdaler, 3 mark og 8 skilling. I materialkammeret, i kælderen og på loftet blev intet inventar vurderet. Sigter, stenkander og tinbøsser blev vurderet til 19 rigsdaler og 3 mark, medens der var flasker og glas for 28 rigsdaler og 12 mark.

Forhandlingerne om lånet blev langvarige. Begrundelsen for anmodningen var, at Rønne Apotek var det eneste på Bornholm, og at Mangor var uformuende og kun havde små indtægter af apoteket.

Det var desuden usandsynligt, at der var andre, der ville overtage driften.

Sundhedskollegiet samles til sidst om vicedekan Saxtorphs forslag.²⁰ Denne fandt, at 600 rigsdaler var alt for meget at ofre på et laboratorium på et mindre land-apotek. Han foreslog, at der kun blev anvendt 300 rigsdaler på laboratoriet, medens de øvrige 300 rigsdaler blev brugt til at købe medicin for. Heller ikke i dette rent farmaceutiske spørgsmål blev de farmaceutiske assessorer hørt.

Han foreslog desuden, at såvel Knauer som amtmanden skulle kontrollere anvendelsen, da Mangor var kendt for sin dårlige økonomi.

Pengene skulle lånes i Fondet ad usus publicos.²¹

Den 22. november 1807 tilsluttede Danske Kancelli sig Sundhedskollegiets forslag. Danske Kancelli skrev derefter til direktionen for fonden. Denne afslog imidlertid at yde lånet, fordi understøttelser fra fonden måtte indskrænkes så meget som muligt. Beparelser er ikke noget nyt. Fondens direktion tilføjede, at "Bevilgelsen heraf desuden let kunde opvække Haab om lige Begunstning for andre Apotheker, som umuelig kunde tilstaaes". Dette meddelte Danske Kancelli amtmand Thaarup i skrivelse af 5. marts 1808.

Af regimentskirurg Olivarius` bidrag til medicinalberetningen for 1808 fremgik, at "Apotheket er bleven forskiønnet; at nyt Laboratorium indrettet", så apoteker Mangor har opfyldt sine forpligtelser trods afslaget.

Kort tid efter at apoteker Mangor havde overtaget apoteket, lod han grunden omtaksere. Den 31. juli 1804 blev forhuset, som han havde forbedret betydeligt med nye vinduer i 3 fag, ny kakkelovn og ny skorsten, forsikret for 90 rdl. pr. fag eller i alt 1170 rdl. Sidelængen i nord, der ligeledes var betydeligt forbedret, blev forsikret for 800 rdl., medens skure og plankeværk uændret blev sat til 40 rdl.

Da samtlige Rønneejendomme blev omtakseret i 1811, var apotekets forsikringssum uforandret trods det nye laboratorium. I perioden steg "pristallet" fra 105 i 1804 til 390 i 1811 (10).

Kontrol med giftsalget

Amtmand Thaarup fandt det også gavnligt at kontrollere, hvorledes apoteker Mangor opfyldte kravene i forordningen af 1. april 1790 om gifte.²² Salg af gifte var forbeholdt apotekerne, hvorfor han den 29. maj 1807 forlangte en redegørelse for de sidste tre års salg fra apotekeren. Allerede den 16. juni afleverede Mangor en omhyggelig redegørelse for giftsalget i årene 1804-1806 baseret på den kopibog, som apotekerne skulle føre. Det fremgik heraf, at Peder Hammer i Sandvig i 1804 havde købt to lod auripigmentum (et naturligt mineral, der indeholder svovl og arsen), og at Hans Jensen Møller i Klemensker i 1805 havde købt et lod sublimat (kviksølvchlorid), som skulle bruges til metalarbejder. Hans Rasmussen i Aaker havde i 1805 ligeledes købt et lod sublimat mod skab hos sine får. I løbet af de tre år havde Mangor desuden solgt 278 lod arsenik, på dansk rottekrudd.

20 Sundhedskollegiet: Indkomne Sager 1807, j.nr. 266.

21 En almennyttig fond oprettet i 1765 af Frederik 5. og nedlagt 1842. Den blev især anvendt til belønning af veljente embedsmænd og uddannelse af lovende kunstnere.

22 Bornholms Amts Kopibog 1807 j.nr. 342.

Undersøgt Pro memoria!

Jegge Læge Højmandbaarns skriftlige Fortælling af 29. m.
 Juleen for om en saagtyl; Skrift for Aarum 1804, 3. og 4. af den
 Copie sig forvint i en avligning indført alle de Læger om de
 Gist og Migt sig i mit Gæst, af denne Skrift med Læge
 Højmandbaarns besynderlig og for sig sig Quantiteten af Gist
 Overtag andigen indlæst sig til, naar den kongens Læge ved 4.
 Jan vil indgive sig Aarum 1804. 93. lsd Dispensum album, alle Lægerne, 2. lsd
 Dispensum album, alle Sygehuset, for Aarum 1805. 103. lsd Dispensum album alle
 Lægerne, 1. lsd Mercurius Sublimatus corrosivus, for Aarum 1806. 89. lsd Dispensum
 album, alle Lægerne, og som i det første indlæst sig til for alle 3 Aar:
 278. lsd Dispensum album, alle Lægerne

2. lsd Dispensum, / Sygehuset og

2. lsd Mercurius Sublimatus corrosivus.

Det samme Quantitet i Peder Hammer for Aarum, som sig indlæst af 8.
 Januar 1804, 2. lsd Dispensum, og Hans Johan Steen i Lemmings
 Dage, som sig indlæst af 29. Juni 1804, 1. lsd Mercurius Sublimatus corrosivus,
 En anden den for anmeldt i Lægerne at indlæst forberinge bemaaned
 Gist til Metastatiske, og Hans Caspersen for Aarum Dage, som
 sig indlæst af 11. April 1804, 1. lsd Mercurius Sublimatus corrosivus, som det
 sig anmeldt i Lægerne at indlæst forberinge bemaaned Gist til at
 indgive Plac gum Naar vand, ind det indgive Dispensum album
 som det de anmeldt 3 Aar indlæst sig til 278. lsd, og efter Lægerne
 Fortælling blomm indgive til Lægerne indgive.

Den der bliver angivet nogle af de mange, ikke forrige, alle mindre
 forrige Miltur som gives, til at indlæst og indgive alle vand, som sig
 indlæst alle 3 Aar, Den sig i Peder Steen ind give nogle Dispensum
 om, da indlæst Miltur indgive for mig, og fortælling, og om den
 indgive indgive indgive indgive som indlæst og indgive, de sig
 sig Læge indgive.

Alle de Gist indlæst, som efter Fortælling af 1. April
 1804, og indlæst indgive indgive indgive indgive indgive
 vand, og sig indgive indgive om, og nogle af de indlæst

6724

Apoteker Mangors "Pro Memoria" fra 1807, en sirlig optælling af tre års salg af gifte fra Rønne Apotek.

Om i Rønne Apotek det forfærdige, der for det er, og det er
gjort som det er i Rønne og som det er det for det er det er
med Rønne Apotek.

Rønne, 16 Junij 1807.

W

Højesteret
Cirkulærens Medlem.

Underdanigst
Næst

Thaarup sendte indberetningen til Sundhedskollegiet som supplement til medicinalberetningerne.²³

Her vidste man ikke rigtigt, hvad man skulle stille op med den. Dekanen Johan Heinrich Schönheyder mente, at "Rotter maae være hyppige paa Bornholm". Det endte med, at sagen blev henlagt, idet formaliteterne med giftblanketter var i orden. Kollegiet mente ikke, at Thaarup behøvede svar på sit spørgsmål, om han skulle indhente yderligere oplysninger.²⁴ (11).

Kaper

Mangor fik kaperbrev sammen med købmand Simsen den 9. maj 1810 til egen²⁵ "Fanden af Bornholm". Kaptajn var Poul Johansen Schou. Besætningen var på 13 mand. Skibet lastede 1 kommercelæst (ca. 2 tons) og var bestykket med 1 kanon.

Samme dag fik Mangor kaperbrev på båden "Slangen af Bornholm" med kaptajn H. P. Brandt som kaptajn og 8 mands besætning. Skibet lastede 1/2 kommercelæst og havde ingen kanoner. Det var på det tidspunkt almindeligt at udruste et forsyningskib, der også kunne tage sig af eventuelle priser (erobrede skibe eller last i erobrede skibe), så det armerede skib kunne holde sig længere i søen.

Kaperfører Schou fik indbragt adskillige skibe, men priseretten frigav dem alle undtagen briggen "Hercules", der blev dømt som god prise. I denne sag blev Schou i øvrigt dømt til at betale 30 rdl. til Rønne Byes Fattig Kasse for utilbørlig fremfærd.

23 Do. 1807 j.nr. 433

24 Sundhedskollegiet: Indkomne Sager 1807 j.nr. 271.

25 Lille, klinkbygget fartøj.

De øvrige opbringelser havde dog været lovlige, så skibsførerne måtte dække Schous omkostninger med 200-300 rdl.²⁶

På dette punkt indtager Bornholm en særstilling, idet apoteker Mangor var den eneste apoteker i Danmark, der også var kaperreder (12).

Apoteker Mangor var sammen med andre Rønneborgere interessant i galeasen "Minerva". Medinteressent var And. Lund. Skibet forsvandt om vinteren og ejerne prøvede at få assurancesummen udbetalt.²⁷

En duelig medhjælper

I 1810 drøftede Sundhedskollegiet spørgsmålet om varetagelse af apoteksarbejdet, når apotekeren ikke kunne være på sit apotek. Det besluttede, at der skulle være en duelig medhjælper, samt at det skulle efterprøves ved visitats.²⁸ Danske Kanceli godkendte forslaget og skrev den 31. marts til samtlige amtmænd, herunder amtmænd Thaarups efterfølger på Bornholm. Der skulle være en duelig, pålidelig og eksamineret medhjælper, der under apotekerens sygdom eller fravær kunne forestå apoteket.

Begrundelsen var, at en uduelig eller mindre kyndig mand eller dreng ville kunne volde uoprettelig skade ved at udlevere urigtige lægemidler eller ved urigtig fremstilling af dem. Det pålagdes derfor amtmændene at sørge for, at embedslægerne ved apoteksvisitatsen påså, at der var en sådan medhjælper.

26 Den Kongelige PriisRets Justits og Dom Protocol for Bornholm og Christiansøe, 1810-1814.

27 Bornholms Amts Kopibog 1810 j.nr

28 Sundhedskollegiet: Indkomne Sager 1810 j.nr. 30 (41) & Sager uden journalnr.

Apotekerne skulle herefter også underrette embedslægen, hver gang de forlod deres apotek i flere dage.

Amtmanden underrettede apoteker Mangor om dette den 14. april 1810.²⁹ Danske Kancelli har åbenbart indskærpet dette året efter, for den 25. marts 1811 skrev amtmanden til både Knauer og Mangor, at hvis den medhjælper, som apoteker Mangor havde, ikke var *candidatus pharmaceuticus*, så skulle Knauer foretage den befalede eksamen.

I forbindelse med skiftet ved Mangors fallit kan vi se, at svogeren, hr. Bredahl havde et kammer på apoteket. Han tituleres *studiosus* på en panteobligation. Han var åbenbart ansat som *discipel* (lærling) på apoteket.

Det må dreje sig om Frants Christian Bredal. Han var som søsteren, fru Mangor, født i Randers, og han stod i lære på Rønne Apotek. Han bestod den farmaceutiske kandidateksamen i 1815. Han havde åbenbart ikke gode erfaringer med apotekervæsenet, idet begge hans svogre gik fallit. Han valgte i hvert fald at blive skolelærer og kirkesanger i Kastrup ved Vordingborg. (13).

Konklusioner

I beskrivelsen af apoteksvisitatsens historie i Danmark overses det ofte, at der med indførelsen af medicinalberetninger blev fastlagt retningslinier også for apoteksvisitatsen.

Afsnittet om apotekervæsenet i medicinalberetningerne synes at være en givtig kilde til såvel apotekervæsenets som det enkelte apoteks historie i første halvdel af 1800-tallet.

For så vidt angår Bornholm er Rønne Apoteks historie i apoteker Mangors funktionsperiode ændret og suppleret. Apotekets fallit har ikke tidligere været behandlet. Det er overvejende sandsynligt, at den i farmacihistorien meget omtalte bornholmske visitatsordning aldrig blev gennemført.

²⁹ Bornholms Amts Kopibog 1810 j.nr. 332.

Utrykte kilder

Rigsarkivet:

Sundhedskollegiet: Medicinalberetninger 1807-1814 (Medicinalberetning for 1805 findes som sag nr. 428 i Indkomne Sager 1806).

Sundhedskollegiet: Indkomne sager 1803-1805, 1806, 1807, 1808 og 1810.

Sundhedskollegiet: Kopibog 1807 og 1808-1811.

Sundhedskollegiet: Deliberationsprotokol 1807.

Den Kongelige PriisRets Justits og Dom Protocol for Bornholm og Christansøe, 1810-1814.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Bornholms Amt: Kopibøger 1804, 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1810 og 1811.

Bornholms Amt: Gruppesager B IV: 1791-1810 Medicinalvæsenet.

Rønne Byfoged: Skifteprotokoller 1807.

Rønne Byfoged: Dokumenter til skifteprotokol 1807.

Bornholms Lokalhistoriske Arkiv:

K. Thorsen: Rønne Apotek 1759-1935. Håndskrevet manuskript.

Trykte kilder

1. P. N. Skovgaard: Beskrivelse over Bornholm 1804. Første del gengivet med efterskrift af Finn Jacobsen. Rosenkilde og Bagger Kbh. 1935.

2. Johannes Lyngby: Dams Hotels Historie. Bornholmske Samlinger II. række, 5. bind. Side 153-183.

3. Kort Oversigt over Bornholms Amt skrevet af Frederik Thaarup, som der var Amtmand fra May 1804 til 1ste Februar 1809. Kjøbenhavn 1810 For Forfatteren trykt hos Directeur Joh. Fred. Schultz. Kongelig og Universitets Bogtrykker.

4. P. H. J. Hansen: Apotheker=Lovene i Den danske Stat - - fra 1660 til 1859. Kjøbenhavn 1859.

5. Laurids Fogtman: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogsviis udgivne i chronologisk Orden. VI Deel 12. Bind 1803-1804. Kjøbenhavn 1812.

6. Poul Fischer Jørgensen: Apoteket. Siderne 175-180 i Robert Egevang & Johannes Thoms (eds): Rønne Købstad i 650 år. Rønne Byforening 1977

7. Johannes Tholle: Bornholmske haver og havedyrkning gennem vekslede tider. Bornholmske Samlinger I. række, 36. bd., side 7-72. Rønne 1958.

8. Knud Jespersen: Apoteksvisitatsens opståen og udvikling i Danmark. Theriaca andet hefte. København 1957.

9. M.K. Zahrtmann: Hans Rømer og Almindingen. Bornholmske Samlinger I. rk., 10. bd., s. 49-151.

10. Poul Thestrup: Mark og skilling, kroner og ører. Arkivernes informationsserie 1991.

11. Verner Andersen: Rotter maae være hyppige paa Bornholm. Farmaci 2001, 108. bd., s. 29 (nr. 12).

12. Hanne Clausen: Personregister til anden udgave af Kay Larsen: Danmarks Kapervæsen 1807-14.

13. S. A. Simonsen: Farmaceutisk Stat København 1973.

Litteratur om Bornholm

*indgået i
Bornholms Centralbibliotek 2002-2004*

Af Niels Foght Hansen

Redaktionen afsluttet 1. september 2004

Værker af blandet indhold

08.05

Bornholm 2002 i billeder / udgivet af Borholms Tidendes Forlag, 2002. (37. årgang). 64 sider, ill.

08.05

Bornholm 2003 i billeder / udgivet af Borholms Tidendes Forlag, 2003. (38. årgang). 64 sider, ill.

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet Bornholms historiske Samfund. 3. række. Bind 16. 231 sider, ill.
Indhold: Finn Rowold og Hansaage Bøggild: I ly for nazismen. H.E. Skaarup: Oberst Waagepetersens dagbøger. Bente Jensen: Mellem gammelt og nyt. Jes Wienberg: Mellem viden og vrøvl. Erling Haagensen-(replik til Jes Wienberg): Bornholm og de baltiske korstog. Jes Wienberg – (replik til Erling Haagensen): Middelalderen uden mystik. Erling Haagensen – (duplik til Jes Wienberg): Middelalderen med mystik. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 2001-2002. Niels Foght Hansen: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 2001-2002-indgåede arkivalier. Ann Vibeke Knudsen: Bornholms historiske Samfund 2001-2002, formandsberetning.

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet af Borholms historiske Samfund. 3. række. Bind 17. 271 sider, ill.
Indhold: Jes Wienberg: Østersøens flertydige kirker. Kjeld Borch Westh: Kirke og kapelruiner på Bornholm. Ebbe Gert Rasmussen: "Til Herrens Tjenestes Forrettelse". Lybsk kunst i de bornholmske kirker. Per Dettlaff, Sven Fritz og Bodil Tornehave. Redigeret af Ann Vibeke Knudsen: "Vasa sacra", de hellige kar, bornholmernes arvesølv. Om det bornholmske kirkesølv. Marie-Louise Jørgensen: Timeglas i kirkerne. Lars Serena: Rum og fortælling. Øens nyere kirkekunst som illustration, som symbolsk refleksion og som åbning mod det ordløse. Svend Aage Møller: Mindernes have. Fra historiske strejftog på de bornholmske kirkegårde. Tino Dich Hjorth: Levende fortidsminder ved bornholmske kirker. Ann Vibeke Knudsen: Bornholms historiske Samfund 2002-2003, formandsberetning.

08.05

Jul på Bornholm: Kulturhistorisk Årsskrift: 2002 / redigeret af Jens Sørensen / udgivet af Bornholms Tidendes Forlag, 2002. (70. årgang). 76 sider, ill.

Indhold: Peter Tiemroth: Drømmenes landingsplads. Jens K. Brandt: Bornholm og kommunalreformen 1970. Jørgen Frigaard: En Rønne-knægt ser tilbage. Thomas E. Jensen: Jagerpiloten, Frihedskæmperen, Humanisten. Poul Harild: Købmandsgårde i Nexø. H.V. Jørgensen: Bornholmer faldt i Finland under Anden Verdenskrig. Ann Vibeke Knudsen: Longwango i Congo. Ung bornholmer i Congos urskove. Christian Fjerdingstad: En barndom på Christiansø. Ivar Lærkesen: Det hørte afhænger af øerne der hører – en kort skitse af det bornholmske sprogs udforskning. Peter Tiemroth: En kvindelig pioner. Carsten Seeger: Sabber på Bornholm. Mogens Lau: Toldvæsenet i Gudhjem 1840-1968. Jens Sørensen: Folk vi husker. Jens Sørensen: Et udvalg af bornholmsk litteratur 2001/2002.

08.05

Jul på Bornholm: Kulturhistorisk Årsskrift: 2003 / redigeret af Jens Sørensen / udgivet af Bornholms Tidendes Forlag, 2003. (71. årgang). 76 sider, ill.

Indhold: Julie Høm: Gudhjem Museum som hus for billedkunstnerne. Ib O. Klinke: På sporet af en barndom i Rønne. Erindringer 1. del. Christian Fjerdingstad: Mit frie drengeliv ved Dueodde. Erindringer 2. del. Erik Hansen: Bornholms Musikforening 1901-2001. H.V. Jørgensen: Bornholm var proppen i flasken til Østersøen. Den strategiske situation omkring Bornholm i krigens første år. Flemming Schønnemann: Dommerkontorene på Bornholm ødelagt af russiske bombeangreb. Finn Bræstrup Karlson: han gjorde Nexø lidt større. Poul Harild in memoriam. Bent Jørgensen: Posteleven og Zoo-centret i Aakirkeby. Noget om hvordan "International Zoo News" kom til verden. Birger Chr. Lind: Se - dengang var der smuglere til. Peter Tiemroth: Brændevinsege på Bornholm. Mogens Lau: Den blå hytte i Myreby. Om glaskunstneren Else Leth Nissen. Jens Sørensen: Folk vi husker. Jens Sørensen: Et udvalg af bornholmsk litteratur 2002/2003.

Museumsvæsen

08.06

Bornholms Museum. Bornholms Kunstmuseum: 2002-2003 / udgivet af Bornholms Museumsforening. 2004. 128 sider, ill. *Indhold:* Ann Vibeke Knudsen: Nyt fra Bornholms Museum. Lars Kærulf Møller: Nyt fra Bornholms Kunstmuseum. Finn Ole Sonne Nielsen: Bornholms Museums antikvariske Arbejde. Mogens Lau: Bornholms Frie Værk-

steder for Kunst og Håndværk. Sanne Steenberg Hansen og Ann Vibeke Knudsen: Kvijnfolk. Bornholmske landbokvinder ca. 1850-1950.

08.069

Udbygning af Bornholms Museum:

Åben projektkonkurrence 2003. - Rønne: Bornholms Museum, 2003. 24 sider, ill.

08.069

Udbygning af Bornholms Museum:

Dommerkomiteens betænkning / Redaktion: DAL's konkurrencesekretariat, Arkitekternes Hus. - Rønne: Bornholms Museum, 2003. - 24 sider, ill.

Forskning

08.1906

Årsberetning 2002: Center for Regional- og Turisemeforskning. 25 blade.

Menighedsråd

09.262

100 års jubilæumsskrift 1903-2003:

Sct. Knuds kirkes menighedsråd. Rønne, 2003. - 28 sider.

Samfundsforhold

08.33.16

Lokalrapport: Bornholm: Oktober 2002. JB Business Information A/S. 136 sider.

08.3316

Lokalrapport: Bornholm: Oktober 2003. JP Business Information A/S. 139 sider.

08.3319

Perspektiver for Bornholms udvikling:

Handlingsplan: Igangværende projekter: Fremtidige projekter: Afsluttende projekter. - Rønne: Det bornholmske Erhvervsknudepunkt, 2002.

08.3319

Working paper. - Nexø: Center for Regional- og Turisemeforskning, 1998-. Nr. 20. Digitalt Bornholm. It-mæssig opkvalificering af øvrige erhverv. Visioner, aktiviteter og resultater / af Jesper Maniche. - 2004. - 23 blade.

36.2 Bornholm

Central styring - decentral ledelse: En undersøgelse af den administrative organisering i Bornholms Regionskommune / af Henrik Christoffersen, Kurt Klaudi Klausen, Svend Lundtorp. Kbh.: AKF, 2003. - 179 sider.

Skolevæsen

08.3741

Dueodde Efterskole 10 år: Jubilæumsskrift / af Thor Kristoffersen, Christian Hollensen, Morten Poulsen. - 2002. - 40 sider, ill.

08.37414

Bornholms Højskole: Årsskrift 2002 / redigeret af Karsten Thorborg. Tidendes Tryk. 64 sider, ill.

08.37414

Bornholms Højskole: Årsskrift 2003 / redigeret af Karsten Thorborg. Tidendes Tryk. 64 sider, ill.

08.375

Bornholms Amtsgymnasium:

Årsskrift 2002 / redigeret af Kirsten Mortensen og Erik Klinge Nielsen. Hakon Holm ApS. 72 sider, ill.

08.375

Bornholms Gymnasium:

Årsskrift 2003 / redigeret af Kirsten Mortensen og Erik Klinge Nielsen. Hakon Holm ApS. 72 sider, ill.

08.375

Bornholms Gymnasium:

Årsskrift 2004 / redigeret af Erik Klinge Nielsen. Hakon Holm ApS. 78 sider, ill.

TV-produktion

08.37847

TV 2/Bornholm: Public service redegørelse. - Rønne: TV 2/Bornholm, 2003. 23 sider, ill.

Familieomsorg

08.3845

Fra rådhus til børne- og familiehus:

Rapport om samarbejdsprocesserne og etablering af en Børne- og familieafdeling, midt i Nexø by / udarbejdet af Solvejg Rosenkilde Nielsen. - Nexø: Nexø Kommune, 2003. - 28 blade.

Folkevid

08.3912

Årier - bornholmske anekdoter / Leif Henriksen. - Rønne, 2003. - 24 sider, ill.

Topografi og turisme

08.4

Angantyr, Anker Bornholm:

Billedbog om underjordiske og andre kuriositeter / skrevet og illustreret af Anker Angantyr. - Rønne: Bornholms Tidende, 2004. 72 sider, ill.

08.4

Bornholm 1735 og 1736:

Indberetninger fra Amtmanden og Byfogederne; transskriberet af J. Kjølner. - Rønne, 2003. - 47 blade.

08.4

Bøggild, Hansaage

Gyldendals bog om Bornholm / Hansaage Bøggild. - Kbh.: Gyldendal, 2004. -240 sider, ill.

08.4

Harris, Preben

Mit Bornholm / Preben Harris; illustreret af Claus Seidel; redaktion: Per Kølle og Vibeke Scheuer. - Kbh.: Aschehoug, 2004. - 171 sider, ill.

08.4

Kyststier på Bornholm / tekst, illustrationer, kort: Natur & Miljø / ved Finn Hansen ... [et al.]. - 3. reviderede udgave. - Rønne: Bornholms Regionkommune, Natur & Miljø, 2004. - 57 sider, ill.

08.4

Magasinet Bornholm / udgivet af De Bornholmske Borgerforeningers Samvirke. - Nexø: Konnect, 2003. 98 sider, ill.

08.4

Turen går til Bornholm & Ertholmene / af Søren Lauridsen og Kaj Halberg; kort: Ulla Britze; fotos: Søren Lauridsen, Kaj Halberg. - 3. udgave. - Kbh.: Politiken, 2003. - 132 sider, ill.

08.401

Kraks kort over Bornholm: Med seværdigheder og detaljerede kort. -Virum: Krak, 2002. 143 sider.

08.408

Hartl, Ann

Survey of visitors to Bornholm January-December 2001: Results / prepared by Krak, 2002 -. 53 sider.

08.408

Nilsson, Per Åke

Turismeerhvervet på Bornholm: Netværksarbejde og omstrukturering. - Nexø: Center for Regional- og Turismeforskning, 2002. - 45 sider. (Working Paper; nr. 14)

08.408

Working paper. - Nexø: Center for Regional- og Turismeforskning, 1998-. Nr. 15. Survey of visitors

to Bornholm January-December 2002. results / prepared by Ann Hartl. - 2003. - 39 sider.

08.408

Working paper. - Nexø: Center for Regional- og Turismeforskning, 1998-. Nr. 18. Free riders in tourism. By Svend Lundtorp. - 2003. - 22 sider.

08.45 Svaneke

Andersen, Povl-Erik

Svaneke indeni - set udefra / billeder og gode tanker fra en sociologisk og pædagogisk arbejdsplads / Povl-Erik Andersen / illustrationer: Bjarne Hansen. - Klippinge: Elverhøj, 2002. - 24 blade, ill.

Naturen

08.5026

Génsbøl, Benny

Bornholm / Benny Génsbøl. - Kbh.: Gad, 2002. - 238 sider, ill. (Gads naturguide).

08.5026

Lyngs, Peter

Christiansø: Tre øer i Østersøen / af Peter Lyngs; fotos: Peter Lyngs. - Gudhjem: Christiansø Naturvidenskabelige Feltstation, 2003. - 47 sider, ill.

08.5026

Natur på Bornholm: Zoologi, botanik, geologi: 2003 / redigeret af Morten Top-Jensen og Jens Meulengracht-Madsen. - Åkirkeby: NaturBornholms Forlag, 2003. - 64 sider, ill.

08.5026

Natur på Bornholm: Zoologi, botanik, geologi: 2004 / redigeret af Morten Top-Jensen og Jens Meulengracht-Madsen. - Åkirkeby: NaturBornholms Forlag, 2004. - 64 sider, ill.

08.555

Christiansen Per f. 1968-12-16

Rovdinosaren fra Bornholm: Historien om tanden; redaktion: Erik Stig Andersen. - Kbh.: Carlsen, 2003. - 48 sider, ill.

08.556

Danmarks geologiske seværdigheder / af Ib Marcussen og Troels V. Østergaard. - Kbh.: Politiken, 2003. - 252 sider, ill. (Politikens håndbøger).

08.5613

Kristensen, Preben

Vandløbsøkologiske studier af invertebratfaunaen i Kobbeå - et typisk bornholmsk sprækedalsvandløb: Specialerapport. - København:

Københavns Universitet, Ferskvandsbiologisk Laboratorium, 2004. - 3 ringbind, flere pagineringer + 1 CD-ROM, ill.

08.572

Hansen Finn f. 1949

Blomster i Bornholms natur = Blomster i Bornholms natur / Finn Hansen; oversættelse svensk: Bert Rydhagen; oversættelse norsk: Svein Dagestad; oversættelse tysk: Carsten Wagner; oversættelse engelsk: Stuart Goodale; oversættelse polsk: Jagna Norén. Aakirkeby: Natur Bornholm, 2003. - 112 sider, ill.

08.589

Bornholms pattedyr / redatkør: Per Ketil. - Gudhjem: Fjælstaunijn, 2002. - 168 sider, ill.

Husholdning

08.641

Hansen, Hansigne

Opskrifter for Husmødre. - Rønne : Bornholms Tidendes Bogtrykkeri, 1943. 36 sider, ill. Genudgivet 2004 af Bornholms Museum. (På titelbladet: Bornholms Landøkonomiske Forenings Opskrifter for Husmødre).

Vejvisere og handelskalendere

65.0164 *Bornholm*

InSider Bornholm / Hedda Kainz ... og Erling Haagensen har skrevet ...; Charlotte Backhausen har oversat til engelsk; og Barbara Buhse til tysk. - Gudhjem: Kainz-kommunikation, 2004. - 126 sider, ill. (Guide til gallerier, tøj- og brugskunst, restauranter m.fl.).

Trafik og havnevæsen

08.6582

Working paper. - Nexø: Center for Regional- og Turisemeforskning, 1998-. Nr. 16. Undersøgelse af hindringer for transittrafik mellem Bornholm og det øvrige Danmark gennem Sverige. Udarbejdet for samarbejdet Sydöstra Skåne/Bornholm / af Carl Henrik Marcussen. 2003. - 110 sider.

08.6594

De bornholmske havnes fremtid?:

Debatoplæg. - Rønne: Bornholms Regionskommune, 2004. - 6 sider, ill.

08.6594

Havnelodsen. Østersøen omkring Bornholm: Kbh.: Kort & Matrikelstyrelsen, - 2002. Ill.

Vandforsyning og forurening

09.6984

Det rene vand: Rønne vandværk 1903-2003 / redigeret af Søren R. Wolff. - Aakirkeby: Søren Wolff, 2003. 72 sider, ill.

08.6987

Lyngs, Peter

Olieforureningen på Ertholmene 2003 / Foto & tekst: Peter Lyngs. - : Christiansøys Naturvidenskabelige Feltstation, 2004. - 47 sider, ill.

Planlægning og bebyggelse

08.7195 *Allinge-Gudhjem*

Lokalplan nr. 05-13: Tejn gartnerigrund et boligområde. - : Allinge-Gudhjem Kommune, 2002. - 14 sider, ill.

08.7195

Lokalplan nr. 03-14: Sommerhusområde Markvejen i Sandvig. - Allinge: Bornholms Regionskommune, 2003. - 9 sider + 4 kort, ill.

08.7195

Lokalplan 002: For området ved Hasle Fæled. - : Bornholms Regionskommune, 2004. - 9 sider + 2 bilag, ill.

08.7195

Lokalplan 003: For parkeringsareal ved Gudhjem. - : Bornholms Regionskommune, 2004. - 9 sider, ill.

08.7195

Lokalplan 005: For feriehus ved Rø golfbane. - : Bornholms Regionskommune, 2004. - 6 sider + 2 bilag, ill.

08.7195

Bornholm:

Atlas over byer, bygninger og miljøer / manuskript arkitektfirmaet Gert Bech-Nielsen / redaktion Hannelene Toft Jensen. - Kbh.: Kulturarvsstyrelsen, 2003. - 172 sider, ill.

08.7195

Den store kabale:

Det 53. danske byplan-møde 2.-3. oktober 2003 på Bornholm. - Kbh.: Dansk Byplanlaboratorium, 2003. - 15 sider, ill.

Kunst og kunsthåndværk

74.6

Kærulf Møller, Lars

Bornholmermalerne / tekst: Lars Kærulf Møller; redaktion: Dagmar Nyboe Warming. - Lemvig: Museet for Religiøs Kunst, 2003. - 63 sider, ill.

76.2

Examen: Glas og Keramikskolen på Bornholm. - Nexø: Glas og Keramikskolen på Bornholm, 2002. - 64 sider, ill.

76.23

Bornholmsk værkstedskeramik: 1933 til nu; Lars Serena. - Rønne: Bornholms Museum, 2002. - 23 sider, ill.

76.23

Serena, Lars

Bornholmsk værkstedskeramik. Hjorths Fabrik, Bornholms Keramikmuseum, Bornholms Museum. Rønne: Bornholms Museum, 2004. 224 sider, ill.

76.25

Maibritt Jönsson, Pete Hunner; photography: Jesper Westley ... [et al.] - 1. edition. - Gudhjem: Bornholms Kunstmuseum, 2003. - 112 sider, ill.

Idræt

79.606

Idræt og fællesskab i 75 år: Poulsker Idrætsforening 1928-2003 / samlet og fortalt af Kenn Erik Bech og Torben Kjøller. - Nexø: Poulsker Idrætsforening, 2003. - 128 sider, ill.

08.79606

Kristoffersen, Thor

Aakirkeby Idrætsforening: 75 år. - Aakirkeby: Thor Kristoffersen, 2002. - 52 sider, ill.

08.79609

Hjelmgaard, Mads

Medieomtale af landstævne 2002: Juni 2002. - : Observer Danmark, 2002. - 17 blade, ill.

08.79609

Landsstævne 2002: Minder fra Bornholm; redaktør: Holger Larsen, Foto: Henning Sigvardsen, Jens-Erik Larsen, Ole Stobbe og Preben Rasmussen. - Rønne: Bornholms Tidende, 2002. - 60 sider, ill.

09.7964

25 år Rønne Svømmehal 1977 - 2002 14.10: Jubilæumsskrift. 2002. - 79 sider, ill.

Sprog

08.89664

Kortfattet Vejleder og Tolk for Rejsende på Bornholm:

Heri også Bornholmsk Ordbog; udgivet af lærere. - Faksimile. - Nexø: Colbergs Antikvariats Forlag, 2002. - 78 sider.

08.89664

Westh-Jensen, Pernille

Kodeskrift på Bornholm: En sprogbrugsanalyse på Bornholm med fokus på kodeskrift. - Kbh.: Københavns Universitet. Institut for Nordisk filologi, 2003. - 100 blade.

08.89684

Haagensen, Erling

Hvorfor hedder det sådan? : 117 mærkelige stednavne på Bornholm; foto Erling Haagensen. - Rønne: Bornholms Tidendes Forlag, 2003. - 127 sider, ill.

Historie

08.9169

Haagensen, Erling

Bornholms rundkirker: Middelalderens største kompleks. - Lyngø: Bogan, 2003. - 135 sider, ill.

08.9671

Tyske og russiske anlæg og aktiviteter på Bornholm under 2. verdenskrig / Egon Sørensen, Ole Andersen, Niels Chr. Pihl. - Rønne: Bornholms Tidendes Forlag, 2003. - 264 sider, ill.

08.98474

Bornholm, Congo, tur/retur: Fortællinger om bornholmere, andre danskere og congolesere samt lidt om Congos historie fra 1870erne til nu / redaktion: Ann Vibeke Knudsen. - Rønne: Bornholms Museum, 2003. - 296 sider, ill.

Personalhistorie

08.99

Dahl, Frederick Christian Creed,

Philip A brief history of the Dahl/ Dale family in Australia and New Zealand. - 2003.- 14 blade.

08.99 Hansen, Hans Martin

Hansen, Hans Martin

Fra daglejerbarn til folkepensionist:

Erindringer fra et langt liv / Foto: Claus Buch, Hans Martin Hansen, Finn Hansen, Freddy Jensen,

Preben Pathuel m.fl. - Akvareller og tegninger: Fred-
dy Jensen og Bent Kaas. - Gudhjem, 2003. - 40
sider, ill.

08.99 *Høst, Ole*

Bøggild, Hansaage

Ringens omkring Ole. - Rønne: Bornholms Tiden-
des Forlag, 2004. - 196 sider, ill.

08.99 *Høst, Oluf*

Krogh, Anna

Oluf Høst i dialog med nutiden / redaktion:
Anna Krogh, Jens Erik Sørensen; oversættelse:
Glyn Jones. - Århus: Aarhus Kunstmuseum, 2002.
- 64 sider, ill.

08.99 *Høst, Oluf*

Sandberg, Jens Henrik

Længslens landskab: Bornholmermaleren Oluf
Høst (1884-1966); redaktion: Lena Lamberth. -
Espergærde: Lamberth, 2004. - 48 sider, ill.

08.99 *Ipsen, Henry*

Ipsen Arne f. 1941

Der var engang et sangkor: En bornholmsk
historie fra før mobiltelefonen og e-mailen / Arne
Ipsen. - Rønne: Bornholms Tidende, 2003. - 32
sider, ill.

08.99 *Weie, Edvard*

Edvard Weie: steder og stemninger / katalog
Aase Bak og Ingeborg Bugge. - Aalborg: Nord-
jyllands Kunstmuseum, 2003. - 106 sider, ill.

08.99 *Wettberg, Johan Diderich von*

Bülow, Claus

**Johan Diderich von Wettber : Både i kunst
og krig skal der vises dyd** / Dette skrift beret-
ter om personen Johan D. Wettberg - og i den for-
bindelse et lille udsnit af Bornholms historie. - Kal-
undborg, 2003. - 32 sider, ill.

08.999 *Wibe*

Wibe, Palle

Efterkommere af Holger Hansen Wibe: Med
billeder / indsamlet af Palle Wibe. - Stenlille: Palle
Wibe, 2002. - 160 sider, ill.

99.4 *Zahrtmann Kristian*

**Kristian Zahrtmann og Det mystiske bryl-
lup i Pistoja** / tekst: Monica Bietti ... [et al.] ;
redaktion: Gianluca Chelucci, Chiara d'Afflitto, Lars
Kærulf Møller; oversættelse: Lisbeth Thybo. -
Gudhjem: Bornholms Kunstmuseum, 2003.
- 157 sider, ill.

08.999

Schmidt, Hans Larsen

Bartoni, Lorraine

**Ancestors and descendants of Lars Pe-
dersen Schmidt born 1801 in Gudhjem /**
Lorraine Bartoni a descendant of Hans Lars
Schmidt, son of Lars Pedersen Schmidt, born 17
aug 1832 in Svaneke drowned 15 march 1896 in
Australia. - 2003. - 40 sider.

08.9994 *Bech*

Bech, Kenn Erik

Slægtsbog: Bech Poulsker Sogn, Bornholm: 600
års slægtshistorie. Samlet af Kenn Erik Bech, 1986
og 2003. - 2003. - 198 sider.

Romaner og digte

Benthien, Regitze

Jagten på den danske dinosaur / tekst: Regit-
ze Benthien; illustrationer: Vibeke S. Larsen; fotos:
Sten Lennart Jakobsen og Finn Hansen. - Åkirke-
by: NaturBornholms Forlag, 2003. - 16 sider, ill.

Cordua, Jeanne

Svanens mysterium: En bornholmsk gralsfor-
tælling / Jeanne Cordua; illustrationer af Birgit
Bertelsen. - Allinge: Gornitzkas Forlag, 2003. -
318 sider, ill.

Harild, Kirsten Sonne

Den Hemmelige By / Kirsten Sonne Harild. -
Kbh.: Gyldendal, 2003. - 215 sider.

Harild, Kirsten Sonne

Vejen til Kongedybet / Kirsten Sonne Harild. -
Kbh.: Gyldendal, 2004. - 178 sider.

Hermann, Iselin C.

Dampe: roman / Iselin C. Hermann.
- Kbh.: People's Press, 2003. - 226 sider.

Jeg står ved et træ / red. Joan Baltsersen / tek-
ster og illustrationer af elever på Nexø skole. -
Kbh.: LR Uddannelse, 2003. - 21 sider, ill.

Mathiesen, Eske K.

Bornholmske digte: grafik Inge Lise Westman.
- Rønne: Bornholms Tidende, 2002. - 48 sider, ill.

Pedersen, Jan

Skatten fra Kong Salomons tempel.

- Eget forlag, 2003. - 218 sider.

Tænk hvis - / red. Joan Baltsersen / tekster og
illustrationer af elever på Nexø skole.- Kbh.: LR
Uddannelse, 2003. - 21 sider, ill.

Bornholms historiske Samfund 2003-2004

Formandens beretning, lørdag 28. august 2004 kl. 14 i Præstegårdsladen i Rønne
af Ann Vibeke Knudsen

Lørdag 30. september 2003 afholdt vi den årlige generalforsamling i Folkets Hus i Snøgebæk. 31 deltagere – inkl. bestyrelsesmedlemmer - var mødt frem og som dirigent fungerede Henrik Bennebal-le Møller på udmærket vis.

Formanden, aflagde - som nu - sin beretning om det forløbne år. Den blev taget til efterretning, der var hverken kritiske - eller andre - bemærkninger.

På redaktørens vegne fortalte formanden om det kommende bind - som medlemmerne modtog sidste vinter - "Kirkebindet" - og redaktøren, Henning Søby Andersen om 2004 bindet, som nu er ved at gå i trykken.

Et revideret regnskab blev fremlagt af vores kasserer Erik Svendsen; regnskabet godkendtes uden kommentarer. Uændret kontingent blev foreslået - det var allerede året før tilpasset den økonomiske udvikling.

Til bestyrelsen genvalgtes Ann Vibeke Knudsen, H.V. Jørgensen, Per Thule Hansen og Henning Søby Andersen og nyvalgt blev Niels Aakjær. Der var også genvalg af Mogens Lau og Harald Lind som revisorer samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Årets Bornholmerpris gik til Sten Møller, Svaneke, for en fornem indsats med arbejdet med "De bornholmske jernbaner".

Under eventuelt blev der givet udtryk for, at man gerne sang de bornholmske sange ved generalforsamlingen. Vi forsøger at holde fanen højt her også!

Efter generalforsamlingen gav Sten Møller et interessant causeri over "Foreningen de bornholmske Jernbaner" og efterfølgende var der besøg på det meget anbefalelsesværdige jernbanemuseum i Nexø.

3. november 2003 konstituerede bestyrelsen sig således:

Nyt medlem i stedet for Niels Foght Hansen blev Niels Aakjær

Bestyrelsen konstituerede sig som hidtil:

Formand: Ann Vibeke Knudsen

Næstformand og sekretær: Robert Hansen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Henning Søby Andersen

Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, redaktøren samt Lillian Hjorth-Westh.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. (3.11.03, 18.02.04, 19.05.04 og 18.08.04). Hovedopgaven for bestyrelsen er ifølge lovene: "at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid". Det kan gøres på mange måder, bliver gjort på mange måder. I Historisk Samfund har der været tradition for, at det kan foregå som foredrag af folk, der på forskellig vis arbejder med vores, Bornholms historie, det kan også være ekskursioner på Bornholm, eller rejser til ind- eller udlandet for medlemmerne.

En af Historisk Samfunds fornemste opgaver er naturligvis udgivelsen af vores årbog, et arbejde som sædvanligvis hviler trygt hos redaktøren. Af forskellige grunde skal formanden igen i år prøve at leve op til den høje standard – men fremover har redaktøren heldigvis og med hånden på hjertet lovet, at han igen tager over.

Traditionen tro udsendtes omkring 1. december Bornholms Samlinger III række bind 17, der rummede en række forskellige interessante artikler, der alle havde de bornholmske kirker og det liv der udspringer sig omkring kirkerne som tema. Det blev til en ganske vægtig årgang, et højt sideantal, og vi opfatter egentlig også bogen som en brugsbog, en guide bl.a. til øens kirkegårde, som Svend Aage Møller på bedste vis berettede om. Men også en

guide til kapellerne, det fine kirkesølv og kunsten i kirkerne. Når vi besluttede os for et temanummer skyldtes det primært, at der for ca. fem år siden var kræfter i gang for at få bestemt kirkernes middelalderlige træværk ved hjælp af dendronologiske undersøgelser. Det skulle have været hovedartiklen. Imidlertid er den undersøgelse endnu ikke blevet igangsat, der er stadig interesse for projektet, men det kræver som så meget andet en væsentlig sponsorstøtte, selv om det er Nationalmuseets folk, der skal stå for selve undersøgelsen. Forhåbentlig lykkes det indenfor de kommende år - og det kunne måske så være anledning til endnu et "temanummer" om kirkerne; enkelte artikler kom nemlig ikke med i sidste nummer og vore gamle kirker rummer jo både på det fysiske og åndelige plan en kulturarv, som det nok er værd at få beskrevet.

Men, da det altså er bestyrelsens bestemte overbevisning, at formålet med foreningens virke ikke alene opnås ved udgivelsen af "Samlingerne" men også ved andre initiativer, så har vi i det forløbne år kunnet byde på følgende arrangementer:

Rejser: I erkendelse af, at foreningen ikke er stor nok til alene at bære større arrangementer, har vi indledt et "rejsefællesskab" med to andre foreninger: Foreningen Norden og Bornholms Museumsforening.

I dagene den 3.-5. oktober 2003 arrangerede og gennemførte vi således en efter sigende (formanden havde ikke selv mulighed for at deltage) meget vellykket tredages tur til hansestæderne, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og Greifswald. Formanden deltog i planlægningen af turen og ved, at de kulturelle guider, Lise Kofoed og Jan Nicolajsen og den praktiske guide Poul Forum Sørensen, gjorde et særdeles godt stykke arbejde.

Selv om dette er en beretning om hvad der er sket i foreningen siden sidste generalforsamling, kan jeg dog ikke her lade være med at omtale de forestående rejser:

Om blot en uge, 4. september, drager vi på en endagsekskursion til Skåne/Malmø under ledelse af Ebbe Gert Rasmussen, som bl.a. på det seneste har beskæftiget sig med Malmøopstanden i 1658

Vi har flere rejser i støbeskeen: en tur til Bruxelles i foråret 2005, hvor vi bl.a. skal besøge EU-par-

lamentet (vi vil forsøge at få Poul Nyrup Rasmussen som guide). Grunden til rejsen til Bruxelles er dog "Congo" - og en udstilling på Afrikamuseet, hvor vores egen Knud Jespersen her fra Rønne optræder som eksempel på en af de mange skandinaviske officerer, der på den belgiske Kong Leopold den andens foranledning, var med til at kolonisere det centrale Afrika - til fordel for - ja, den belgiske Kong Leopold den andens egen lomme! Men der er meget andet spændende at se i Bruxelles - som i øvrigt er en meget dejlig og anbefalelsesværdig by!

I efteråret 2005 håber vi at kunne gennemføre en rejse til Mazuren i Polen med Niels Chresten Andersen fra det lokale EU-kontor som guide. Der er meget samarbejde mellem Bornholm og Polen (samt Kaliningrad) - og det står Niels Chresten for. Rent historisk er området spændende, vi har megen forhistorie til fælles - men også Anden Verdenskrigs sidste ulykkelige måneder, hvor tusindvis af flygtninge kom fra Mazuren og områderne deromkring til bl.a. Bornholm.

Vi vender senere tilbage med nyt om de to rejser. Foredrag: Onsdag 12. november afholdt foreningen sammen med Kastellet's Venner et foredrag på Centralbiblioteket: H.V. Jørgensen fortalte med stor viden om "Bornholms taktiske og strategiske betydning for de krigsførende parter under 2. verdenskrig."

H.V. Jørgensen og Niels-Holger Larsen holdt 4. marts 2004 et foredrag om de bornholmske møller. H.V. Jørgensen har gennem mange år samlet et spændende materiale om horisontalmøllerne, som nu blev fremlagt for en interesseret tilhørerskare. Niels-Holger fortalte om møllerne generelt og det arbejde der forestår for at sikre dem for vore efterkommere. Foredraget blev holdt i samarbejde med Foreningen Bornholm, som, som bekendt, er ejer af flere af de gamle møller.

Sommerekursion: Lørdag 31. juli afvikledes foreningens årlige sommerekursion. Mødestedet var Martin Andersen Nexø-huset og vores særdeles kompetente guide var vores eget bestyrelsesmedlem Niels Aakjær. Vejret var fantastisk - en af årets allerbedste dage, og sådan har jeg ofte oplevet sommerekursionerne. Turen var meget vellykket, gennem Ferskesøparken, bl.a. forbi Fandens Keg-

lebane og langs det store fuglereservat, Nexø Sydsstrand, som er Niels' speciale. Turen sluttede med et besøg i Martin Andersen Nexø-samlingen og indtagelse af indholdet af de medbragte madkurve i museets lille hyggelige have. Desværre var deltagertallet temmelig begrænset, blot 13 personer. Derfor vurderer bestyrelsen, om tiden er løbet fra denne type sommerekскурsioner. Formentlig er der nu så mange gode tilbud, at der er mere end rigeligt at gå til. Da man startede med sommerekскурsionerne for over 30 år siden hørte de til de få kulturelle tilbud til historisk interesserede både lokale og gæster ovrefra. Nu er der næsten ingen grænser for hvad der er af tilbud til turister og andet godtfolk.

Årbogen de kommende år: Som så ofte pointeret i denne forsamling, er vores årbog foreningens hovedprodukt; det er her vi lægger flest ressourcer og al redaktørens arbejdsindsats. Redaktøren vil på et særskilt punkt berette om dette vigtige arbejde.

Arrangementer fremover: Men vi mener stadig, at vores foredragsvirksomhed og anden udadrettede virksomhed er vigtig og jeg vil endnu en gang opfordre foreningens medlemmer til at komme med ønsker og ideer til bestyrelsen. Det er gjort flere gange før, men vi har endnu aldrig, i min tid, modtaget ideer udefra.

Foredrag: Tilbuddene er mange – og fremmødet til foredragsaftenerne er ofte beskedne. Vi har derfor valgt et "foredragsfrit" efterår. Men skulle der blandt foreningens medlemmer være folk med lyst til at arrangere foredrag - og gode ideer til foredragsarrangementerne - så kom blot frem af busken. Rejser er der derimod på tegnebrættet, men dem er der allerede gjort rede for.

100-års-jubilæum 2006: Bestyrelsen har på de sidste mange møder drøftet det kommende 100års jubilæum. Hvordan holder man et sådant jubilæum? Hvordan markerer man det optimalt? Forslagene har været mange, fra de nærmest ustyrlige fantasier til mere beskedne ideer. Men vi bør i hvert fald markere 100året på værdig vis, og hvis foreningens medlemmer har gode ideer, glæder vi os til at høre om dem.

Vi har besluttet at markere jubilæet sammen med Foreningen Bornholm. De to foreninger blev startet samtidigt, af de samme personer, og der har

gennem årene været mange personsammenfald. Foreløbig har vi besluttet, at årgangen 2006 af samlingerne skal være et rigtigt jubilæumsnummer, med artikler der især ser tilbage - også gerne frem, om end det formentlig er noget vanskeligere for en forening som denne. Derudover? Måske en genudgivelse af et vigtigt og savnet bornholmsk værk? Måske en udstilling, måske en reception eller måske endda en fest? Foreningens medlemmer må meget gerne melde tilbage med ønsker og forslag.

Hjemmeside: Vi har fået opdateret vores hjemmeside, www.historisk-samfund-bornholm.dk, men drømmer stadig om, at nogen i foreningen vil have lyst til at hjælpe os med at udvikle siden. En "bornholmer" Ebbe Lauridsen, født på Højskolen, er professionel web-master. Han har udformet siden og tager sig af vores hjemmeside. Den er vigtig, vi skal følge med, man skal kunne finde os via vor hjemmeside. Her er mange muligheder for at formidle den lokale historie til en stor interesseret gruppe. Men, vores økonomi er begrænset - siden burde opdateres nærmest ugentligt - og det helst af frivillige interesserede. Så, kom gerne ud af busken alle i Edb-nørder! Her er en indholdsrig og "god legeplads"!

En tak til alle. Jeg vil godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for deres interesse og engagement i det arbejde, der jo ifølge Samfundets love går ud på at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Jeg vil også godt takke foreningens medlemmer for støtte til vores arbejde; uden et minimum på 7-800 medlemmer, helst 800, ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag. Vi kan godt bruge flere medlemmer, så hvis hvert medlem påtog sig at tegne minimum et nyt medlem - ja så ville fremtiden se lys ud!

Også en tak til pressen, for en positiv interesse og en bevågenhed, der er med til at gøre Historisk Samfund lidt mere synlig i den bornholmske bevidsthed. Vi er specielt taknemmelige for den interesse, der udvises for vores årbog.

Bornholms historiske Samfund

Prisliste

Alle priser er inklusive MOMS,
men eksklusive porto.
Bøger udgivet af
Bornholms historiske Samfund kan
- så længe lageret rækker -
fås ved henvendelse til

Kasserer Erik Svendsen
St. Torvegade 1, lejl.7, 3700 Rønne
Telefon 56 95 22 05
Her kan man også bestille medlemskab, kon-
tingentet er kr. 175,00 pr. år, hvorefter den
årlige publikation tilsendes gratis.

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			medlem	Ikke medlem
<i>Bornholmske Samlinger række I</i>				
23	1935	K.H. Kofoed: Bornholms politiske Historie I. og 2., afsnit 1848-1852, Amtmand Krabbes Afskedigelse, Forfatteren Jakob Hansen, En Stenalderboplads i Grisby	30,-	50,-
24	1936	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 3. afsnit 1852-1862	30,-	50,-
25	1937	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 4. afsnit 1862-1875, Bornholms fynd av romerska importvaror, Ertebøllekultur paa Frennemark	30,-	50,-
26	1938	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 5. afsnit 1875-1894	30,-	50,-
27	1940	M. K. Zahrtmann in memoriam, K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 6. afsnit 1894-1913	30,-	50,-
30	1945	Østerlarsker Sogns Gaardejere, Aluntilvirkningen paa Bornholm, Slægten Poul Hansen Ancher, Fra det gamle Hyrdeliv, Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi	30,-	50,-
32	1949	Nye mikrolitfund paa Bornholm, Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning, En ny grav- form fra ældre jernalder, Randbemærkninger til Bornholms Historie, Trævæksten paa Bornholm	30,-	50,-

Nr.	År	Indhold	PRIS medlem	Ikke medlem
36	1958	Bornholmske haver og havedyrkning, Ruts kirke og Rønne, Korndyrkningens udvikling på Bornholm, Bagå »Marienlyst«, Udgravninger på Bornholm 1816-24	30,-	50,-
37	1960	Ridder Caspar Henrik Wolffsen, Forfatteren Carl Peter Dich, Bornholmske stednavne, Spøgeri i gamle tider, Ertholmene, Kætilbiorn, Optegnelser af sognepræst Jørgen Kofoed, Ruts kirke og Rønne, Er der et Rønnemål? Begivenheder på Bornholm 1602-87, Henrik Lock og Kirsten Nielsdatters dom, Om en Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm, Litteratur om Bornholm. Peter Thorsens barndom og ungdom	30,-	50,-
39	1965	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 A	30,-	50,-
40	1966	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 B	30,-	50,-

Bornholmske Samlinger række II

1	1964	Slusegaardens mølle og ørredhus, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder, Guldmageren på Hammershus, Ransakningen af 17. maj 1658, Gammelt sølv, Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962, Nykirkes restaurering	30,-	100,-
2	1966	Bornholms natur, beboere og naturfredning, Tre forgyldte selvpokaler, Falskmøntnersagen 1843-1847, Bornholmske exlibris, Frigård og Frilys historie gennem 400 år, Rønne-pottenes kontrakt, Gammelt sølv	30,-	100,-
3	1967	Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse øen 1658	45,-	100,-
5	1971	Kalkmalerierne i Povls kirke, Falske sølvdalere 1826 og 1832, Rønne i det 17. årh., Marinarkæologiske fund, Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse, Et fodbæger fra Stensebygård, Bodilsker, Brev til fru Arboe i juni 1864, Negerskulptur på Bornholms Museum, Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789? Bitterdram mod skørbug, Vognhjulets fremstilling, materialer og værktøj, Dams Hotels historie	55,-	100,-
6	1972	Ebbe Gert Rasmussen: Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	55,-	100,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			medlem	Ikke medlem
7	1974	Simblegård i 1658, En antik ansigtsperle på Bornholms Museum, Bornholms første bønder, Kjøllergårdsskiftet, Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm	55,-	100,-
8	1975	Bornholms oldtidshistorie, Jernalderboplads ved Nymølle i Nexø, Knoglematerialet fra jernalderbopladsen, Fund af øskenkrukke fra havet, Rente-kammerets stillingtagen til udmarksproblemet 1709-67	55,-	100,-
10	1976	Fajancefabrikken i Storegade, Bispevisitatser i det 18. årh., Rovmordet i Baastad, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73, Baptistmenigheden i 1920eme	55,-	100,-
11	1977	Stenalderbopladsen på Lilleborg, Bronzealdergravhøj i Knudsker, Dagbog og breve fra Karen Elisabeth Jensen, Sigerslev, fra Bornholm i 1883 og 1887, 150 år med amatører i Rønne Theater	55,-	100,-
12	1978	Hellekiste fra Krusegård i Poulsker, Bjergely, bopladsrester fra ældre jernalder, Bornholmske kakkelfund, Bornholmske pottemagere, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1882-83, Svankebørn på Københavnsrejse i år 1900	55,-	100,-
13	1979	Sortspætten i bornholmske skove, Det skrøbelige forlig, Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658, Da bornholmeruret blev til, Oblatæskerne i Nexø og Ibsker, Den bornholmske milice 1815-36, Det dejlige vrage	65,-	100,-
14	1980	Hans Oldelands forhandlinger 1658, De bornholmske fajance- og terracottafabriker, Maleren Lars Hansen	65,-	150,-
15/16	1981/82	Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev. Den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats heri 1658-59	140,-	185,-
17	1983-84	Den svenske indvandring på Bornholm, Generalmajor Peter Jacob Wilster 1674-1725, Brydning, Byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen, Maleren Heinrich Johan Møhlen (1717-67), Bornholmskort fra 1650eme, Poul Hansen Anchers herkomst	75,-	150,-
18	1985	De polske gæstearbejdere, Granitindustriens udvikling, Bornholmske kvinders husflid, Dorothea Kristine Kofoeds vævebog, Peter Thorsens mors husflidsarbejde, Thor Vang, Bornholms dysser og jættestuer	75,-	160,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			medlem	Ikke medlem
19	1986	Wilhelm Kruse: Lybækkertiden på Bornholm 1525-1576	75,-	130,-
20	1992	Register-bind til række II	75,-	150,-

Bornholmske Samlinger række III

1	1987	Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger, Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang, Stednavne i havet omkring Bornholm, A/S Bornholmsfærgen af 1962, Bornholmske rundkirker og Armenien, To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851, Poesi og prosa af forfatteren til »En September drøm«	75,-	135,-
2	1988	Bornholms landbrug gennem tiderne, Det bornholmske landbosamfund i 1700tallet, Oldtidens landbrug, 4000 f. Kr.-1000 e. Kr., Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen, Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. årh., Landbruget og forsvaret på Bornholm, Fra bonde til landmand – andelsbønder på Bornholm, De lykkelige husmænd, Den kloge kone fra Ibsker, Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander, Markafgrøder og ukrudt, Husdyrbruget på Bornholm, Fra hjulplov til traktorplow, Bornholmske vogne	75,-	175,-
3	1989	Bornholms kirker i ældre middelalder, Hvem forsvarede hvad? Bornholms runde kirker og tempelridderne, Affæren ved Nexø den 9. juni 1645, Borrelyngen, Kvindemordet i Listed 1688, Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne, »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø	75,-	150,-
4	1990	De bornholmske privilegier, Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600tallet, Modstanden i Skåneland 1658-59, Amerikansk soldat i 1890'erne, Da kommunalreformen kom til Bornholm, Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-88	75,-	150,-
5	1991	Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalder-kronologi, Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse, Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømærken fra ca. 1500 og til i dag, Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800, Allinge i sommeren 1865, Om Rønne havn	75,-	150,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			medlem	Ikke medlem
6	1992	Turisterhvervet på Bornholm, Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder, Hammershus i middelalderen, I vor købstad Rønne, Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, Bornholmsk historieforskning i udlandet, Hjemme på Bolby og Tydekulle 1920-39, »Den selvejende«, Erindringer fra arene 1978-80 hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, Bornholmske øgenavne, Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704, Den bornholmske familie Rosman, Litteratur om Bornholm 1990-92	75,-	200,-
7	1993	Bornholms Fiskeri 1880-1993 Kapitlerne hedder: Fiskerstanden, Del traditionelle fiskeri, Statsbeskyttelse og sammenhold, Silden, laksen og rødspætte, Langt fra hjemmet, Fartøj og havn, Kvotering, torsk og krise, Natur og menneske, Fangstbehandling og produktudvikling, Afsætning og salgsforeninger, Kildehenvisning	100,-	145,-
8	1994	Poul M. Sonne: Postsejlad i 150 år, Ove E. Hansen: Arkitekt Anton Rosen og hans tid, Orla E. Pedersen: Telefonen på Bornholm i 100 år, Lone de Hemmer Egebjerg: Bornholm set gennem nåleøjet, Birte Nørregaard Pedersen: Et sofastykke af Mogens Ege, Niels Foght Hansen: 83 nyudgivelser om Bornholm	100,-	200,-
9	1995	Bent Jensen: Baggrunden for og begivenhederne, der 1945 førte til, at de sovjetiske styrker befriede Bornholm og forblev på øen helt til april 1946	100,-	250,-
10	1996	Aakirkebys historie - Aakirkebys 650 års jubilæum. Følgende forfattere har medvirket: Kim Aaris-Sorensen, Ole Crumlin-Pedersen, Niels Foght Hansen, Werner Hansen, Ann Vibeke Knudsen, Svend Kramp, Niels-Holger Larsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Ingrid Nielsen, Tom Nielsen, Torben Pind, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Johannes Thorns, Hanne Wagnkilde, Hanne Valsø Vensild og Henrik Vensild	100,-	148,-
11	1997	Hammershus - som borg og ruin, udstilling og modelkonstruktion, arkæologi og flora m.v. Følgende forfattere har medvirket: Connie Hinsch, Peder Lütken, Finn Ole Sonne Nielsen, Lisbeth Pepke, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Inger Sorgenfrei, Hanne Valsø Vensild og Kjeld Borch Vesth	100,-	200,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			medlem	Ikke medlem
12	1998	Jørgen Bo Rasmussen: Pesten og tavlerne på Bornholm Erik Jensen: Manden bag rige Marie Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm udkommet 1994-1998	100,-	200,-
13	1999	Knud Willy Johansen: Kommunale anlæg i Rønne Timan Kofoed: Som medarbejder i Bornholms landbrug 1943-1950 Jens Andersen: Kanonerne der aldrig kom H.C. Larsen: Bornholms lokalhistoriske arkiv Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999	125,-	250,-
14	2000	Birte N. Pedersen: Bagerdynastiet Didriksen i Rønne J. Chr. Skaarup: Den militære uniformering på Bornholm Lene H. Lutz: En fornem frue fra Grødby Henning Bender: Bornholmsk udvandring 1868-1904 Gunhild Pedersen & Birgitte B. Marcussen: Enj plântepajas histårja Rune Söderlund: Svensk evangelisk vækkelse på Bornholm Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1999-2000	125,-	250,-
15	2001	Svend V Sølvér: Kulbrydningen på Bornholm op til år 1948 Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm Indgået i Bornholms Centralbibliotek 2001-2002	125,-	250,-
16	2002	Finn Rowold og Hansaage Bøggild: I læ for nazismen, H.E. Skaarup: Oberst Waagepetersens dagbøger, Bente Jensen: Mellem gammelt og nyt, Jes Wienberg: Mellem viden og vrøvl og Middelalderen uden mystik, Erling Haagenen (replik til J.W.): Bornholm og de baltiske korstog og Middelalderen med Mystik, Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm 2001-2002 og Bornholms lokalhistoriske Arkiv 2001 og 2002.	125,-	250,-
17	2003	Jes Wienberg: Østersøens flertydige kirker, Kjeld Borch Vesth: Kirke og kapelruiner på Bornholm, Ebbe Gert Rasmussen: "Til Herrens Tjenestes Forrettelse", Per Dettlaff, Sven Fritz, Bodil Tornehave og Ann Vibeke Knudsen: "Vasa Sacra", Marie Louise Jørgensen: Timeglas i kirkerne, Lars Serena: Rum og fortælling, Svend Aage Møller: Mindernes haver, Tino Dich Hjorth: Levende fortidsminder ved bornholmske kirker.	125,-	250,-
Andre udgivelser:		Byen, Landet og Havet, Neksø og Omegns historie, bind 1	55,-	100,-

Love for Bornholms historiske Samfund

§ 1.

Foreningens navn er
»Bornholms historiske Samfund«.

§ 2.

Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.

§ 3.

Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.

§ 4.

Foreningen afholder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblad en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.

§ 5.

Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst et medlem.- Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.

§ 6.

Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver være medlemmer af bestyrelsen. - Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.

§ 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.

§ 8.

Modtageren af Bornholms historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen« skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.

§ 9.

I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.

Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 16 i 2002.

På foreningens generalforsamling d. 1. september 2001 blev kontingentet sat til kr. 175,00.

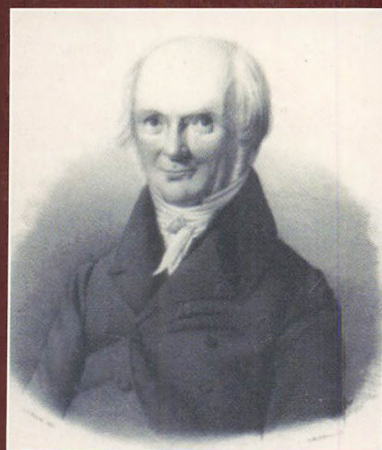
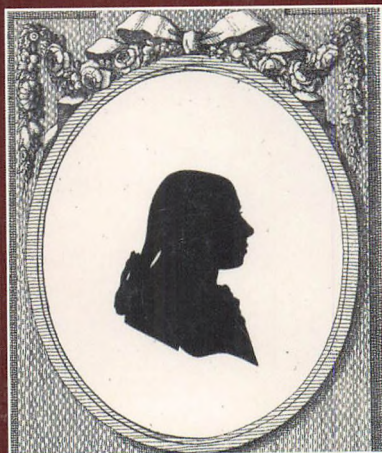
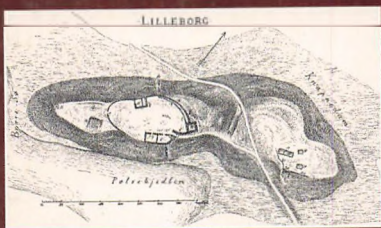
Forfatterens navne og adresser

Verner Andersen Fredens Allé 28 5250 Odense SV	8210 Århus V. Stella Borne Mikkelsen Borgmestervangen 4, 4. th. 2200 København N.
Peter Fink Ebberupvej 41, Ruerne 5620 Glamsbjerg	Karl Peder Pedersen Strindbergsvej 25 2500 Valby
Niels Foght Hansen Provstegade 10 3700 Rønne	Ebbe Gert Rasmussen Østerled 43 3700 Rønne
Rikke Isler Peter Fabersvej 41 st. th.	

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ann Vibeke Knudsen (formand) Vimmelskaftet 2 3700 Rønne	St. Torvegade 1 3700 Rønne Per Thule Hansen Søborgstræde 8 3700 Rønne	3700 Rønne Ebbe Gert Rasmussen Østerled 43 3700 Rønne
Robert Hansen (næstformand) Godthåbsvej 4 3751 Østermarie	Lillian Hjorth-Westh Fællesvej 6 3720 Aakirkeby	Niels Aakjær Pilevangen 23 3730 Nexø
Henning Søby Andersen (redaktør) Hedebovej 31 3700 Rønne	H.V Jørgensen Kanegårdsvej 10 3700 Rønne Svend Aage Møller Smedegårdsvej 61	
Erik Svendsen (kasserer)		

INDMELDING i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne eller ved at skrive til os på flg. e-mailadresse: avk@bornholmsmuseer.dk. På foreningens generalforsamling 1. september 2001 blev kontingentet sat til kr. 175.

Indhold

Ann Vibeke Knudsen
Forord

Ebbe Gert Rasmussen:
" Hvilket vi hjertelig ønsker"
Malmøssammensværgelsen
- det skånske sidestykke 1658-59

Rikke Isler:
Genstande fra Lilleborg

Peter Fink:
Den skånske forbindelse.
En beretning om Esger Juul
og ridder Jens Kande

Karl Peder Pedersen:
Det bornholmske eksperiment.
Historien om den amtmandsløse
tid på Bornholm 1781-1787

Stella Borne Mikkelsen:
"Vor yderste post mod øst".
Befolkning og levevilkår på
Christiansø fæstning ca. 1750-1800

Verner Andersen:
Da Rønne Apothek gik fallit

Niels Foght Hansen:
Litteratur om Bornholm indgået i
Bornholms Centralbibliotek 2002-2004

Ann Vibeke Knudsen
Bornholms historiske Samfund 2003-2004,
formandsberetning

ISBN 87-87042-30-4
ISSN 0084-7976